

דם ודמע בגטו לודז׳

זושא האַרצשטאַרק

דם ודמע בגיטו לודז׳

מאת

זושא הארצשטארק

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

הספר יוצא לאור
בסיוע המשרד לעניני דתות

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט לתרגם, לאכסן במאגר מידע, לסדר
או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני אופטי או מכני או אחר — כל
חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שמוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא
ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

©

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1993

דפוס המקור בע"מ, ירושלים
Printed in Israel

דם ודמע בגיטו לודז׳ — זושא הארצשטארק

מוסד הרב קוק מיסודו של הרב י.ל. הכהן מימון

לאמא

שנספתה באוישוויץ

מוקדש
ל ר ו ח מ ה
שחוותה אתי את כאבי
בשנבתבו שורות אלה
ולילדינו
דבורה, שלומית ונפתלי הרצל
והבנתם לחוויותי

״לַיִל־לַיִל, בְּכָל הַלֵּילוֹת
הוֹזֶה אֲנִי, הוֹגֶה דֵעוֹת
מַה יִשָּׁמֵר מִשּׁוֹאָה זוֹ
מֵעֵבֶר לַמִּשְׁרָפוֹת
לַדּוֹרוֹת הַבָּאִים
שֶׁל הַיְהוּדִים הָאֲחֵרִים
שֶׁלֹּא הָיוּ פֹּה
וְלַיְהוּדִים בְּתוֹכֵכִי גְאֻלָּה
כָּמוֹךָ... כָּמוֹנִי...
מַה נְּסַפֵּר?...

ישעי׳ אוסטרידן

התוכן

הקדמה — אליעזר וויזל 15
יהדות פולין 19
ימי המלחמה הראשונים 23
הצעדים הראשונים ל"החלטות הסופיות" 28
בית הכנסת הישן 35
ההתחלה של מלכות רומקובסקי 40
חנוכה — ביקור של הגיסטאפו 47
סטירת לחי מרומקובסקי 50
הצעדה בדרך לגיטו לודז' 53
פיזור המוסדות היהודיים בלודז' 56
מרדכי חיים רומקובסקי — "מלך" גיטו לודז' 58
ההון היהודי 62
פליטים חדשים בגיטו 69
רעב בגיטו 71
מרדכי חיים רומקובסקי רשעותו וצדקותו 79
כבר מותר לבכות? 84
מידע, צווים והודעות בעיתון הגיטו 86
תנאי החיים בגיטו 91
כנס עם ראש ה"יודענראט" 99

ספרים במשרד הראשי של הגיסטאפו 102
ביקור במשרדי הגיסטאפו 105
בין הספרים — בחברת אנשי הגיסטאפו 107
הרב שנאבק ונלחם נגד מרדכי חיים רומקובסקי 110
הרבי שלי ר׳ דוד 115
כסף הגיטו 118
האורחים 127
קטעים מעיתון הגיטו 129
ארבעים שנה אחר־כך 131
תאי הגז בחלמנו 133
ובלבד שהדבר לא יוודע בעולם! 141
היחסים הפנימיים בגיטו 143
העוצר 148
השמדתה של משפחה 157
חיסול גיטו לודז׳ 160
מובילים אותנו לקרונות הרכבת 163
אוישוויץ 167
ליד תאי הגזים של אוישוויץ 172
הנסיעה למחנה ׳קאופערינג 4׳ 180
יום כיפור במחנה 187
ניצוצות קדושה וגבורה 189
זקן מובא לקבר ישראל 191
סידור באוישוויץ 193
היתר הרבנים בגיטו לודז׳ 195
ה״יודע הקטן״ במלוא גודל המשימה 197
על סף השיחרור 199

בדרך ממחנה קאופערינג לדכאו 203
ההיגד מ"שפת אמת" במחנה 205
ראש השנה בברגן־בלזן אחרי השיחרור 206
צילסהיים אחרי השיחרור 209
אפילוג 213
"כל נדרי" האחרון של החזן בלודז' 215
מלווה־מלכה בניו־יורק 218
בין עיי חרבות 221
על קבר אבות בלודז' 235
קבורתם של שמונים ספרי־תורה שחוללו 239
שוב ליד ארובות אוישוויץ 241
על חורבות הבית הישן 248
ביקור בבית הקברות של אדמו"רי גור 255
בבית הכנסת בוורשה 257
ושוב בפולין 260
מי אני? 266
קדיש 269
הצייר־האמן 271
שליחות בניו־יורק 273
אחרית דבר 278

הקדמה

את ר׳ זושא הארצשטארק פגשתי באקראי בווארשה לפני כי״ג שנים. היה זה ביקורי הראשון בפולין.

באתי לבית־הכנסת הגדול ומצאתיו סגור. ירדתי למרתֵף ומצאתי בו כמנין יהודים. על ספסלים הפוכים ישבו, כאבֵלים. לאור נרות דולקים שהחזקנו ביד, התפללנו תפילת־מעריב.

ליל תשעה־באב.

צללים לאין־ספור הגיחו מאי־שם ומילאו את החדר. חשתי בנוכחותם. הרגשה של צפיפות השתלטה במקום.

״אנא, פתח אתה״, העיר מישהו שרק את קולו שמעתי. רק לאחר מכן, בצֵאתֵנו, הציג את עצמו. יהודי פולני מארה״ב. יליד לודז׳. ניצול־שואה. חרדי.

במשך הזמן נתידדנו.

בפגישותינו בניו־יורק ניסיתי לדובבו לא על בירת־פולין אלא על לודז׳ של מעלה ושל מטה מימי ילדותו. איש אינו זוכר את העיר כמוהו. איש אינו מזכיר את גורלה כמוהו. ואין זה פלא: אביו ז״ל היה המרא דאתרא בבית הכנסת העירוני של הקהילה. ״היה לו מזל, אמרה אלמנתו. הוא נפטר לפני הפרעות״.

★

אם יש את נפשך לדעת את לודז׳ וחסידיה, סוחריה וענייה לפני כניסת הצורר הגרמני ואחריה, פתח את הכרך המונח לפניך. העדות שבתוכו ראויה להישמע: עדות — אמת היא.

אמנם קראתי מסמכים ותיאורים רבים על גיטו־לודז׳. אבל בזכרונותיו של ר׳ זושא יש משהו מיוחד, הייתי אומר: משהו יחודי: צירוף נדיר של סיפורי־זוועות וחויות אישיות מרגשות,

עובדות יבֵשות והרהורים שבלב תיאורים חברתיים ודברי־ערגה לדברים שבקדושה...

ימי־המלחמה הראשונים... הרדיפות הראשונות... ההשפלות ברחוב... ההתנפלויות על יהודים אדוקים... הישיבה הראשונה של היודנראט שבה המחבֵּר השתתף... הרצח ההמוני הראשון... החיים והמוות בגיטו... הידיעות הראשונות על חֶלְמְנו... מכתבו המזעזע של הרב מגראבאָוו... לקוראיו יעץ — משום־מה — לבכות ולרקוד מתוך כאֵב.

וחיים רומקובסקי: מי הכירו מקרוב יותר? המחבר הכירו עוד מימי־נעוריו. אבי־היתומים: כך קראו לו. היה פעיל בתנועה הציונית. איך זה קרה שאיבֵּד את עולמו? רבים רואים בו חידה סתומה. האם הושפע על־ידי הגרמנים ועצמתם? יתכן שתאוות־השלטון השחיתה אותו. אולי היו לו כוונות טובות בהתחלה. במרוץ הימים הידרְדֵר. לבסוף חשב לפי ההגיון של הגרמנים ופעל לפי האינטרסים שלהם. שכח שתכליתם היתה להשמיד ולאבֵּד את עמו. שכח שמנהיג חייב לרחֵם על עדתו בשעת צרה. שכח שאסור ליהנות מחיי העולם־הזה, בשעה שילדים יהודים והוריהם גוועים מרעב ומובלים למוות. איש לא יופתע שהמחבר מדבר בגנאי על "מלך היהודים" בגיטו־לודז', למרות שאף הוא הגיע לאושוויץ.

מאידך, אוהב ר' זושא את היהודים שכנראה רומקובסקי לא אהב ולא קירֵב. אלה שהאמינו ברחמנות יהודית, בתפילה יהודית, בסולידריות יהודית. עליהם הוא כותֵב לא רק בחום־לב כי־אם גם במידה מסוימת של גאוה.

היהודים הפשוטים שבכו, עת האזינו לרומקובסקי שביקש — שדרש — מהם למסור לו את ילדיהם כדי להציל את המבוגרים, ואת החולים כדי להציל את הבריאים...

הרבנים בגיטו שעסקו בסוגיות חדשות ומחרידות כגון: מתי אומרים קדיש לזכרם של אלה שנהרגו ושנקברו בקבר־אחים אלמוני? ואיך פותרים את בעייתן של עגונות שבעליהן נשלחו למחנות־מוות ולשדות־הריגה? וכיצד מצדיקים פסק־דין המאפשר לחולים ולחלשים לאכול בשר לא־כשר?

המחבר מספר על נשים צדקניות שעסקו בצדקה בגיטו, על בעליהם שלמדו תורה בגיטו, על רב צעיר שבהספדו לאביו השמיע

האשמות חמורות נגד רומקובסקי, על בחורי־ישיבה שהאזינו לשידורי־רדיו אנטי־גרמניים כדי לעודד את חבריהם, על אנשים ונשים ששמרו על הצלם האלקי שבהם עד הסוף...

הוא מספר על ר׳ שמעון צוקר ובנו הקטן שהתחבאו בימי המצור בגיטו. את ר׳ שמעון הכרתי וחיבבתי עת שהתפללנו יחד בבית־המדרש של ר׳ לייבל ציוויאק המשתייך לגור. גם לי סיפר את הסיפור הנורא שהשמיע באזני ר׳ זושא. כדי שהילד הקטן לא יבכה, שם צמר־גפן בתוך פיו, והזהיר אותו: אסור לבכות, אסור לבכות, בני, כי הגרמנים שונאים לשמוע קול בכי. או־אז כאשר חלפה הסכנה, שאל הילד את אביו: האם מותר כבר לבכות?

המחבר היה בין אחרוני השרידים בגיטו. למחנות המוות הגיע בספטמבר 1944. מאושויץ נשלח לקאופרינג שליד דכאו. גם על כל שאירע לו שם הוא מספר בזכרונותיו.

הרבה דמעות וכאב, אימה וצער השקיע בהם.

למען בנינו, שלא ישכחו מנין הם באים. ומנין כולנו באים.

אליעזר וויזל

יהדות פולין

יהדות פולין, על כל שכבותיה ורבדיה, היתה חברה פעילה ויוצרת בכל שטחי החיים. השפעתה וחכמתה הרבה והעמוקה בכל ענפי המדע הגיעו לכל קצוות תבל.

ההרכב הרב־גוני של יהודי פולין הצליח לקשר ולמצוא שפה משותפת עם תלמידי־חכמים, אנשי־מדע והוגי־דעות, שמצאו דרכים להשפיע על המוני יהודים פשוטים, עמלי־כפיים, שמצאו את פרנסתם הדלה בעבודה קשה וביושר.

בעלי־התעשיה ומעמד הסוחרים, כמו האינטלקטואלים ואנשי המקצועות האקדמיים, מצאו את הדרך לבוא במגע תמידי עם סתם יהודי־"עמך", טיפוסים עממיים שהיו מיוחדים בכל הליכותיהם.

כולם יחדיו, יצרו את הגוף בחוט־השדרה העממי, שייצג בגאווה את המשך אורחות החיים היהודיים במרחב פולין.

זו היתה תופעה של אחדות לאומית של למדנים וגאונים, מסורות ומנהגים יהודיים בעלי ערך סגולי, וכן קשר יחודי לדעות ורעיונות פוליטיים, ובדרך זו היתה יהדות פולין חברה תוססת בחיי היומיום.

מאז דרכה כף רגלם של יהודים על אדמת פולין עברו עליהם תקופות שונות.

היו זמנים בהם הוכיחו יוזמות ברוכות והישגים בהרבה שטחי־פעולה; אולם, גם בתקופות בהן היו שרויים במצבים קשים, בצרות שהיו פוקדות אותם ואשליות מרות — ואלה היו תקופות שהיו חוזרות על עצמן תכופות — גם בזמנים קשים

וחשוכים אלה היו תמיד חדורי בטחון ומלאי תקוה למחר טוב יותר.

בהשמדת־האימים בשואה הֵקיץ הקץ המר והנמהר על החיים היהודיים והישגיהם, ויהדות פולין כמעט כולה נכרתה באורח ברברי וחלפה ועברה מהעולם לנצח.

כמעט בכל הזדמנות, כשמתעוררים מחדש האימה והיסורים שהיו מנת חלקנו בגיטו לודז׳, עולים מחדש הרעיון והמחשבה שהציקו לי במשך שנים ארוכות. ללא הרף קדחה במוחי השאלה: מדוע אירועים מיוחדים והתרחשויות, שהיו חלק מחיי היומיום בגיטו, הושתקו כמעט כליל?

נעלה מכל ספק, ולא תהא בכך הפרזה אם ייאמרו הדברים בצורה ברורה ומדוקדקת, שהרבה מקרים שאירעו בזמן "מלכותו" של מרדכי חיים רומקובסקי בגיטו לודז׳, נשכחו.

נכון הדבר, שהיסטוריונים וחוקרים מפורסמים טיפלו בתופעה זו של הגיטו, אולם מכל מקום לא הגיעו לתוך־תוכם של המקרים המוזרים והאופייניים שאירעו שם בתקופה זו. ברם, התיאורים המובאים כאן הם שונים לחלוטין. השוני מסתבר בכך שאני, שהייתי הקורבן והעד למעשים ואירועים אלה, הנני קשור ישירות לחלק גדול של המקרים המובאים בספר תעודה זה שאני מעלה כאן.

מאחר שהייתי אחד מאלה שהיתה להם גישה ישירה לחדרי־החדרים של ממשלת רומקובסקי ועוזריו בשלטון על הגיטו ויהודיו, ניתנה לי ההזדמנות לשמוע ולדעת הרבה מהצווים הסודיים שהיו מגיעים לשולחנו של רומקובסקי. האופי הייחודי של החומר שאני רשמתי במשך שנים רבות, עֻרכו בעובדה, שהיה לו קשר ישיר עם אישים מסויימים וסתם יהודים מפשוטי־עם. מעשה הגבורה שלהם והופעותיהם האמיצות ללא שמץ פחד, בימים האפלים של תחום־המושב החשוך בגיטו לודז׳, חייבים לשמש דוגמה עילאית של עדינות מצד אחד ועמידה קשת־עורף על כבוד האדם היהודי, שבימים הנוראים ההם היו ביטוי נדיר של גבורה נפשית ואומץ־לב.

אנו חייבים ללמוד לקח מכל מה שהתרחש במשך תקופה

זו שאין בכלל מָשְלָה בתולדות עמי העולם, תקופה שתישאר לדורות כאות קין לחרפתה של החברה האנושית.

וזו למעשה המטרה והייעוד של הספר הזה. הודות למסופר ולמתואר בדפים אלה, יהוו הזכרונות באופיים הייחודי מקור השפעה לאותם האנשים, שטרם הכירו במלוא עומקה את משמעות התקופה ההיא, ובדרך זו יבינו וישיגו טוב מה היו באמת התוכן והמהות של האירועים הנוראים האלה בתולדות יהדות פולין.

להזכיר את שיטות ההשמדה השיטתיות והעקירה מהשורש של יהדות אירופה על ידי "המתודות הנאציות של הגרמנים", מאותן ארבע מיתות בית־דין: סקילה, שריפה, הרג וחנק — הם לכל הדעות חוב קדוש וגם חוב טבעי לכל אלה שחיו בתופת האיומה הזאת וחזו כל שנעשה במו־עיניהם והתנסו בהם יומיום בגופם ונפשם.

המשימה הזאת חייבת להתגשם במלוא הכאב שבלב ויסורי הנשמה עד סוף כל הדורות.

★

הזכרונות המובאים ברשומות הספר התיעודי הזה מוקדשים לזכרם הקדוש של אותם אלפי ורבבות, יהודי פולין, שעברו את מסכת היסורים והאימים, יחד אתי, בגיטו לודז' ובמחנות־הריכוז וההשמדה של הגרמנים.

עד עולם יקוננו!

החלק המֶרָבי של הדוקומנטציה בספר זה, נלקח מספר שיצא לאור מטעם הוועדה להיסטוריה יהודית בפולין על גיטו לודז' בשנות הכיבוש הגרמני.

הספר הופיע בשפה הפולנית, בשנת 1946, בלודז', וכולל היסטוריה, מיסמכים ומאורעות על גיטו לודז' בשנות הכיבוש, בעריכת מגיסטר א. אייזנבך.

תודתי העמוקה לידידי פרופסור אליעזר וויזל, שעודד אותי לכתוב זכרונות אישיים אלה מימי גיטו לודז' תחת הכיבוש הגרמני.

ומכיר אני טובה למוסד הרב קוק, לעומד בראשו הד"ר יצחק רפאל שליט"א, שראה בעין טובה להוציא את הספר לאור, ולמנהלו **הרב משה קצנלנבוגן** שליט"א, שהיו ידיו אמונה עם הספר ולהם תהיה בירכתי.

זושא האַרצשטאַרק

ימי המלחמה הראשונים

יהודים בורחים

חלפו לא יותר משבעה ימים מאז התחילו הגרמנים את המלחמה נגד פולין — ובכך גם את מלחמת העולם השניה וחורבן יהדות אירופה. בימים הראשונים של ספטמבר 1939, נכנסו חילות ה"וערמאכט", כמעט ללא כל התנגדות, ללודז'. אין ספק שלא עלה כלל על דעתם של יהודי לודז', אלו שנים מרות ואיומות מְצַפות להם בעתיד המיידי. אולם "לב יודע מרת נפשו" ותחושה של אימה ופחד לקראת הבאות חדרה לנפשותיהם וללבותיהם של היהודים כשהגיעה לאוזניהם הידיעה הראשונה על הפלישה הגרמנית.

כשהרדיו הממלכתי הפולני הודיע ביום שלישי, ה־5 בספטמבר, שהשלטון הפולני מתכנן את פינוי הגברים ממחוזות מערב־פולין, התחילו הרבה יהודים מלודז' לזרום מבתיהם כשהם יוצאים לדרכים המובילות למחוזות המזרחיים של המדינה. יהודי לודז' חשו מהרגע הראשון לקבלת הידיעה, שמתקדרים עליהם השמיים ומצפים להם עם כניסת הגרמנים ימים מרים ושנים נוראות.

אולם כבר הבריחה ההמונית הזאת, היתה האסון הגדול הראשון שסבל ממנו חלק גדול של יהודי לודז'. במקום הצלה, היה זה בשביל רבים מהבורחים היום האחרון של חייהם. מטוסי־מלחמה גרמנים התקיפו והיו צוללים על המוני ההולכים בדרכים, הטילו עליהם פצצות, קצרו בהם במקלעים, וכך הֵקיץ הקץ על הרבה יהודים בכבישי פולין. רבים מהם נפצעו. היו רבים שבמשך שבועות תמימים התרוצצו תועים, רעבים, ישנים במקומות שונים ומשונים תחת כיפת השמים בכפרים פולניים ובעיירות זרות. חלק מאותם פליטים אומללים הצליח להגיע לוורשה, ושם עברו עליהם הימים הנוראים של המצור על בירת פולין במשך שלושה שבועות תמימים בתופת ברד־אש ההפצצות האכזריות הבלתי פוסקות של חיל־האויר הגרמני.

הגרמנים בלודז׳

הפחד והאימה שתקפו את יהודי לודז׳ בכניסת הגרמנים לעיר הכבושה על ידם התאמתו מהרגע הראשון שרגל הנאצים דרכה על אדמת העיר.

יום אחד בלבד אחרי שכבשו את לודז׳, הופיעו החיילים הגרמנים בבתי היהודים והתחילו להשתולל, לשדוד ולהכות בזעם פראי. בהרבה חצרות, בהן ישבו משפחות יהודיות בצפיפות, גירשו את כל היהודים מבתיהם, שדדו כל מה שהיה בדירות והתאכזרו ליהודים במכות־רצח, תלשו זקניהם או שאילצו אותם לעשות כל מיני תנוחות של התעמלות משפילה, בעוד הם, הגרמנים מתפוצצים מצחוק בהנאה פראית.

האסון הכבד ביותר בהתנפלויות־שוד אלה נחת על בתיהם של יהודים שהיו אמידים יותר. כשהגרמנים הפולשים חדרו לבית יהודי שם גילו קצת עשירות, כלי־כסף מעטים או בגדים בעלי איכות טובה, הם לא הסתפקו בשוד, אלא עינו את בעליהם באכזריות שאין לתארה.

וזו למעשה המטרה והייעוד של הספר הזה. הודות למסופר ולמתואר בדפים אלה, יהוו הזכרונות באופיים הייחודי מקור השפעה לאותם האנשים, שטרם הכירו במלוא עומקה את משמעות התקופה ההיא, ובדרך זו יבינו וישיגו טוב יותר. מה היו באמת התוכן והמהות של האירועים הנוראים האלה בתולדות יהדות פולין.

להזכיר את שיטות ההשמדה השיטתיות והעקירה מהשורש של יהדות אירופה על ידי ״המתודות הנאציות של הגרמנים״, מאותן ארבע מיתות בית־דין: סקילה, שריפה, הרג וחנק — הם לכל הדעות חוב קדוש וגם חוב טבעי לכל אלה שחיו בתופת האיומה הזאת וחזו כל שנעשה במו־עיניהם והתנסו בהם יומיום בגופם ונפשם.

המשימה הזאת חייבת להתגשם במלוא הכאב שבלב ויסורי הנשמה עד סוף כל הדורות.

תופסים יהודים לעבודות־כפייה

צרה צרורה אחרת היתה חטיפת היהודים לעבודות כפייה. פלוגות רבות של חיילים גרמנים היו פולשות מדי בוקר בבוקרו לרובעי־העיר היהודיים, עוצרות כל אדם בעל חזות יהודית, מעמיסות אותם על משאיות, או מובילות אותם ברגל, לעבוד בכל מיני עבודות פרך.

בעת העבודה היו מכים את היהודים העובדים ללא הרף, תכופות עד זוב דם. מאות יהודים היו חוזרים מעבודות־כפייה אלה הביתה חבולים, פצועים, שותתי־דם מהמכות האכזריות שנחתו עליהם במשך יום העבודה המפרך והמשפיל.

במיוחד היו הגרמנים בוחרים לעבודות־כפייה אלה ולעינויים האכזריים יהודים בעלי זקנים ופיאות, יהודים בלבוש חסידי. רבים מהם היו חוזרים מאוחר בלילה הביתה בְּזקנים ופיאות גזוזים או פשוט תלושים באכזריות בלתי־אנושית.

ימי רעב

כתוצאה מכל המעשים האכזריים האלה הורגש מייד בהרבה בתים יהודים חוסר לחם לאכול, פשוטו כמשמעו, ובנוסף לכך גם הרבה מיצרכי־מחייה בסיסיים אחרים. גברים יהודים, שעליהם ריחפה סכנת חטיפה לעבודת כפיה, פחדו לפתוח את חנויותיהם ועסקיהם, ובדרך זו לא עברו אלא ימים ספורים והרבה משפחות נותרו ללא פרוטה לפורטה. הדברים הגיעו לכדי כך, שגברים יהודים פחדו לצאת ולעמוד בתורים להשיג ככר לחם, מיצרך, שכבר בימֵי המלחמה הראשונים היה קשה מאוד להשיג אפילו בכסף מלא. אולם לא גברים בלבד, אלא גם נשים, לא היו בטוחות כל עיקר לצאת ולהביא לְבָתֵיהֶן מיצרכי מחייה למשפחות הרעבות. די היה שאשה גרמניה או "שיקסֶה" פולנית צעירה תצביע על אחת ותאמר "אשה זו היא יהודיה", שהחיל הגרמני יתנפל עליה בחמת־רצח, יסחוב אותה מהתור בו עמדה לקבלת לחם או מיצרכים, וגם יַרְבִּיץ לה בקת רובהו.

במצב קשה זה נמצאו הרבה יהודים ומשפחות עם נשים זקנים וטף, שכבר בימים הראשונים של המלחמה התחילו להרגיש את הרעב ללחם ובכלל למזונות חיוניים. ברובעי עיר מסויימים היו יהודים חייבים לשלם תמורת כיכר לחם פי ארבע וחמש ממחירו בימים כתיקונם. וכך אירע, שנמצאו הרבה יהודים בלודז', שאחרי שנמנע מהם לחלוטין להשיג עבודה כלשהי, לא נתאפשר להם להביא למשפחותיהם פת לחם, שלא לדבר על מזונות חיוניים מינימליים אחרים.

תפקידים שמילאו ה"פולקס־דויטשע" והפולנים

בנוסף לחיילים הגרמנים התחילו להתעלל ביהודים גם אותם אזרחי פולין שהיו ידועים בכינוי "פאלקס־דויטשע". אלה היו השכנים מלפני

המלחמה של יהודי לודז׳ שהיו ממוצא גרמני. ה״פאלקס־דויטשע״ האלה הפכו מיד לשליטים והאדונים של העיר לודז׳ ותושביה. רשעות מיוחדת הוכיחו בעיקר אותם פועלים גרמנים שעבדו בבתי־חרושת יהודיים או שהיו פקידים בבתי־מיסחר, סוכנויות של בעלים יהודים. הם היו הראשונים שהופיעו, בליווי ז׳נדרמים גרמנים, בבתיהם של מעסיקיהם היהודים מלפני המלחמה, והיו מצביעים מה ואיפה יש למצוא דברי ערך לגזול ולשדוד. את המעשים האלה הם ביצעו כבר בימים הראשונים, עוד בטרם הוציאו השלטונות הגרמנים את הצו הרשמי שגזל מהיהודים את הונם ורכושם. אותם אנשים ממוצא גרמני, ה״פאלקס־דויטשע״, כבר השיגו בימים הראשונים, באמצעי טרור ולחץ איומים, שיכריזו עליהם כעל הבעלים החוקיים של כל בתי־החרושת, בתי־המסחר היהודיים.

גם הפולנים מילאו תפקיד עצוב מאוד ברדיפות על היהודים כבר בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני. הם נהגו להילוות לחיילים הגרמנים שעה שתיכננו התנפלויות־פתע על מעונות ובתים יהודיים. רבים מהם היו אותם ״שוערים״ ושומרי הבניינים והבתים, שבמשך עשרות שנים היו מתפרנסים מעבודתם אצל היהודים, הבעלים ושוכני הבתים, שהפכו למלשינים הראשונים והעיקריים, אשר הראו לגרמנים איפה עליהם לחפש דברי־ערך של יהודים, וגם מסרו לידיהם הרבה גברים יהודים שהסתתרו מפני עבודות כפיה או התעללויות.

בגיסטאפו

אם כל אותן רדיפות ונגישות היו מנת חלקן של כל המשפחות היהודיות בלודז׳, מהן לא הצליחה להתחמק ולהינצל אף משפחה יהודית אחת ויחידה, היה רע ומר גורלם של אותם יהודים שאיתָרַע מזלם ונפלו לידי ה״גֶיסטאפו״. בדרך כלל היו אלה יהודים בעלי־מעמד ציבורי ואישים חשובים בקהילה היהודית, שהיו הקורבנות הראשונים שנפלו לידי ה״גיסטאפו״ ושעליהם הצביעו המלשינים והעוזרים של ה״פאלקס־דויטשע״ והפולנים, באומרם שהם ״אישים יהודים חשובים ונכבדים״ או ״יהודים עשירים ועתירי־הון״ המנהלים עסקים גדולים ומסועפים, בעלי סוכנויות־מסחר גדולות או ראשי חברות כלכליות עשירות. אולם, למעשה, נתפסו על ידי ה״גיסטאפו״ גם יהודים ללא מעמד מיוחד; מסכן שאיש גיסטאפו היה רואה אותו ברחוב ולא היה מוצא חן בעיניו או חשד בו במשהו — מספיק היה שחשד בו שהוא

יהודי, מה עוד בעל אמצעים — ומניה וביה היה עוצר אותו ומובילו לבניין הגיסטאפו של העיר לודז׳.

באותם בנייני הגיסטאפו היו היהודים עוברים יסורי־גיהנום. יהודי שהיה נעצר ומובל לשם, היה נתון לעינויים קשים מנשוא במשך שעות תמימות, למכות ללא הפסק עד שהיה מאבד את הכרתו ודמיהם של יהודים היו ניגרים שם מדי יום ביום ללא רחמים.

גזירות רשמיות נגד יהודים

כל אותן רדיפות, נגישות, עבודות־כפייה, שוד וגזל ועינויים בבניין הגיסטאפו, בימים הראשונים של כיבוש לודז׳ על ידי הגרמנים, נעשו בינתיים ללא כל גושפנקה רשמית. מובן מאליו, שהגרמנים היו זקוקים למספר שבועות עד שאירגנו בפרטי־פרטים את הניהול הרשמי של העיר ותושביה. ונמצאו גם יהודים שסברו בתמימותם הרבה, שהמינהל הרשמי של הכובש הגרמני יכניס קצת סדר בחיי העיר ובניהול ענייניה והכול יירגע במידה מסויימת.

אולם למעשה, מהרגע שאורגנה המינהלה הרשמית והקבועה של העיר, לא חל שינוי כלשהו לטובה במצבם של תושבי לודז׳ היהודיים. אחת הפעולות הראשונות של המינהל הגרמני בענייני העיר, היתה להכריז על שורה שלמה של פקודות אנטי־יהודיות שקיבלו עכשיו את הסכמת הממשל הצבאי הגרמני. למעשה, הפקודות והצווים האלה הֵרעו במידה שאין כמוה את מצבה של האוכלוסיה היהודית בעיר. אם, למשל, בזמן הראשון, לא כל היהודים היו חייבים לשאת את הטלאי הצהוב, ה״מגן דוד״, על זרועותיהם כדי שידעו מייד שהם יהודים, הרי נמצאו אי־אלה יהודים, בעיקר נשים יהודיות, שהיו מסוגלות להתחמק מפורענות זו. אולם משעה שכל יהודי חוייב על ידי הוצאת פקודה רשמית (שהעונש של אי־ציות לו היה גזר־דין מוות!) לשאת את הטלאי הצהוב, משמעות הדבר היתה שכל יהודי בעצם הופעתו לעיני גרמני או חיל או איש־גיסטאפו היה מהווה ״פרובוקציה״ והיה נמסר לידי כל אחד מהם למכות ולהשפלות. אותו דבר היה מנת חלקם של היהודים שהיו בעלי חנויות, שלפי החוק היו חייבים לתלות שלט מיוחד כי בית־המסחר הזה שייך ליהודי. שלט כזה היה, פשוטו כמשמעו, זימון לכל חיל גרמני או פאלקס־דויטשע שמותר להם, מתי שיתחשק להם, להיכנס ולשדוד ולגזול ללא כל מניע או פחד לעונש כלשהו.

הצעדים הראשונים ל"החלטות הסופיות"

בדרך כלל חשוב לציין, שגישתם של השליטים הגרמנים כלפי "שאלת היהודים" לא באה לידי גילוי בבת־אחת. אולם התפיסה הזאת נוצרה בצורה שיטתית על ידי הוצאת פקודות וצווים חדשות לבקרים שהֵצרו את רגלי היהודים, מֵררו את חייהם מדי יום ביומו. אבל בדבר ההחלטה שיש לגשת ל"פתרון הסופי" של הבעייה היהודית, לא היו שום הודעות והכרזות באותם ימים וזמנים ראשונים של הכיבוש והשלטון הגרמני.

בתקופה הזאת היו ידועות בלבד הפקודות וההודעות ששימשו כצעדים ראשונים ל"החלטות סופיות". לפי ההוראות של ריינהארד היידריך, ראש שירות הבטחון המרכזי של "הרייך השלישי", בלטו בראש ובראשונה הצעדים הראשונים לרכז את כל יהודי לודז' מכל שטחי העיר למקום אחר, שיימצא תחת פיקוחו של "יודענראט" — או כמו שכינו אותו השלטונות הגרמניים, ה"עלטעסטענראט" — המונח הראשון: "מועצת היהודים"; הכינוי השני: "מועצת הזקנים", שלפי מה שהם תיכננו היה צריך להיות מורכב מאנשי־שם בעלי מעמד בקהילה היהודית או אלה שניתן היה לכנותם בשם "קרואֵי העדה" בקרב הקהילה.

כאן חובה להדגיש, שימים ספורים אחרי שהצבא הגרמני כבש את שטחה של פולין, הוחלט על תכנית זו אחרי דיונים שנערכו בין ריינהארד היידריך ואדולף אייכמן, בהשתתפות נציגי "האיינזאץ־טרופען", שאדולף אייכמן היה אחד ממפקדיהם הבכירים. התייעצות זו נערכה ב־21 בספטמבר 1939, במטה הראשי של הגיסטאפו בברלין.

המשתתפים באותה התייעצות החליטו בתקופה זו, שבכל קהילה יהודית בפולין הכבושה תוקם קבוצת־יערץ מעין זו, שאחר כך היתה ידועה בכינוי "יודענראט", ולפי הוראותיהם אמורה היתה מועצה זו להיות מורכבת מאנשים מכובדים שניתן להאמין שימלאו את כל

הפקודות של שלטונות הכיבוש הגרמני. ובמועצה זו חייבים היו להיכלל גם הרבנים, שעדיין נשארו בעיר. הרכב "מועצת היהודים" תוכנן שיהא מורכב לפחות מ־24 חברים, וניתן לשנות מספר זה בהתאם לגודלה של הקהילה היהודית בכל עיר ועיר.

הגיסטאפו והשלטונות הגרמניים התכוונו לכך, ש"מועצת היהודים" תהיה מוסד שעליו לשאת "במלוא האחריות", ומשמעות הדבר במילים אחרות, שהם יהיו אחראים להוציא לפועל את כל ההוראות של השלטונות הגרמניים, לשמור על תאריכי הביצוע לפי האמור בהודעות והפקודות של הכובשים.

זו עובדה היסטורית, שבמשך הזמן הוקמו "מועצות יהודיות" כאלה בקהילות שונות, הרכבן נעשה לרוב על ידי "זקן היהודים" האיש שהגרמנים הטילו עליו למלא את תפקיד ראש המועצה וגם לבחור את הרכב החברים שלה ועליהם תהיה החובה למלא את התפקיד שהשלטונות הגֶרמנים הטילו עליהם.

בדרך כלל היו הגרמנים נוטים לכך, שבראש מועצת היהודים יעמוד איש, היודע, פחות או יותר, את השפה הגרמנית. אולם, מחמת תנאי המצב, הסכימו לכך, שחברי הקהילה היהודית הקודמת לכיבוש הוכרחו גם להיות חברים באותה מועצת יהודים חדשה שהוקמה על ידם.

וכך אירע, שחברי הקהילה הקודמת בלודז', בעיקר החברים החשובים והמנהיגים שלה, נבחרו למועצת היהודים החדשה לפי החוקה הגרמנית.

כיצד נוצר האירגון הזה?

הפניה הראשונה מצד הכובשים הגרמנים נעשתה על ידי מכתב שנשלח אל "הרבנות היהודית" בלודז', בה היתה הודעה על אירגון "ארבעטס־איינזאץ", זאת אומרת "עבודת כפייה".

המכתב הזה נשלח בתאריך ספטמבר 1939 ותוכנו הוא כלהלן:

"החל מה־15 באוקטובר 1939 עליכם החובה להתייצב מדי יום ביומו, ב־7.30 בבוקר, ולדאוג לכך שיהיו במקום שש מאות גברים ככוח עבודה, שיהא מורכב מארבע קבוצות, 150 גברים בכל אחת, שיחולקו לנקודות־האיסוף הנקובות בזה. שעות־העבודה יהיו כלהלן: מ־7.30 בבוקר עד 12.00 בצהרים, ומשעה 2.00 אחר־הצהרים עד 5.00 בערב".

במכתבו סומנו ארבעת מקומות־האיסוף והוא חתום על ידי גראושהאאר, נציג השלטון הראשי של כוחות הכיבוש הגרמנים בשלטון האזרחי של לודז׳.

האמת, כפי שהיא מוכרת לי, כי הייתי עד־ראייה היא כזו: כשמכתב זה הגיע לקהילה, התייעץ הרב שמחה טרייסטמן, שכיהן בתפקיד המזכיר הכללי של הרבנות בלודז׳ עוד מתקופה קודמת למלחמה, עם אי־אלה חברי הקהילה.

חיים רומקובסקי טרם עמד בתקופה הראשונה ההיא ליד הגה השלטון במועצת היהודים. הוא היה ידוע כאחד החברים של הקהילה והמועצה מהתקופה שלפני פרוץ המלחמה, כנציג התנועה הציונית בלודז׳.

הרב טרייסטמן התייעץ אז עם אברהם אליעזר פליוואצקי, שהיה ממלא מקומו הרשמי של לייבל מינצברג, מנהיג חשוב של אגודת־ישראל ונציגה ב״סיים״ — הפרלמנט — הפולני. אגב, מינצברג היה מהראשונים שברחו עם פרוץ המלחמה לוורשה. בהתייעצות זו השתתף גם מיכאל קעניג, הכתב של ״דאס יידישע טאגבלאט״ — ״העתון היומי היהודי״ — של אגודת ישראל בוורשה, ששימש גם בעת ובעונה אחת כמנהל־החשבונות הראשי בקהילת לודז׳.

האנשים האמורים לעיל, יחד עם בתו של פליוואצקי, שהיתה עורכת־דין מפורסמת בלודז׳, היו האנשים הראשונים שהתקשרו, זו פעם ראשונה, עם כוחות הכיבוש הגרמנים ומוסדות השלטון שלהם בעיר.

למשלחת הזאת הצטרף לגמרי באקראי מרדכי חיים רומקובסקי, שהיה מוכר עוד בתקופה שלפני המלחמה כאדם הרודף אחרי הכבוד וכאדם שכל המכיר אותו כינהו בשם: ״זולל פירסומת״.

מסתבר, ואני זוכר זאת בדיוק כאילו הדבר אירע רק תמול־שלשום, שראש שיער־השֵיבה הפרוע שלו, שדמה כמעט לזה של דוד בן־גוריון, עשה רושם רב על הקומיסר הגרמני, ובו־במקום קיבל את המינוי והתואר ״זקן היהודים בעיר לודז׳״.

ההתחלה

בתקופה הראשונה של שנות השלושים לא התייחס השלטון הגרמני באורח חיובי לרעיון לשלב את האוכלוסיה היהודית במסגרת של מוסד יהודי מאורגן. כל התכנית של פעילותם האנטישמית התרכזה

במאמצים בלתי פוסקים להשליט אפליה כלפי היהודים. אפליה זו היתה בעיקרה מדיניות של נגישה ודיכוי כלכלי, ובמידה מסויימת היתה מכוונת לעודד את ההגירה של היהודים וללחוץ עליהם שיחפשו ארצות אחרות להתיישב בהן.

מעניין לציין, שבקיץ שנת 1933, באותו זמן בערך בו הגיע היטלר לשלטון, הביע החוקר הגרמני יואכים גירקה את הדעה כדלהלן:

זה יהיה מישגה מאין כמוהו לארגן את האוכלוסיה היהודית ואת כל הפעילויות שלה, בהשגחת מוסד אוטונומי. במיסמך זה הובעה גם הדעה, שבמקרה ויקימו גוף כזה, הדבר עלול לגרום לכך שיווצר מצב, בו יתכן כי האוכלוסיה היהודית תדרוש, במרוצת הזמן, שיעניקו להם הכרה זמנית וכתוצאה מכך — מסביר במיסמך האמור יואכים גירקה — יווצר הרושם שיש להכיר ביהודים כמיעוט לאומי.

כאן המקום להעיר, שראש המחלקה היהודית, הגרף פון שְׁוֶוֹנֶטָה, שכיהן בשנות העשרים בתפקיד זה במשרד החוץ הגרמני של הרייך השלישי ההיטלראי, הזהיר זמן־מה אחר־כך את השליטים הקובעים של המדיניות הגרמנית, לבל יכללו את האירגונים או הקהילות היהודיות בגופים לניהול משא־ומתן עם המשרדים הממשלתיים הגרמניים, והוא בכלל התנגד בכל תוקף לנהל משא־ומתן כלשהו עם אירגונים וגופים יהודיים.

כאן חובה להדגיש, שגם מחלקת הבטחון של ה־אס.אס. ומנהיגיה, הביעו את דעתם, בחודשי מאי-יוני של שנת 1934, נגד כל צורה של משא־ומתן עם קהילות יהודיות.

מחקרים היסטוריים, שאוּמְתוּ על ידי מיסמכים מתאימים, הבהירו את העובדה, שתפיסה זו של השלטונות הגרמניים, גרמה למעשה לכך, שהמנהיגים היהודים והאישים המרכזיים של הקהילות היהודיות בגרמניה הקימו בתקופה זו את אירגונם המרכזי העצמי.

האירגון הזה של הקהילות היהודיות בגרמניה, שנודע אחר־כך בשם: "האירגון הארצי של היהודים בגרמניה", התחיל בפעילותו הסדירה בספטמבר 1933. צעד זה נעשה על ידי האירגונים היהודיים בגרמניה והוא היה הגורם שנוצרה חזית יהודית מאוחדת שתפקידה היה לייצג את מנהיגי כל הזמנים בקרב יהדות גרמניה מכל האירגונים והמפלגות ללא הבדל השתייכותם הרעיונית.

מסתבר מכאן, שהנטיה להתאחד בגוף קהילתי מרכזי לא היתה תוצאה של דרישת השלטונות הגרמניים. השליטים הנאצים היו בכלל

נגד הרעיון להכיר באירגון יהודי כגוף ייחודי. אולם היהודים הגרמנים היו משוכנעים, שבמשך הזמן, יעלה בידם להשיג הכרה רשמית מצד הממשלה הגרמנית. ברם השאיפה הזאת מעולם לא הגיעה לידי מימוש ומעולם לא קיבל האירגון היהודי המרכזי בגרמניה את ההכרה הליגלית. אולם מצד שני עזר הדבר מאוד לאיחוד הקהילות היהודיות, שכבר בימים ההם נמצאו בהשגחתם ובפיקוחם של השלטונות הגרמניים.

לבעייה זו היתה גישת כוחות הכיבוש הגרמניים שונה לחלוטין. זה נתחוור לנו, ולמעשה התבטא הדבר בחלק מכריע של ספרות ותיעוד החורבן, שמייד אחרי שהנאצים כבשו את פולין, התבלטו שני מושגים חדשים: הראשון — ״זקן היהודים״, ואחר־כך, מכוח עובדת משרה זו בקרב האוכלוסיה היהודית, נוצר מושג חדש ה״יודענראט״.

העניינים השתלשלו כך, שלא עברו ימים רבים, ובכל הערים והעיירות היהודיים של פולין הכבושה, אורגנו מוסדת ה״יודענראטים״. בדרך כלל נכללו באותם ״יודענראטים״ רבים מחברי הקהילה המקומית מלפני הכיבוש, שלא ברחו מהעיר אחרי הכיבוש הגרמני. במקרים מסויימים העדיפו שלטונות הכיבוש הגרמניים שחברי ה״יודענראט״ יכירו, במידה מסויימת את הלשון הגרמנית.

בעיר לודז׳, למשל, אחרי שמרדכי חיים רומקובסקי קיבל את מינויו הרשמי בתור ״דער עלטעסטער דער יודען״ — היינו, ״זקן היהודים״ (לפי צו שניתן על ידי הקומיסר העירוני מיום ה־13 באוקטובר 1939) התחילה להתנהל בבנין הקהילה תנועה קדחתנית של אנשים שונים, נציגים של חוגים ואירגונים שהיו קיימים בלודז׳. חובה לציין את העובדה, שעוד באותו ערב הזעיק מרדכי חיים רומקובסקי את כל הנציגים לפגישה והתייעצות מיוחדת, שנמשכה עד שלוש לפנות בוקר.

בהתייעצות המיוחדת הזאת הגיעו הדברים לחילוקי דעות חריפים בין מרדכי חיים רומקובסקי והרב שמחה טרייסטמן. רומקובסקי הביע את הדעה שמועצת ה״יודענראט״ חייבת להיות מורכבת מנציגים של כל האירגונים והגופים השונים הקיימים בעיר; הגישה שלו התבטאה בכך, שיש להצהיר לפני מינהלת העיר, שהגוף החדש שהוקם מייצג כוח משותף בו מרוכזים ומיוצגים כל שכבות האוכלוסיה היהודית בלודז׳. אולם דעתו של הרב שמחה טרייסטמן היתה שונה לחלוטין. הרב שמחה טרייסטמן הביע את הדעה שמועצת ה״יודענראט״ חייבת להיות מורכבת ברובה המכריע, מאנשי התעשיה ובעלי בתי־החרושת

היהודיים, וחובה לתת זכות קדימה לאותם אישים, שבדרך כלל נמצאו עוד מימי פולין החופשית ביחסי מיסחר ופעילות כלכלית עם ה"פָאלקס־דויטשע" שגרו ופעלו בלודז', מאחר שנודעה להם השפעה מכרעת על המנהיגים והשליטים הגרמנים בהנהלת העיר.

מרדכי חיים רומקובסקי היה משולהב עד כדי שכרון חושים מעובדת מינויו, שעליה נמצאה חתימתו של קומיסר העיר לודז', לייסטר, עד כי התעקש וניהל מערכה כבדה לקבלת דעתו בעניין הרכב מועצת ה"יודענראט", בסופו של הוויכוח הארוך הצליח למשוך לצדו ולרעיונו כמעט את כל המשתתפים באותה ישיבה היסטורית ראשונה של נציגי האוכלוסיה היהודית בלודז'. בין הנציגים שניצבו לצדו של מרדכי חיים רומקובסקי היו: אליעזר פליוואצקי ובתו, בנימין רוס, יונה שפער, מיכאל קניג, דוד בולסלבסקי (מזכירו של מינצברג), עורך־הדין בונין, שכיהן כמנהל מחלקת העזרה הסוציאלית ופנחס גרשובסקי, שהיה ידידו של רומקובסקי מהזמנים בו היו פעילים בתנועה הציונית והוא עצמו היה תעשיין בעל מוניטין.

עצם העובדה שהרב שמחה טרייסטמן לא הסכים עם דעתו ורעיונו של רומקובסקי, כבר שימש אז כהוכחה ניצחת, שצעדו הראשון של "זקן היהודים" רומקובסקי יהיה להוציא את הרב שמחה טרייסטמן ממקומו כנציג האוכלוסיה ב"יודענראט".

אני מעיד בזה, ששמעתי אישית מפי יונה שפער, שהיה היועץ של מינצברג וגם האיש שכתב את נאומיו בשביל ה"סיים" הפולני, שהיה מנוי וגמור כבר אז אצל מרדכי חיים רומקובסקי, שהקו הפוליטי שלו ב"יודענראט" היה שכל צעד שיבוא מאחד מחברי מועצת ה"יודענראט" להתנכל למעמדו ויתכוון לרשת את "כסאו החדש", יהיה נידון לחיסול ללא רחמים. אישיותו העדינה והאצילה של הרב שמחה טרייסטמן הודחקה כבר מאותה ישיבה ראשונה מיוחדת והועמדה בַּצֵל.

שתדלנות

שמו היה ד"ר שייפער, תושב לשעבר של ברלין והוא היה האיש שהכובשים הגרמנים מינו אותו לתפקיד הקומיסר של מועצת העיר בלודז'.

הרב שמחה טרייסטמן, בנו של הרב הקודם של לודז', הרב אליעזר יהודה טרייסטמן, למד בשעתו בברלין יחד עם ד"ר שייפער, ובדרך

זו ביקש לנצל את הֵיכֵּרותו עם שייפער, כשבלבו מקננת התקוה, שזכרונותיהם המשותפים משנות לימודיהם בברלין אולי יאפשרו לו להקל את הצָווים העירוניים בדבר עבודות־כפייה על האוכלוסייה היהודית.

בימים ההם שמעתי בעצמי מפיו של הרב שמחה טרייסטמן, אצלו הייתי בן־בית כבר משנות ילדותי עד פרוץ מלחמת העולם השניה, כי בשום פנים ואופן לא ייקח על עצמו את המשימה, שהוא עצמו ישמש כשליח־ציבור של יהודי לודז׳ אצל השלטונות הגרמניים.

כתוצאה מהמשא ומתן שנערך בחשאי בחדר הקבלה של הקהילה ומועצתה, קמה נציגות זמנית רשמית לדון בענייני האוכלוסיה היהודית בעיר עם השלטונות הגרמניים. בנוסף לרב שמחה טרייסטמן היתה הנציגות מורכבת מהאישים מיכאל קעניג, שידע את השפה הגרמנית על בוריה ומיכאל ראדזינר, בנו של שלמה ראדזינר, מנהל מחלקת בית־החיים של הקהילה היהודית בלודז׳.

המיפגש הראשון של אותם נציגים עם הקומיסאר העירוני היו לו אז תוצאות חיוביות. מיד אחר־כך, הודות לשתדלנות זו, צימצמה הנהלת העיר את המספר היומי של פועלי־עבודות הכפייה מ־600 איש ל־450 בלבד.

כתוצאה מהפגישה המוצלחת הזאת, הודיעו שלטונות הכיבוש הגרמניים, שהרב שמחה טרייסטמן ישמש מכאן ואילך כנציג ודובר של קהילת יהודי לודז׳ כלפי מינהלת העיר.

מיכאל קעניג, כממלא מקומו של הרב טרייסטמן, מונה אז כאיש־קשר בין הקהילה ואנשי הגיסטאפו.

קעניג, שהיה אדם בעל כשרונות רבים, נשא כנראה חן בעיני האנשים שעמדו בראש הגיסטאפו בלודז׳, שמיפקדתם הראשית נמצאה אז ברחוב אנשטָט מספר 5.

בקהילה קיבלו בסיפוק רב את העובדה, שעלה בידי קעניג להציל מספר משפחות מפסק־דין מוות וכן הצליח לשחרר מידי הגיסטאפו את המנהיג הציוני המפורסם של לודז׳, משה לימון. כפי שידוע לי אישית, כי הייתי שכנו של משה לימון וגרנו באותו בנין יחד עם משפחתו, הוא ברח מייד אחרי הצלתו לוורשה.

בית הכנסת הישן

מנהג מזמנים קדמונים הוא אצל יהודים, כשרק מזדמנות מספר משפחות יהודיות במקום מגורים בעיר חדשה, מייד מתחילים לחשוב על הקמת בית כנסת. העיר לודז׳ לא היתה בתחום זה שונה מכל הערים בהן גרו יהודים. נהפוך הוא. הדברים התפתחו בעיר זו עוד הרבה זמן לפני מלחמת העולם הראשונה, כי לודז׳ כבר יצא לה שם בעולם היהודי שהיא הקהילה היהודית השניה בגודלה במזרח־אירופה. בתי הכנסת ובתי המדרש הרבים וכן ה״שטיבלעך״ של חסידים שנימנו על כל חצרות הצדיקים שהיו קיימים בפולין, נמצאו שם בשפע. מבחינת האמת ההיסטורית היו דרך ונוהג חיים אלה מקובלים כסימן־היכר של החיים היהודיים בפעילויות הדתיות והחברתיות בתחום המושב היהודי.

אולם המצב הזה היה רחוק מלספק את החלומות של איש־התעשיה האגדי, ישראל קלמן פוזננסקי, ששמו כבר היה ידוע בתקופה ההיא כאחד המיליונרים היהודיים הגדולים במזרח־אירופה.

היה זה חלומו של פוזננסקי להקים את בית־הכנסת המרכזי בהיקף ובאיכות כזאת, שיהיה דומה למראיהם של בתי הכנסת ההיסטוריים שניבנו באיטליה, בתקופה בה היו קהילות ישראל בארץ זו במלוא תפאַרתם.

חובה לציין, שהארכיטקטים הידועים ביותר באירופה קיבלו עליהם את המשימה לבנות את בית הכנסת העירוני של לודז׳. בית הכנסת הזה נראה באמת כעין בית־מקדש מעט והמיבנה שלו היה מיוחד במינו ובמראהו.

הבנין הזה, אחרי שהוקם על תלו, היה גדול מאוד והכיל 1400 מקומות־ישיבה לגברים ועזרת הנשים היתה בנויה משתי קומות והיו שם מקומות ישיבה כמעט ל־800 נשים.

קשה לתאר את מראהו של בית הכנסת הגדול, שהיה ידוע אחר־כך כבית הכנסת הישן של העיר (וזאת מפני שהבניין המפואר הזה ניבנה בשטחה של לודז׳ העתיקה). אמנים רבים מכל המקצועות תרמו בידיעותיהם לכך, שמראה הבניין המפואר הזה, מבפנים וגם מבחוץ, יַדְהִים את עין הצופה בו.

יודעי־חן היו מספרים, כי ישראל קלמן פוזננסקי השאיר את ניהול עסקיו הגדולים בידי המנהלים של בתי־החרושת והתעשיות הרבות שלו, והוא בכבודו ובעצמו התמסר יומם ולילה אך ורק לכל פרטי העניינים הקשורים בְּהַקמת הבניין הזה, מימדיו, קישוטיו, עד שהביא את המיפעל הכביר לסיומו המוצלח.

אנשים סיפרו שהבניין נגמר ועמד על תלו בשנת 1896. ואלה שעדיין זכרו את חנוכת הבית של בית־מקדש מעט זה, היו מספרים בגעגועים רבים על ההדר והפאר של חנוכת בית הכנסת, בה השתתפו גם נציגים רשמיים של הממשלה הצארית הרוסית.

חובה לזכור, שפולין היתה בתקופה ההיא ארץ־כיבוש של השלטון הצארי, והשליטים הרוסים, שהתייחסו בעין רעה לכל מיפעל דתי, הוכיחו יחס של כבוד ודרך ארץ לבניין המפואר הזה שהקים ישראל קלמן פוזננסקי.

מאז שהוקם בית הכנסת בעיר העתיקה של לודז׳ עד שפרצה מלחמת העולם השניה, הפך המקום למרכז החיים הדתיים והחברתיים של יהודי לודז׳.

זכרונות מימי נעורי מזכירים לי תמיד מה היה מראהו הייחודי והתחושה העמוקה בתפילת יום השבת או באווירה החגיגית המפוארת של תפילות ימי חג ומועד. כשאני מהרהר בכך היום, לאחר שנים רבות כל כך, עולה ברעיוני מיכָלול המראות ואז אולי קל יותר להבין את המשמעות העילָאית של המושג "יום שכולו שבת!".

וביום הכיפורים? כיצד נראה בית־הכנסת של העיר העתיקה ביום הכיפורים?

אלפי יהודים היו עומדים בבית־הכנסת עטופים בטליתות ובחלוקי "קיטֶל" לבנים, בפנים חיוורות ושטופות דמעות היו שופכים את ליבם בתפילתם לפני רבון כל העולמים ושירת הטנור של החזן עוזר ווינוגראד, מלווה במקהלה עליה, ניצח הפרופסור זאקס, התפשטו בחלל בית־הכנסת והיו מתגברים על קולות הילדים הקטנים שהיו מהדהדים בבית־הכנסת.

אני נזכר בפאר ובחן של חג השבועות, בו בית־הכנסת כולו דמה לגן והמתפללים היו מִתְנוֹעֲעים בתפילתם בצוותא עם מאות העצים הירוקים והפרחים בהם קוּשַׁט בית־הכנסת לכבוד החג היפה והשמח.

בשבילי, בדמיוני הילדותי, הייתי משוכנע שהעצים מתנועעים ומתפללים יחד עם הקהל הרב שהיה נוכח שם לכבוד חג השבועות...

הכיסופים והגעגועים אינם מסוגלים אפילו היום לטשטש את המראה הנהדר ולמחוק מהזכרון את המעמד המפואר והחגיגי של חג שמחת תורה. אם להזכיר בלבד את מהלך הוצאת ספרי התורה מארון־הקודש, שהפך לחווייה עמוקה ומרעישת לבבות, אפילו עד עצם היום הזה, והמראה הנפלא הזה נשאר חָרות בזכרון לעולמים.

כלום קטן הדבר בעיניכם?! הוצאת מאה וחמישים ספרי־תורה מארון הקודש שנראה במימדיו כמעט כחדר ענק! האם ניתן לשער כי נמצא ארון כה גדול ועצום במקום כלשהו בעולם? — הייתי שואל תמיד בכל הזדמנות את חברי.

בזכרונות ימי ילדותי שמורים וחרותים עדיין אירועים והתרחשויות של חוויות אישיות, הקשורים במראות ובתחושות שנותרו בלב מכל שהתחולל בבית־הכנסת של העיר העתיקה.

הדברים יש להם קשר הדוק עם זכרונות מאבי, הרב הרצל הארצשטארק, שנתמנה על ידי מועצת הקהילה כרב הרשמי של אותו בית־כנסת, ששימש כעין "דוגמת־מעט של בית המקדש".

שכן עלי לציין כאן את העובדה ההיסטורית, כי היה מקובל עד פרוץ מלחמת העולם השניה, שכשהגיעו אורחים חשובים מחוץ־לארץ לביקור בלודז', או ממקומות אחרים מחוץ לעיר — היה ביקורם הראשון נערך בבית־הכנסת המפואר של העיר העתיקה.

צפים בזכרוני המראות הנהדרים של החגיגות שנערכו שם לרגל חגים לאומיים של אזרחי פולין. אני רואה מול עיני את דמותו הפטריארכלית של אבי בלבושו הרבני ההדור עת היה נושֵׂא בפולנית רהוטה ושוטפת את דרשותיו בענייני דיומא.

לפעמים עדיין מהדהדות באוזני הדרשות המצויינות של ראש־הקהל בלודז', לייבל מינצברג, שבצורת דיבורו ובתוכן נאומיו היה משאיר רושם בל יימחה על נציגי הממשלה הפולנית, שהיו משתתפים במעמד חגיגי זה או אחר.

לייבל מינצברג, הציר לסיים הפולני, עסקן ציבור ופוליטיקאי בעל שיעור קומה, נואם בחסד עליון, היה שליח ציבור יהודי גא, והיה

תמיד, בכל הזדמנות, מֵגֵן בגאווה כיהודי נאמן לעמו על האינטרסים של העם היהודי ששכן בפולין כשהיה מופיע כציר הסיים, מטעם אגודת ישראל.

באותה תקופה של חלומות נעורים, שהיו אפופים בכל מיני שאלות וקושיות, לא יכול היה נער צעיר להבין, כשם שהיה הדבר קשה מאוד להבנה גם לאנשים מבוגרים, למה לא התקינו הַסָּקָה מרכזית בבית הכנסת הגדול והמפואר. אפילו המתפללים הוותיקים, שהיו במשך עשרות שנים שופכים את מר לבם לפני רבון העולם, לא היו מסוגלים להבין את העובדה המוזרה שלא היתה מזוזה בכניסה הגדולה של בית־הכנסת. והלא כל יהודי שרגלו דרכה על מִפתן הבניין המפואר והיה נכנס לתוכו, היתה אוֹפֶפֶת אותו תחושה מיוחדת של יראת־אלהים וגם יראת־כבוד למקום הנהדר הזה.

יודעי־חן היו בימים ההם נוהגים לספר, כשהם מנסים להסביר בדרכים ובטיעונים שונים, כיצד זה קרה שבית כנסת זה שהיה כה מקודש על כל בני הקהילה, אסרו להצמיד מזוזות לכל הכניסות שלו.

המוחות הצעירים היו חסרי־אונים להבין ולהשיג את המשמעות הרבה והמהות העמוקה של אותו בית־מקדש מעט. אולם ברבות הימים, שנים רבות אחר־כך, ימים ספורים בטרם נפטר אבי ז״ל, מסרתי מִכְתָּב סגור וחתום מאת אבי לר׳ לייבל מינצברג, ראש הקהל של קהילת לודז׳. או־אז נתחוור לי, כי תוכנו של המכתב היה שתישמר קדושת בית־הכנסת של העיר ושלא יעשו, חס וחלילה, שום שינויים במקום הקדוש הזה.

זאת היתה בקשתו של אבי ז״ל, שהיתה בקשתו האחרונה, כמעט שלוש יממות בטרם פטירתו.

ומיום זה ואילך הייתי כמעט תמיד משתדל שלא לעבור ליד אותו רובע העיר שם התנוסס הבניין המפואר של בית הכנסת. לא הייתי מסוגל בשום פנים ואופן לכפות על עצמי להיכנס לבית־הכנסת מִבְּלי לראות את פניו ודמותו הנהדרת של אבי ז״ל, שבאמת היה כולו אומר כבוד והדר!

והנה, כמעט 18 חודשים אחר־כך, התחילה שקיעת החמה של יהדות אירופה.

המגפיים המזוהמות של הגרמני הנאצי הכובש נכנסו בצעדת־נצחון ללודז׳ ואחת התכניות הראשונות שלהם היתה להחריב את בית־הכנסת של העיר העתיקה.

חלפו רק חמישה ימים ומיטעני הנפץ — שהיו מְלוּוִים במחזה מתוֹעָב של ביזוי ולגלוג — השמידו את הבניין המפואר, שהיה כתר ההישגים של הקהילה היהודית בלודז׳ — והם הפכו אותו לעיי מפולת.

אלפי גברים, נשים וטף בכו היסטרית, פָּקְרו אצבעותיהם ועמדו כולם כואבים, בדיוק כאילו מוטל לפניהם מֵתָם והם מלַוים אותו בדרכו האחרונה, בראותם כיצד הבניין המפואר הזה חרב מעל פני האדמה יחד עם ספרי התורה ותשמישי הקדושה שלו. אבנים גדולות וקטנות, חלקי קירות ורהיטים של בית הכנסת התערבבו יחדיו עם חלקים של ארון הקדוש המקורי והנהדר ואֵי־פֹּה אֵי־שָׁם ניתן היה לראות שברים של המנורות המפוארות. היתה לכולם שעמדו שם ההרגשה כאילו נערכה רציחת־המונים שכוסתה שם עם אינספור סידורים וספרים קדושים רבים.

אוי לנו! — התייפחו אנשים, מרורו בבכי — שאנחנו במו עינינו ראינו, היינו עדים לחורבן בית־המקדש העירוני של קהילתנו...

כה הקיץ הקץ להוד ולתפארת של בית־הכנסת שניבנה על ידי ישראל קלמן פוזננסקי — הכתר של יהודי לודז׳.

איש טרם העלה אז על דעתו, שחורבן בית־הכנסת המפואר שהיה אפוף באבלות שאין לתארה במילים, שימש רק כהתחלה לתקופה ארוכה של אבלות לכל יהודי לודז׳.

ההתחלה של מלכות רומקובסקי

מינויו של רומקובסקי

הקבוצה המצומצמת של האנשים הפעילים שהיו קרובים לענייני הקהילה, היו נרעשים ומשתוממים אחרי שהגיע המיסמך הרשמי, שמרדכי חיים רומקובסקי מונה לתפקיד "זקן היהודים בעיר לודז'". בשביל יודעי־חן שהיו בין המעורים בענייני הקהילה, יוצאים ונכנסים מדי יום ביומו למשרדיה, היתה ידיעה זו כהלם שגרם להם זעזוע עמוק.

בהסתמך על תעודה ומינוי רשמי זה, בתאריך ה־13 באוקטובר 1939, שעליה התנוססה חתימתו של קומיסר העיר הגרמני של ההנהלה האזרחית של העיר, שם נאמר בצורה ברורה ביותר, שמרדכי חיים רומקובסקי מונה ל"זקן יהודי העיר לודז'", לא איבד רומקובסקי ולוּ שעה ומניה וביה רָתַם את כל מקורביו לעבודה זו שהוטלה עליו...

הצעד הראשון עליו הוחלט בהתייעצות חשאית עם יועציו, היה עריכת רשימה של האנשים, שאפשר לכנותם "קרואי העדה". תפקיד עריכת הרשימה היה להכניס ברשימה שמות אותם האנשים הידועים בקהילה ובקרב תושבי לודז' היהודיים, שֶׁיִהַוו במידה מסויימת גוף מייצג של יהודי לודז' שֶׁיְכַנֵס בתוכו את כל הזרמים האידיאולוגיים והאירגונים החשובים בעיר. האישים החשובים בראש הרשימה היו הנציגים של "אגודת ישראל", ביניהם חובה למנות את הבאים.

פישל ליברמאן, היושב־ראש לשעבר של מועצת הקהילה, ד"ר יעקב שלוסר, אברהם אייזנר, תעשיין בעל עמדה חשובה ודוד שטאהל, פרנס במועצת הקהילה.

לא היה איש שהיה מסוגל להבהיר לעצמו ולאחרים מדוע היו האנשים המנויים לעיל המועמדים הראשונים ברשימה ממנה עמדו להרכיב את ה"יודענראט".

למעשה ניתן לומר, שהעילה לכך היתה די פשוטה, כפי שהדבר היה ידוע לאנשים שהיו מְעוּרים בענייני הקהילה והנהלת ענייני הישוב היהודי: רומקובסקי הכניס את האנשים האלה כחברים ב"יודנראט" כי הקבוצה הזאת של פעילי הישוב והקהילה בלודז' היתה תמיד ביחסים הדוקים ומצויינים עם רומקובסקי, כשהם פעלו וניהלו יחד אתו במועצת הקהילה והנהלתה עוד בשנים הקודמות בטרם פרצה מלחמת העולם השניה.

ברשימה הזאת נכללו, בנוסף לאלה הקודמים, גם השמות דלהלן:

יאקאב גוטמאן, עדוארד באביאצקי, וו. גלאס, לעאן מאקארסקי, ד"ר דוד העלמאן, שמואל האכענבערג, דוד ויינדמאן, יאנאס ראזען, איזידאר ווינשטיין, יאקאב לעשטשינסקי, הענריק עקביה, איגנאץ יאשונסקי, מיעטשיסלאוו הערץ, שמואל פאוסט, ד"ר דאם, עורך־דין גלסער, מאקס ווישעוויאנסקי, דירעקטאר פראנקפורט, פינקוס גערשאווסקי, יחיאל מאיר פיק, דוד ווארשווסקי, רובערט שוויגטאל, מארקוס בענדער (גיסו של רומקובסקי) ויעקב הערץ.

שלושה ימים אחרי שרומקובסקי קיבל את המינוי האמור, ב־16 באוקטובר 1939, שלחה מזכירות הנהלת הקהילה את המכתב הבא לאלה ששמותיהם הובאו לעיל:

"בהסתמך על הוראת האדון הקומיסר של העיר לודז', קיבלתָ מינוי כחבר "מועצת הזקנים" ("עלטעסטענראט") של הנהלת הקהילה היהודית בלודז'.

אתה מחוייב לקבל את המינוי.

הישיבה הראשונה של "מועצת הזקנים", אליה אתה מוזמן באורח לבבי (הארציק), תיערך ביום ג', ה־17 בחודש זה, בארבעה ושלושים אחרי הצהריים בבית הקהילה היהודית בלודז', ברחוב פאמארסקע מספר 18".

חתימה: (—) חיים רומקובסקי
ראש מועצת הזקנים בלודז'

למען האמת ההיסטורית, היה ה"יודענראט" הזה רק לכאורה "גוף פעיל" שתפקידו היה "לשמש" את האינטרסים של רומקובסקי. עובדה.

שלא ניתן להם שום תפקיד להשתתפות פעילה בעבודת הגוף הנבחר החדש, מאחר שהשליטים הגרמנים עמדו בקשר הדוק ומתמיד עם רומקובסקי לבדו. אולם להלכה, צריכים היו חברי ה״יודענראט״ הזה, לשמש יועציו של רומקובסקי בענייני ההוראות השונות שהגיעו לקהילה מהגיסטאפו, ההנהלה האזרחית של העיר והמשטרה לענייני פלילים.

לא קיים, כהיום הזה, אף אדם אחד בעולם, חוץ ממני, שהיה נוכח בישיבה הראשונה של ה״יודענראט״ הזה, בה השתתפו כמעט כל המוזמנים באורח רשמי שהתייצבו במקום בשעה הַיְעוּדה. חיים רומקובסקי ישב בראש השולחן באולם הישיבות של הקהילה. לידו ישבו שני נציגים של הגיסטאפו, נציג המשטרה הפלילית ושלושה נציגים של ההנהלה האזרחית של העיר.

סדר היום של הישיבה היה בעיקר לתכנן את אירגון עבודות־הכפייה ואירגון תהליך אספקה שיטתית של הסחורות וחומרי־הגלם להם היו זקוקים שלטונות הכיבוש הגרמניים באורח דחוף ביותר.

לא חלפה אפילו שעה מאז התחילה הישיבה ואנשי הגיסטאפו הזמינו את כל קבוצת משתתפי הישיבה להתייעצות במשרד הראשי של הגיסטאפו, ברחוב אנשטאט, שנמצא כמעט מול מרכז הפִּירָה הגדול באותו שם של הרחוב.

בבניין הקהילה נותרו רק הפקידים הוותיקים וביניהם היה גם עורך־הדין ש. בונין, בנו של הוגה־הדעות הידוע חיים יצחק בונין.

בונין עצמו, שהיה מיודד מאוד עם רומקובסקי מהתקופה שלפני המלחמה, הסתובב במשרדו הלוך ושוב וניכר היה בו שהוא מודאג מאוד מכך שבעל־הבית שלו רומקובסקי וכל חברי ה״יודענראט״ שנבחרו זה עתה, לא חזרו עדיין לבניין הקהילה למרות השעה המאוחרת.

רק למחרת הגיעה הידיעה השחורה על האסון, שהובילו את כולם לראדאָגאָשטש, פרבר של העיר, בקרבת מקום לשטח שאחר כך, בשנת 1940, גוּדַר והוכרז כגיטו לודז׳.

כולם נרצחו שם בדם קר. קודם עינו אותם קשות והיכום מכות רצח. אפילו על פרצופו של רומקובסקי ניכרו היטב הצליפות שהוא עצמו, ״מַלְכָּם״, קיבל מהסוכנים האזרחיים, שהגיעו אז לראדאגאשטש למלא את שליחותם ועבודתם כמלאכי־חבלה על הגופות הרצוצות של פרנסי ה״יודענראט״ של רומקובסקי.

מעולם לא נתקבל מידע כלשהו שיבהיר מה התרחש שם. רומקובסקי בעצמו התחמק לדבר על האירוע הטראגי הזה.

הגיעו שמועות שחלק גדול של קבוצת פעילים זו נקבר בקבר אחים, כמעט בדיוק באותו מקום בו נערכו הרציחות.

סיפרו אחר־כך בקהילה, ששאלו בעצתם של הרבנים: שלמה יאקובוביץ, יוסף פיינער ושמואל דוד לאסקי, אם לפתוח את הקבר המשותף ולהוציא משם את הגוויות, אולם הרבנים לא נתנו את הסכמתם להצעה זו.

קברם של הנרצחים חברי ה"יודענראט" הראשון, שנרצחו בדרך ברוטלית זו, נותר בלתי ידוע ואיש לא ידע את מקום קבורתם.

הידיעה על הטרגדיה הזאת התפשטה חיש מהר בעיר ואז התחילו לחוש את הפחד שתקף את התושבים היהודים מפני הכובש הנאצי.

העובדה, שאי־אלה מהקבוצה הזאת נותרו בחיים, נשארה חידה סתומה עד עצם היום הזה. שלושה מהם, פנחס גערשובסקי, דוד ווארשאווסקי ומארקוס בענדער (גיסו של רומקובסקי) עוד נותרו בחיים בגיטו במשך מספר שנים.

פיותיהם נאלמו דום ולעתים נדירות מאוד ניתן היה לשמוע מהם מלה כלשהי. בעיר סיפרו, שרומקובסקי הצליח לשחרר את גערשובסקי ובענדער. מה היתה זכותו של ווארשאווסקי להיוותר בחיים — לא שאל איש. כולם היו משוכנעים שלעולם לא יקבלו על כך תשובה ברורה.

ווארשאווסקי מונה אחר־כך כחבר ב"יודענראט" החדש, וגם קיבל את התפקיד של המנהל הראשי של מחלקת הטֶכּסטיל והשטיחים.

ה"יודענראט" החדש הצווים הרשמיים הראשונים

במשך הזמן שחיים רומקובסקי ויועציו דנו בבעיה כיצד להרכיב "יודענראט" חדש, פירסמו השלטונות הגרמניים הכרזות רשמיות, שנדפסו ב"עתון לודז'", יומון שהופיע אז בשפה הגרמנית.

הצו הראשון ניתן ב־11 בנובמבר 1939, וזה הנוסח שלו:

"בזה אני מוציא צַו, שכל בתי־המיסחר בעיר לודז', חייבים לתלות למעלה בכניסה לחנויותיהם שלט, שיכריז בבהירות ובצורה בולטת ונראית לעין־כול, את זהותו של בעל־הבית, אם הוא גרמני, פולני או יהודי.

צורת השלט תיקבע על ידי אירגון התעשיה והמיסחר של העיר לודז׳.

האיש שלא ימלא אחרי הוראת הצו הזה ייענש בכל חומרת הדין.

חתום
קומיסאר העיר לודז׳

הצו השני, בתאריך ה־2 בדצמבר 1939, נקרא כלהלן:

הודעה על אמצעי הובלה יהודיים

בזה אנו מודיעים על האיסור על פרקָרות, עגלות־משא וכל סוגי תובלה שמנוהלים על ידי יהודים, לנסוע בדרכים ובכבישים הציבוריים.

חתום
בשם ראש המשטרה
(—) ראש השלטון

הטלאי הצהוב

לא חלף אלא זמן קצר בלבד והכובש הגרמני הוציא צַו, שיהודים ההולכים ברחובות חייבים לענוד על זרועם הימנית סרט כחול־לבן.

אולם נראה היה בעליל, שהממונה של הרייך (״רייכסשטאטהאלטער״) בשטחים הכבושים, גרייזער היה שמו, לא הסתפק בהוראה זו.

בשלהי חודש נובמבר 1939 הגיעו ידיעות מהעיר קאליש, עיר־תעשיה בקרבת־מקום ללודז׳, שם היה מקום מושבו של גרייזער, שמתכננים להנהיג סימן־היכר כללי שיזהה כל אדם שהוא ממוצא יהודי.

ידיעה זו הגיעה ללודז׳ בתקופת חג החנוכה 1939. אחר־כך הסתבר, שהצו הזה כבר היה מודפס בַּ״יומון של לודז׳״ בשפה הגרמנית ב־12 בחודש דצמבר 1939.

נוסח החוק החדש היה כלהלן:

״ממונה הרייך — גרייזער — הוציא פקודה, שכל היהודים בשטחים הכבושים חייבים לענוד ״סימן־היכר אחיד״.

בהקשר לצַו הקודם מה־14 בנובמבר 1939, שהיהודים חייבים

לשאת סרט כחול־לבן על זרועם הימנית, אני מבהיר את ההוראה הבאה:

1) יהודים חייבים לשאת בצד ימין של חָזָם ועל צד ימין של גַבָּם "מגן־דוד צהוב" בגודל 10 סנטימטר.
2) הצו הזה מחייב החל מה־13 בדצמבר 1939.
3) כל יהודי שלא ימלא אחר הוראה זו ייענש במלוא חומר הדין.

(—) איבעלהעיר
ראש השלטון

הַפָּנְיָה־בַּקָּשָׁה ראשונה של ה"יודענראט" החדש

חלק גדול של האוכלוסיה היהודית בלודז' — וכנראה החלק הַמְּרַכְּבי שלהם — כבר גורש מבתיהם. מרביתן של עשרות אלפי המשפחות שוּכְּנוּ בבתים שונים שנמצאו ברובע העיר "בּאלוּט" (שטח זה צורף אחר כך כחלק מהגיטו).

החוק היה כבר אז בתוקף, שליהודים מותר להתהלך ברחובות העיר עד שעה חמש בערב. המשטרה לא התחשבה בשמירה על חוק זה בשום איש. הם, הרוצחים קיבלו הוראה אחת ויחידה: לִירוֹת. אולם אותם האנשים שהועסקו במקומות־עבודה מסויימים או בבתי־חרושת, ששימשו את האינטרסים של הכובש הגרמני, קיבלו רשיונות־מעבר ("פּאסיר־שַׁיין") מיוחדים. זאת היתה תעודה עליה התנוססה החותמת של המשטרה או של הגיסטאפו. להם היה מותר ללכת ברחובות אחרי שעת העוצר הרשמית ללא שום הפרעה.

למיטב ידיעתי היה המכתב דלהלן, בתאריך ה־5 בפברואר 1940, המיסמך הראשון בו הוזכרה הקמת ה"יודענראט" החדש בעיר לודז'.

תוכן המכתב שנשלח על כתובת שירותֵי־הבטחון ("זיכערהייטס־דינסט") הגרמני, היה כך:

"אני פונה בזה בבקשה כנועה בהקשר לרשימה המצורפת כאן, של חברי "מועצת הזקנים היהודית" החדשה בעיר לודז'.

"מדובר כאן בבקשה להוציא רשיונות־מעבר מיוחדים לחברי המועצה הזאת, שיורשה להם לנוע בצורה חופשית ברחובות העיר לודז' (בכלל זה גם ברחוב אדולף היטלר) גם אחרי השעה חמש בערב, ושלא יכריחו אותם להשתתף בכל עבודות־הכפייה.

"רשיונות־מעבר אלה נחוצים מאוד, כדי שלא יפריעו להם, לחברי "מועצת הזקנים היהודים" החדשה, למלא את עבודותיהם האחראיות שהוטלו עליהם מטעם שלטונות המימשל הרשמיים.

"חובה כאן להדגיש, למרות מה שעבודותיהם נעשות בשעות היום, חייבות כל מיני משימות שהטילו עליהם להעשות בשעות הערב. העבודות ההכרחיות האלה חייבות להתבצע בזמן, על מנת לארגן תנאי עבודה נורמליים בקהילה היהודית מה שדורש גם השגחה וביקורת על עבודת פקידי הקהילה שימלאו את כל המשימות שהוטלו עליהם.

"מחמת כל הסיבות האמורות לעיל, חייבת עבודה זו להעשות אך ורק בשעות הערב, ומשום כך ברצוני להביע את התקוה שבקשתי תתקבל בחיוב במהירות האפשרית.

חתום

(—) חיים רומקובסקי

זקן־היהודים בעיר לודז'

חנוכה – ביקור של הגיסטאפו

מייד אחרי שהצבא הגרמני כבש את לודז', אירגנו חוץ מהמינהל האזרחי של העיר, גם משטרה חשאית מיוחדת, שפעלה תחת עינה הפקוחה ולפי הוראותיה של הגיסטאפו.

לא חלף אלא זמן קצר עד שנודע בציבור, שאותה "קומאנדו", היתה לה לעת־עתה רק משימה אחת ויחידה. הם היו חייבים לחפש ולמצוא בכל המקומות האפשריים את האנשים החשובים שהיו פעילים בחיים הציבוריים כגון: רבנים, סופרים, אמנים, עתונאים, והם אפילו לא התחשבו בפמרים; אנשים סיפרו, שהם חיפשו במיוחד את כל האנשים המכובדים שעוד בתקופה שלפני המלחמה היה להם קשר כלשהו עם מועצת־העיר של לודז', או יחסים כלשהם עם הקהילה היהודית.

הקורבנות הראשונים היו אנשי התעשיה ובעלי בתי־החרושת מכל הסוגים. למשרה זו הם זכו בשיתוף פעולה מלא מצד אותם פולנים שהיו בבחינת ה"פאָלקס־דויטשע" (פולנים ממוצא גרמני). היו אלה בעיקר אותם "פאָלקס־דויטשע" ששימשו כאנשי מודיעין של הסוכנים החשאיים הנאציים והם מסרו להם את מלוא המידע שנדרש על ידם. הללו עשו מעשים אלה גם תמורת תשלום מיזערי שלמעשה לא היה אלא מעין נזיד־עדשים.

הרדיפות האלה אחרי האנשים החשובים בעיר התפתחו וקיבלו תנופה כזאת, שגם מנהיגי הגיסטאפו בכבודם ובעצמם נטלו חלק בפעולה הברוטאלית הזאת. מה שאירע לכל אותם האנשים שעצרו והובילו אותם הפך לחידה סתומה עד עצם היום הזה.

בעיר התהלכו שמועות שונות ומשונות: היו אנשים שאמרו שאת הקורבנות האלה שנעצרו רצחו מייד באותו יום בו נעצרו. אחרים הבטיחו, כי ידוע להם שהאנשים האלה הובלו אל מחוץ לעיר למקום

בלתי ידוע. אולם עובדה, שמאותם אנשים מכובדים שנעצרו לא נודע יותר מאומה על גורלם ולא מקום קבורתם.

ביקור דומה לזה אירע אצלנו בבית בימים הראשונים של חג החנוכה. נכנסו מספר אנשים לבושים אזרחית, בסרטי צלב־הקרס על לבושם בליווייה כמה אנשי גיסטאפו במדיהם.

אחרי הבדיקה והחיפוש של חפצים יקרי־ערך שונים ושטרות־כסף מחוץ־לארץ — דבר שהם דווקא לא מצאו — פרצו בכעס רב ודרשו שיגידו להם איפה מסתתר הרב הארצשטארק.

הסתבר, וזה הבנו מתוכן שאלותיהם, שהיו בידיהם מיסמכים שונים של בתי־המשפט בלודז׳; באותם מיסמכים היה רשום, שהרב הרצל הארצשטארק, זאת אומרת אבי, היה הנציג הרשמי של רבנות לודז׳ בעריכת השבָּעות בבתי־המשפט העירוניים.

לנגד עיני עוד ניצבת התמונה כמעט יובל שנים אחר־כך, כיצד ניסתה אמא בתחנונים להסביר להם, שהרב הארצשטארק, בעלה ואבינו, נפטר לפני שנה ומחצית השנה. אולם בשביל הרוצחים ״תירוץ״ זה לא הספיק כלל ועיקר. הם המשיכו לחפש ולבדוק בספריה, ובבת־אחת — צעקה — אכן נכון הדבר! אמרו בלעג ובצחוק, שאכן מצאו את תעודת־הפטירה של הרב!

אנשי הגיסטאפו עזבו את הדירה.

אולם אמא לא נרגעה והמשיכה לצעוק: ילדים, איזה מזל אֵירע לנו שאבא הסתלק לעולמו עוד בטרם פרצה המלחמה; מי יודע, המשיכה אמא לצעוק היסטרית, מה היו עושים הרוצחים...

פני אמא עטו קדרות. בחוץ השתוללו רוחות חזקות, ולנו נדמה היה, שהשמיים מתייפחים יחד אתנו. גשמי־הזעף גברו והלכו וכולנו היינו מטושטשים ומבוהלים מהביקור של אנשי הגיסטאפו בביתנו.

״חייבים מיד להדליק נרות חנוכה״, אמרה פתאום אמא ונימת דיבורה היתה כה אדישה כאילו לא אירע אצלנו בבית בערב זה שום דבר יוצא מגדר הרגיל.

היתה לכולנו ההרגשה כאילו להבות נרות החנוכה ריפכו במידה מסויימת את החשכה ששררה אז בביתנו.

למען האמת, לא הרהרנו כלל בשעה זו על נס החנוכה והמפכים הגבורים ועזי־הרוח, שמאנו להיכנע ולמלא אחרי הדרישות של השליטים היווניים הרודנים.

אנחנו חשבנו על דבר אחר לחלוטין: האומנם יתכן הדבר שיקרה

נס, שבעזרתו יקיץ הקץ על המעשים הברבריים של הכובשים הנאצים?

להבות נרות החנוכה עדיין החזיקו מעמד... בשום פנים ואופן לא רצו לכבות, אולם החשכה ששררה בביתנו העיקה עדיין מאוד על כולנו.

לכאורה שרנו: "רעות שָׂבעה נפשי", אולם כוח האמונה והשאיפה החזקה לבטחון שימשו כתחושה מיוחדת במינה לחיזוק הגוף והרצון להחזיק מעמד; האמנו, שאולי יקרה משהו שיהפוך את המחר לבהיר יותר...

אולם מסתבר, שכנראה התפילות הזַכּוֹת שלנו לא הועילו...

כי כבר בימים ההם, בדיוק בימי חג החנוכה הראשונים התפשטה השמועה בעיר, כי "יתכן שֶׂיְפַנוּ את כל יהודי לודז' לרובע מיוחד של העיר".

את המושג "גיטו" טרם ידע אז איש.

חודשים רבים אחר־כך, כשהיינו כבר מפונים בחדר של ד' על ד' אמות בגיטו, לא היינו בשום פנים ואופן מסוגלים להשתחרר מקריאתה של אמא:

"נס קרה לנו, ילדים, שאבא נפטר עוד לפני פרוץ המלחמה!..."

היינו עדיין שקועים באבל כבד אחרי פטירתו של אבא ז"ל ואכן — פתאום — מזל!...

רבונו של עולם, אסון כזה, צרה צרורה כזאת!

הקיים בעולם מישהו המסוגל להבין את האסון של "מזל כזה?"

סטירת לחי מרומקובסקי

זה אירע בשלהי ינואר 1940. שלום־הבית ביני ובין מרדכי חיים רומקובסקי, המושל של גיטו לודז׳ שהכיר אותי עוד כשהייתי נער צעיר, השתבש יום אחד והדבר אירע מחמת מעשה שהיה.

כשֶׁבָּלאו אותנו באותו שטח, שבימים ההם כבר כינו אותו ״גיטו״, היה כמעט בלתי אפשרי להשיג חדר, שבו ניתן היה איכשהו להשתכן; בדבר המטלטלים, אותם דברים הכרחיים שהיו נחוצים לנו, ואנחנו הבאנו אותם עמנו מהעיר, כבר איש לא התעניין. את החבילות הקטנות חילקנו, ככל שהיה הדבר לְאֵל ידנו, בין ידידים. אולם מקום לישון, חדר בו משפחה בת ארבע נפשות תמצא לה מנוחה לא היה לנו. כדי להשיג זאת היינו זקוקים להרבה פרוטקציה.

כל ההבטחות שקיבלתי בזמן ההוא מעורך־הדין הענריק נאפטאלין, איש־אמונו של רומקובסקי, היו הבטחות־סרק.

בתנאים כאלה היו חייבים, כמקובל, ״לפעול מיידית במרץ״, במילים אחרות, להתחכם באיזו הברקה או מעשה להטוטים, שיהא בכוחו להשפיע על אלה שנתמנו לעמוד בראש ״המחלקה לחלוקת דירות״.

המחלקה הזאת, שהיתה כמעט הראשונה מסוגה, שרומקובסקי הנהיגה עוד בחודש דצמבר 1939, היה לה משרד משלה ברחוב לוּטוֹמְיֶירסקה מספר 13. במשרד הזה עבדו כפקידים שַׂמָשָׁיו של רומקובסקי ובראשם עורך הדין הענריק נאפטאלין. למען האמת, לא היתה לה לאותה חבורה של רומקובסקי הרשות להחליט על דעת עצמה בענייני המשרד שלהם וחלוקת הדירות. כל צעד שלהם, שביקשו לעשות מיוזמתם, היה חייב לקבל את הסכמתו של גרמני במדים, בשם לַאוּזֶער. הברנש הזה נודע מייד כאדם שניתן להשיג אצלו כל דבר בשוחד. אנשים סיפרו, שחייבים לשחד את ״הקומנדנט

לאוזער" (קראו אותו בתואר זה) בכל מקרה ובכל אמצעי שרק ניתן.

באחת, אם נותנים ללאוזער "מתנה יפה", או־אז "בטוחים" שיקבלו חדר שבו ניתן יהיה להשתכן.

מאחר שהייתי מיואש, ורציתי מאוד להביא לאמא בשורה טובה, שהנה קיימת אפשרות ואנחנו נקבל חדר טוב, החלטתי בלית ברירה לשחד את ה"קומאנדנט" הגרמני. השוחד היה מורכב מלמעלה מעשרים בולים מחוץ־לארץ, שאני עסקתי באיסופם עוד בתקופה שלפני המלחמה.

לאוזער הכיר אותי כשהתחיל להיות יוצא ונכנס לעתים תכופות לבניין הקהילה. לי עצמי היה אז קשה להבין כיצד בולי הדואר שלי ישפיעו עליו לאפשר לי להשיג חדר לגור בו.

העובדה, שמתנתי אומנם היתה לה השפעה חיובית, נודעה לי יומיים אחר־כך כשעורך־הדין הענריק נאפטאלין הזמין אותי אליו למשרד והודיע לי את הבשורה הטובה, שאנחנו מקבלים חדר ברחוב זְגֶיערסקה מספר 24, בקרבת־מקום לכניסה הסגורה לגיטו.

אולם לא עלה כלל על דעתי, שכמה ימים אחר־כך אזדמן כאורח אצל רומקובסקי במשרדו. התחלתי לרעוד כול־כולי כשרק חציתי את מפתן חדרו של רומקובסקי.

"לא האמנתי שדווקא אתה", צרח רומקובסקי בכעס נורא, "לא האמנתי שאתה, מתוך יוזמה עצמית אישית, תיכנס למשא־ומתן עם אדם הנמנה על השלטונות הגרמניים". יתר המילים והביטויים בהם השתמש במעמד זה רומקובסקי אין להעלותם כלל על הנייר. אולם נדמה אפילו היום, כשאני רושם אירועים אלה אחרי שנים רבות כל כך, שהשמחה כי הצלחנו להשיג חדר מתקבל על הדעת, גברה על הצער והעלבון אחרי שתי סטירות הלחי, שרומקובסקי בכבודו ובעצמו הנחית על לְחָיַי...

משך מספר שבועות אחרי מקרה זה, התעלם רומקובסקי ממני לחלוטין. יחס זה של רומקובסקי היה יכול להתפרש גם כאילו מצפה לי עונש חמור.

במשך כמה שבועות הייתי מוכרח להיפרד מתפקידי, שהיו מְמַלְּאִים אותי למלא כל מיני שליחויות חשאיות.

למען האמת עלי להודות, שעובדה זו לא גרמה לי עוגמת־נפש רבה. אולם פחדתי שהמטרה הסופית להקמת איזור מיוחד שם ישתכנו היהודים היא "לעקור מִן השורש" את האוכלוסיה היהודית בלודז'.

במטרה לבצע ביעילות מְרַבִּית את התוכנית הזאת מינה איבעלהֶעיר מטה־פעולה מיוחד. המטה המיוחד הזה היה מורכב מנציגים של: המחלקה הכלכלית, משטרת הבטחון, גדוד שלדי הגולגלות המתות, שהיה ידוע בכינוי ה־אס.אס., אירגוני התעשיה והמיסחר וכן מחלקת הפינאנסים.

מהמיסמך הנידון נודע גם, שמהשטח ההוא, בו ירוכזו היהודים, יובילו את כולם לעבודות־כפייה.

במשרדי ה״יודענראט״, ״מועצת הזקנים״ החדשה שרומקובסקי הקים אחרי שה״יודענראט״ הראשון נרצח בצורה כה ברוטלית, היה מקובל שהאוכלוסיה היהודית של לודז׳ בימים אלה מנתה כ־250 אלף נפשות.

חובה כאן להדגיש, שהמיסמך הזה היה ראשון מסוגו, ממנו התחילה הקמת גיטו בשטחה של פולין הכבושה.

הצעדה בדרך לגיטו לודז׳

מראהו היה תמיד חיוור ופניו כבהט מבריק ובכלל היתה הופעתו הפיסית עושה רושם של איש נע־ונד שנטל על עצמו את יסורי הנזירות והסיגופים.

הוא היה גבוה ודק־גיזרה ואף־נָשֶׁר חד ואישיותו היתה מעוררת אצל כל רואהו שאלות וגם סקרנות.

לעתים נדירות ביותר ראו חיוך על שפתיו, אולם טוב לבו וידידותו לגבי אנשים גרמו שיהיה אהוב על כל אחד שבא עמו במגע.

מצחו הגדול והגבוה ועיניו החמות והידידותיות כאילו בלטו מראשו המָאֻרָּך שהיה מכוסה כול־כולו בשערות שחורות כפֶּחָם.

שמו היה אפרים ריבַּה וכפי שסיפרו היה יליד עיירה קטנה קרוב מאוד ללודז׳, המַאנְצֶ׳סְטֶר של פולין בשל המספר הרב של בתי־החרושת לטכסטיל שהיו בה.

הוא היה שקוע ראשו ורובו בלמידה וקריאה, והיו מספרים עליו, שלפעמים לא הבחין כלל, שמישהו נכנס לבקרו בביתו.

תמיד היה נוהג לשקוע ב״ים התלמוד״, לשחות בו, וחוץ מזה היה להוט אחרי ספרי־חוכמה חיצוניים, שהיו ממש טריפה ופסולים, בהם היה קורא בהחבא, כי אילו, חלילה, היה הדבר נודע ברבים עד כמה היה צמא ומשתוקק לספרי חכמה חיצונית, היו ללא כל ספק מרחיקים אותו מהחברותא.

לפני שפרצה מלחמת העולם השניה, היו אנשים שסברו כי הוא ״נוטה שמאלה״. ההשקפות שלו כללו טענות רבות כלפי בעלי־התעשיה העשירים, שהיו מנצלים ללא רחמים את כוחותיהם, כשרונותיהם ומעל לכול את נאמנותם של הפועלים שלהם.

אלה שהכירו אותו לפני ולפנים, לא היו מסוגלים להבין, מדוע לא מצא מקור פרנסה טוב יותר, אלא הרוויח את לחמו כשומר־לילה של בית־מסחר גדול לאריגים.

בדרך כלל היה אפרים טיפוס מופנם ממנו אי־אפשר היה כמעט להוציא מלה ומחצית־המלה. אחר־כך, כשהצבא הגרמני הכובש כבר נכנס ללודז׳, קיבל אפרים משרה כשומר־הפתח בכניסה לבנין הקהילה והמועצה, שבימים ההם כבר נמצאה תחת השגחתם הקפדנית של המושלים הנאצים האכזריים.

אפילו מרדכי־חיים רומקובסקי, ה״מלך״ לכאורה של יהודי לודז׳ — כפי שכינו אותו הנאצים אחרי שהם מינו אותו כאיש־הקשר בין ה״יודענראט״ והשליטים הנאצים, גם השליט האכזרי הזה היה נהנה להתווכח עם אפרים ריבּה.

המעניין הוא, שהיות ורומקובסקי, היה אחד מרָאשֵׁי ההסתדרות הציונית בלודז׳, היה מתפעל מידיעות אפרים בכל תחומי הציונות, ועובדה זו עוררה בו כלפי אפרים סקרנות וגם דרך־ארץ.

זאת היתה גם העילה, שאנשים היו מספרים, שרומקובסקי בעצמו היה מעניק לו מנה מיוחדת נוספת של לחם ובנוסף לכך גם תלוש למנת־בשר.

ובאותם ימים אירע שפשוט התחשק לו לאפרים לְהִשְׁתַּחֵל ו״להציץ״ כיצד נראית דירתו שהיתה מקום מגוריו לפני המלחמה.

בדיוק באותו זמן התנהל הגירוש של יהודי לודז׳ ממקומות מגוריהם והעברתם באורח כפייתי לרובע באלוט. כאמור לעיל, היה רובע באלוט, עוד בטרם פרצה המלחמה, המקום שבו גרו העניים המרודים, שהתפרנסו בעיקר מעבודָתָם כאורגים. החלק הארי כמעט של באלוט הוכרז, לפי צו הקומיסר העירוני הגרמני, כשטח מגורים שאחר־כך נודע בשם ״הגיטו של לודז׳״.

ההכנות לארגן את ההנהלה של הגיטו היו בעיצומן, בהשגחתו של רומקובסקי ושמשיו; היתה נהירה המונית לשטח הזה ואלפי משפחות מגורשים מבתיהם היו מוכרחות, בלית ברירה, להשתכן במרתפים מלאי לחות, אולם על מקום הימצאו של אפרים ריבה לא שמע ולא ידע שום אדם. הידידים, אתם היה מנהל וויכוחים סוערים, היו מודאגים מאוד לגורלו.

כמה ימים אחר־כך הגיעה הידיעה שהגיסטאפו פינתה אותו מדירתו, יחד עם מאות יהודים אחרים שגרו באותו בניין. ״השליח״ שהביא את הידיעה סיפר, שביום חמישי בלילה ערכה המשטרה הגרמנית מָצוֹד על כל הבתים היהודיים, הוציאה מהם את כל אלה שנשאו סרט כחול־לבן (הוכחה שהם יהודים), העמידו אותם בשורות עשרות־

עשרות וכך התחילה הצעדה ברחוב פיטריקובסקה.

השכנים הפולנים סיפרו, שבראש הקבוצה הזאת צעד אפרים ריבה. "ההליכה בראש" התבטאה בכך, שקשרו אותו לשני סוסים פראים, את הסוסים הצליפו באכזריות רבה, וגופו השותת דם של אפרים נסחב על ידם לאורך הרחוב.

האנשים שמסרו את הידיעה הזאת סיפרו גם, שאפרים התפלל... הוא צעק וצרח נדמה לי, למיטב זכרוני, שהגוי בשם פראנטשישעק הסביר, שהמילים שהוא ביטא היו דומות לתפילה היהודית שכשאומרים אותה מכסים את העינים בכפות הידיים...

לא אגזים אם אומר, שביום כיפור, שעה שאני אומר את ברכת השחר ואני אומר את הברכה "ברוך המקדש שמו ברבים", נצבים מול עיני אפרים ריבה וכל הקורבנות האחרים שצעדו יחד אתו בדרכם האחרונה לשטח של גיטו לודז'.

פיזור המוסדות היהודיים בלודז׳

גורל המוסדות היהודיים — ובאותה מידה גם המוסדות הלא־יהודיים — נמסר בתקופה ההיא לידי שירות הבטחון האזרחי, שמשרדו המרכזי נמצא בשדרות קושצ׳ושקו׳, שלאחר מכן נודע בשם רחוב הרמן גרינג (הערמאן גערינג שטראסע).

במשרדי הקהילה כבר היה סוד גלוי לכול, שרומקובסקי בכבודו ובעצמו, ללא חבר העוזרים שלו, הפך ליוצא־ונכנס במשרדי הבטחון הגרמני.

זה קרה בערך בפברואר 1940, אם זכרוני אינו מטעה אותי. אני זוכר עובדה אחת, כשחיים רומקובסקי חזר מביקור מעין זה במרכז משרדי שירות הבטחון הגרמני, והפטיר כבדרך אגב, שהוא נסע סתם דרך שדרות קושצ׳ושקו׳ וראה את המגרש הריק שם עמד קודם הבנין הענקי של בית־הכנסת שפִּינו אותו ״הסינגוגה״.

באקראי נמצאתי לידו של רומקובסקי כשסיפר על רגשותיו בנוכחות אליעזר בענעט, הגזבר של קהילת לודז׳:

״חשתי כאילו נפער חור בלבי כשראיתי מה שנותר מבית־הכנסת הענקי שם יצר ופעל ידידי ד״ר מרדכי ברוידע״, והעלה לחלוחית בעיניו...

(ד״ר ברוידע היה המנהיג הרוחני של בית־הכנסת, שבפעולותיו ומנהגיו דמה לבית־כנסת אמריקאי קונסרבטיווי, היה גיסו של הוגה הדעות והפילוסוף המפורסם, פרופסור מארטין בובר מהאוניברסיטה העברית בירושלים).

הביקור החשאי של רומקובסקי במרכז משרדי הבטחון הגרמני נתגלה ברבים אחרי שניתן הצו הרשמי, שקומיסר העיר לודז׳ הוציא פקודה לפזר את כל האירגונים והמוסדות היהודיים הקיימים בעיר.

ההסוואה של הצו הזה הסתברה בכך — וזה היה הדבר שרומקובסקי הודיע רישמית במשרדי שירות הבטחון הגרמני — שלמרות פיזורם של כל האירגונים והמוסדות היהודיים, הוא, רומקובסקי ריכז את פעולות המוסדות האלה תחת השגחתו ופיקוחו בתפקידו כ"זקן יהודי לודז'".

קיים מיסמך רשמי בדבר "סידור" זה של פעולות האירגונים והמוסדות בעיר, בתאריך ה־5 במארס 1940, שנשלח למרכז שירותי הבטחון הגרמני בלודז', והוא מכיל את המידע המפורט הבא:

"המוסדות הנקובים להלן נמצאים מיום זה ואילך תחת השגחת וחסות הקהילה:

בית־החולים של פוזננסקי, שתי מירפאות אמבולטוריות והמחלקה לפעולות הצלה ליליות הידועות בשם "לינת החולים" (אגב, המוסד "לינת החולים" נמצא מזה שנים רבות תחת פיקוחו והנהלתו של הענעך ווינדערבוים, יהודי בעל לב חם ורגיש, שהקדיש את כל חייו לאינטרסים של אותה חברה לעזרה רפואית וסוציאלית).

באותו מיסמך צויין כמו כן שחמשת בתי־היתומים, הבית לרפים־נולָדים, התמחוי, הבית לחולים במחלות מידַבקות ובית־החולים לחולי־נפש ימצאו מכאן ואילך תחת השגחתו ופיקוחו של ה"יודענראט".

בהמשך הפירוט של המיסמך הזה, שהיה למעשה הצעד הראשון להכנסת כל המוסדות היהודיים בעיר תחת פיקוחו וחסותו של רומקובסקי, מודגש גם, שהקהילה, זאת אומרת רשמית — ה"יודענראט" — לוקח תחת פיקוחו גם את 34 בתי־הספר היהודיים, ובהם גם את ה"תלמוד תורה" וגן הילדים.

במיסמך זה מובא גם פירוט המוסדות המקבלים תמיכה מהקהילה העוזרת על ידי כך לקיומם ואלה הם:

מושב הזקנים, התלמוד־תורה, בית־הספר לחרשים־אילמים, בית־מחסה לנכים, חברת תומכי אורחים, תמחוי ובית מחסה ליהודים חסרי קורת־גג.

לבסוף מציין המיסמך, בו מסר רומקובסקי את מלוא המידע הנדרש על ידי שירות הבטחון הגרמני, שחמישה בתי־ספר פרטיים וגימנסיה אחת ימצאו מהיום ואילך תחת פיקוח הקהילה, שלמעשה היווה חלק מפעולות ה"יודענראט".

מרדכי חיים רומקובסקי – "מלך" גיטו לודז'

מרדכי חיים רומקובסקי היה אדם כמעט בלתי ידוע בקרב יהודי לודז' בתקופה שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

זָכוּר רק, שהיה מסתובב בקרב האירגונים והמפלגות של התנועה הציונית, וגם היה יוצא ונכנס בבנין מועצת קהילת יהודי לודז'.

הוא התפרנס מעבודתו כסוכן־ביטוח ובנוסף לכך היה מנהל בית־יתומים בהעלענובעק, פרבר בקירבת מקום ללודז'.

מטבעו היה רומקובסקי רודף כבוד. בשטח זה היה לו לעזר רב עמנואל האמבורסקי, שכיהן במשך שנים רבות כמו"ל ועורך "יומון לודז'" ("דאס לאדזער טאגעבלאט") עתון ביידיש שהופיע כמעט עד היום בו פרצה מלחמת העולם השניה.

לתפוס מקום מכובד בחיים הציבוריים היהודים בלודז', עזר לו גם גיסו מארקוס בענדער. קְשָׁרָיו עם המנהיגות של מפלגות ציוניות איפשרו לו להשיג את מינויו של רומקובסקי כחבר מועצת הקהילה בלודז'.

אולם הביקורת והפיקוח של מועצת הקהילה נמצאו בדיוק תחת הנהלתם של מתנגדיו הפוליטיים.

בראש הנהלת מועצת הקהילה עמד לייבל מינצברג, ציר לפרלמנט הפולני ("סיים") מטעם אגודת ישראל; כממונה על פעולות מועצת הקהילה, שהיתה הסמכות השנייה בחשיבותה במנהיגות הקהילה, עמד גם כן מנהיג של אגודת ישראל; בתפקיד יושב־ראש מועצת הקהילה כיהן פישל ליבערמאן, עסקן ציבור בעל יכולת ותנופה רבה, שבשעתו נבחר גם לכהן כחבר מועצת העיר לודז', ועמד גם בראש הסוכנות המוניציפאלית של מועצת העיר.

פישל ליבערמאן וכן הרב ד"ר יצחק לווין (חי היום בניו־יורק),

כיהנו שניהם כנציגי אגודת ישראל במועצת העיר לודז'.

שני שליחי־ציבור אלה שמרו בנאמנות רבה על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית בלודז' ובאחדות דעים ומעשים פעלו כנציגים גאים של מפלגתם.

חמדנותו ורצונו שאינו יודע מעצור של רומקובסקי להשיג מעמד מכובד בקהילה, גרמו לכך, שהוציאו אותו מההסתדרות הציונית.

הדבר אירע בשל העובדה, שרומקובסקי, עקב חשבונותיו הפוליטיים, הצטרף באורח עקיף לדרישות של נציגי אגודת ישראל. מנהיגי המחנה הציוני לא יכלו לסבול את תככיו של רומקובסקי, ומשום כך נעשה מקורב לאלה שכונו על ידם "קְלֶריקַלים" ורומקובסקי הוצא מהתנועה הציונית ומנציגותה הרשמית בקהילה. ה"פְלירט" שלו עם נציגי אגודת ישראל היה רחוק מלהוסיף לו כבוד ומעמד בציבור, אולם העובדה לא ציערה אותו במיוחד.

אנשים שהיו מעורים בענייני הקהילה ומדיניות המפלגות כבר הרגישו בימים ההם, שמטרתו היא להשיג מעמד מכובד ולהיות מראשוני הקובעים בכל ענייני הקהילה על ידי פעילותו במועצה.

חלומותיו ושאיפותיו של רומקובסקי התנפצו בימים שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

אולם כשהכובש הגרמני נכנס ללודז', ברחו מנהיגי הקהילה יחד עם לייבל מינצברג מהעיר ורומקובסקי, יחד עם כמה אנשים בודדים נטלו לידיהם ענייני קהילת לודז' ומועצתה.

רומקובסקי לא היה מעוניין כלל לייצג את התנועה הציונית. בתקופת כהונתו כ"זקן יהודי לודז'" היה נוהג להצהיר, ש"כל עוד תפקידי בהנהלת הקהילה הוא במלוא תנופתו, אעשה כל שיש לְאֵל ידי להיות שליח ציבור נאמן של יהודי לודז'".

הדחף והשקיקה של רומקובסקי לשלוט ביד חזקה כבר באו לידי ביטוי בולט בימים הראשונים, כשהגרמנים מינו אותו כ"זקן יהודי לודז'".

רומקובסקי נשא בגאווה — לפעמים גם באכזריות — את התואר הזה, משעה שהשלטון הגרמני האזרחי מסר לידיו מתוך אימון מלא את התפקיד ההיסטורי — וללא כל ספק, בו זמנית, גם המציק והמצער של מנהיג ה"יודענראט" בלודז'.

חלוקת הדירות בגיטו

להוציא עשרת אלפים יהודים בערך, כבר היו רובם של התושבים היהודים משוכנים בבתים שונים שנמצאו בשטח רובע באלוּט והסביבה הקרובה. החלק המכריע של יהודי לודז׳ גורשו בכפייה ובכוח מדירותיהם הקודמות. רובן של משפחות המגורשים עזבו את דירותיהם יחפים וללא מלבושים מתאימים, ואותו ״תהליך לֶך־לְךָ״ של היהודים האומללים כּוּוַן לרובע העיר ולרחובות ששבועות מספר לאחר מכן הפכו לשטח של הגיטו הסגור ומסוגר של לודז׳.

רומקובסקי בעצמו לא עסק כלל ועיקר בבעיות הדיור. למרות שאלפים גברים, נשים וטף לא היה להם מקום לינה אפילו ללילה אחד, רומקובסקי לא הראה סימנים כלשהם שהבעיות הדחופות והחיוניות האלה גורמות לו צער או סבל כלשהו.

אנשים היו עומדים בתורים אינסופיים לילות תמימים ובלבד שיצליחו להגיע לפקיד מחלקת הדירות של הקהילה, שנמצאה אז בניהולו של עורך־דין צעיר, הענריק נאפטאלין.

היו אנשים שאמרו, כי עורך־הדין נאפטאלין היתה בו עדינות מסויימת, ולפעמים היה מראה סימני הבנה ורגש ואפילו מעין יחס לבבי למשפחות מרובות ילדים קטנים, וגם ליהודים קשישים ללא גג לראשם. אולם השׂררה ללא שום הגבלות והעוצמה לקבל החלטות, בהן זיכה אותו רומקובסקי, ״עלו לו לָראש״, כפי שאומרים, וקילקלו בו את מעט העדינות והיחס האנושי שהיה מראה בימים הראשונים למגורשים האומללים.

המחלקה לחלוקת דירות הפכה למרכז־העצבים של מכונת השלטון ב״מלכות רומקובסקי״ ומערכת הפקידות שלו, שמתפקידה היה למלא את מלוא הצרכים הסוציאליים של האוכלוסיה היהודית בלודז׳.

★

המחלקה לחלוקת הדירות היתה באמת משרד גדול ומסועף, שהיה פעיל כמעט 15 שעות מדי יום ביומו בהשגחת סגן גרמני במדים בשם לאוזער.

לאוזער זה היה גרמני גבוה, חסון, בעל פנים סמוקות וגדושות נְמָשים וכתמים. בכל התורים שהיו עומדים לפני מחלקה זו ומשרדיה סיפרו, שמבטי־הרציחה שלו היו מעוררים חרדת־מוות בקרב האנשים שהיו מצפים במשך שעות תמימות להשיג לפחות הבטחה שבעוד

ימים ספורים יקבלו חדר שם יוכלו לגור, לישון.

אולם היה גם סוג אנשים מסויים, יהודים, לגמרי לא מאותם האנשים שהיו מתנהגים בצייתנות, שאמרו עליהם שהם אנשי העולם התחתון, והם ניסו להשיג קשר עם הַסָּגָן הגרמני.

לאותם אנשים נודע כנראה, או הבחינו בחושם המיוחד, שהסָּגָן הגרמני הזה מוכן ומזומן לטעום את טעם הַשוחד. בשפה הפולנית היה מוכר המושג "לַאפּוּבְקָה" ("לַאפָּא", בפולנית, כף־רגל של חיה). ביטוי זה, כמשמעה המילולי, היתה מסירה ליד החיה האנושית כופר־נפש, פיצוי בצורות שונות, שביטל את תְּקֻפּוּתָן של מיגבלות שונות.

שומר־הפתח של משרד הַסָּגָן הגרמני נהנה גם הוא מְמַתַּת־יָד בעת שניהלו אותם יהודים, שכינו אותם בשם "מאכערס", משא ומתן עם בעליו, הגרמני אדום הפנים.

האנשים שהיו מקורבים לאותם "מאכערס" כבר ידעו מראש את הסכומים הנדרשים לתת לפי "לוח מחירים" רשמי־למחצה בעבור "טובות" שעשו להם וכל אחד שילם את מלוא המחיר.

בעד השגת הרשיון לקבל חדר קטן שילמו 200 מארק גרמניים ואם התחשק למישהו לקבל אישור לדירה של שני חדרים, היה מוכרח, בלית ברירה, לשלם בטבעת משובצת ביהלום. כל אותם כספים ותכשיטים היו נכס הסָּגָן הגרמני.

המעשים הבלתי־כשרים האלה התנהלו במשך זמן ממושך ובדרך זו הפכה מחלקת הדיור מקור התעשרות לסָּגָן הגרמני לאוזער. ה"מאכערים" היהודים לא התחשבו במצבם של אנשים ומשפחות וניהלו את עסקי השוחד שלהם ללא רחמים. אנשים אלה התחילו לבנות את עושרם והקריירה שלהם על חשבון משפחות יהודיות אומללות, שבקושי החזיקו מעמד למצוא מזון בתנאים הבלתי אנושיים של הגיטו. וכשחלפו מספר שבועות ושטח הגיטו נסגר סופית, הפכו יהודים אלה, ה"מאכערים" של העולם התחתון, למלשינים ושֵׁירתו את הגרמנים בהשגת מידע באלה בתים יהודיים עדיין נותרו חפצי־ערך לשדוד ולגזול.

ההון היהודי

שליטי הרייך השלישי ניצלו את כשרונותיהם האירגוניים והקימו מנגנון משומָן למופֵת, שתפקידו היה להעביר ביקורת על ההון והנכסים היהודיים.

הגרמנים הקימו משרדים מיוחדים בהם פעלו פקידים מיומָנים שהפעילו מכונה מדוייקת ושיטתית שתפקידה היה לנהל, לחשב ולמסור דין־וחשבון מדוייק מההון והנכסים היהודיים, ערכם, דרך חלוקתם ומי יהיה המנגנון שישגיח על ההכנסות ממעשי השוד והגזל, כדי שתהיה להם ביקורת מושלמת מכל הנעשה בהון זה.

אני רואה חובה לעצמי לציין מספר מיסמכים, מהם מסתברים הדברים מאליהם בבהירות ומדובר בהם על השוד של הכובשים הגרמנים שבזזו אצל יהודי לודז׳. היתה קיימת, כאמור לעיל, מחלקה מיוחדת, שתפקידה היחיד היה להשגיח על ניהול אותם עניינים ופקידיה הוסמכו להוציא צווים והוראות בכל העניינים של שוד וביזה של ההון והנכָסים היהודיים.

הצווים וההוראות האלה ניתנו על ידי שני מנהיגים של הנהלת הגיטו: האנס ביבאוו, המנהל הראשי של המחלקה האדמיניסטראטיווית של מועצת הגיטו, וממלא מקומו, ריבבע, שהיו הממונים וגם הדוברים והמדווחים בענייני ההון והנכסים היהודיים כנציגי שלטון הכיבוש הגרמני בלודז׳.

המסמכים דלהלן יש להם קשר עם ההוראות, שניתנו על ידיהם אחרי הגירוש מהגיטו. המיסמך הראשון ניתן בתאריך ה־20 באפריל 1942, וזה תוכנו:

״בהסתמך על הצו של המנהל הראשי של הרייך, בתאריך חודש מארס, ה־23, בשנת 1942, חייבים כל הנכסים, הכספים, שטרות־כסף מחוץ־לארץ, רהיטי הדירות וכל סוגי הסחורות שהם רכושם של

היהודים המגורשים מהגיטו להיות מועברים כרכוש של הנהלת גיטו לודז׳.

״הנהלת הגיטו אסור לה במלוא חומרת הדין לנהל בעצמה את הליכי המכירה של הרכוש הזה; זה חייב להעשות בעזרתו והשגחתו של השלטון המינהלי של העיר.

״חובה לזכור, שהדברים המובאים להלן, מוכרחים בו־זמנית להביאם להנהלת הגיטו ואסור שדבר יחסר, וכך אותם דברים חייבים להישאר שם אך ורק לניהולה והחלטתה של הנהלת הגיטו:

1. כל סוגי המכונות, מכונות־תפירה, מכונות נעליים, מכונות לעיבוד פרוות, כל סוגי כֵּלים וחמרים לבעלי סדנאות של נגרים, אריגה וכל סוגי כלים אחרים.
2. להעביר מיד כל המַרְקים הגרמנים.
3. כל סוגי שטרות־הכסף מחוץ־לארץ ואמצעי־תשלום של חוץ־לארץ.
4. מטבעות זהב וכסף.
5. יהלומים ואבני־חן מכל הסוגים.
6. סחורות טפסטיל ועורות.

״הדרך בה ימכרו כל הנכסים והכלים האלה בכסף מזומן, וכן הרהיטים הביתיים, חייבת הנהלת הגיטו להעביר לידי הקומיסר שֶׁמִּוּנה במיוחד למטרה זו.

״רהיטי הבית חייבים לכלול את החפצים דלהלן:

״רהיטים משומשים, מיטות, כלי־מטבח ואת כל החפצים בהם השתמשו לניהול משק הבית בדירות היהודים בתקופה קודמת וכן כל הסידורים בבתים וכל סוגי המזונות.

״חובה להשיג מהרהיטים וסידורי הבתים מזומנים על ידי מכירה פומבית או במכירה חפשית ואחרי ניפוי ההוצאות שהיו קשורות באירגון המכירה ובהוצאתה לפועל חייבים להכניס את מלוא ההכנסות למשרד הנהלת הגיטו.

״אנו מציינים כאן במלוא החומרה שאין לגבות סְכוּמֵי כסף כלשהם מהיהודים בטרם גירושם; זו זכותה הבלעדית של הנהלת הגיטו להחליט בכל הקשור בעניינים השנויים לעיל.

האנס ביבאוו (—)

בין המסמכים שנמצאו בארכיון אחרי שיחרור העיר לודז׳, בולט מיסמך מעניין בתאריך ה־20 במאי, 1942.

המיסמך הנידון נשלח כמברק על ידי ראש המשרד של הנהלת הגיטו, לוכטערהאנד, למשרד הכלכלה בפויזען.

תוכן המברק כולל את הדיווח הבא:

״בהסתמך על המברק של ד״ר שמידט, מפקד ה־אס.אס. ומפקד בכיר של המשטרה, אנו מביאים לידיעתכם, שבחיסול מחסני הביגוד של לאנגע ובתהליך העברת המכונות, חומרי הטכסטיל ועוד חומרים יקרי־ערך שנפלו לידינו כתוצאה מ״חיסול היהודים״ (״די ענטיודונג״) מהשטחים בכפרים שונים, משתתפים הרבה מאוד אנשים שנשכרו למלא עבודה זו והאנשים האלה מצויידים למטרה זו ב־16 משאיות כבדות.

״טרם ניתן לסכם היום כמה זמן נדרש לסיום משימה זו.

״אנו קובעים, כי הקומאנדו המיוחד (״זאָנדער־קאָמאנדאָ״) של לאנגע מעריך שיש במחסנים אלה 370 קרונות בגדים בערך, וכדי שיעלה בידינו להספיק להעביר כל אלה, אנו זקוקים כמעט ל־900 משאיות כבדות. כמובן, שזה דורש הוצאות גדולות לבנזין, דבר שהוא בשעה זו יקר־המציאות.

״לרוקן את מחסן הבגדים אנו זקוקים לחודשיים ימים בערך...״

החרמת ההון והנכסים היהודיים

כל ההון וכל הנכסים היהודיים שנמצאו בשטחים שבתקופה זו צורפו כחלק מהרייך השלישי, הוחרם מייד באורח אוטומאטי.

בראש הגוף המיוחד הזה שתפקידו היה להחרים את הרכוש היהודי עמד הימלר בכבודו ובעצמו. בתפקידו כמפקד הראשי של המשטרה וכמנהיג המחלקה המיוחדת שתפקידה היחיד היה ״להגדיל את הרכוש של גרמניה״, היה היינריך הימלר תמיד מוקף קבוצת אנשים ששירתה אותו ומילאה את כל פקודותיו ומשימתם היחידה היתה לארגן ״מרכז שוד״ שיגזול בכוח את מלוא ההון ואת כל הנכסים היהודיים.

חשוב לציין, שהזכות להחרים הון ונכסים לא נמצאו אך ורק ברשותו ובניהולו הבלעדי של היינריך הימלר. אותה משימה מתועבת נמסרה גם להרמן גרינג, שכיהן באותה תקופה כראש מועצת הממשלה של הרייך השלישי להגנת גרמניה. הרמן גרינג היה גם האיש שעמד

בראש ביצוע תוכנית רבת־היקף שמתפקידה היה לספק את כל חומרי־הגלם וכל מיני סחורות מיוחדות, שהכובש הגרמני היה זקוק להם. פעולות השוד והגזל שלא ידעו רחמים, שבוצעו בתקופה זו בשטחים הכבושים של פולין, העשירו בצורה יוצאת מגדר הרגיל את גרמניה הנאצית וגדשו את המחסנים הרבים בסחורות ובחומרי־גלם וכן בכל סוגי חפצים יקרי־ערך.

מומחים מיוחדים שתפקידם היה למַיֵּן את הנכסים השדודים, קבעו, שלפי הפתקים שהיו צמודים לכל הטוּבִין האלה, קל היה לקבוע, שהללו היו שייכים קודם ליהודים ומהם הם נלקחו בכוח.

בלודז׳ עצמה, למשל, קל היה לראות, כיצד מדי יום ביומו היו מאות משאיות כבדות עומסות סחורות וחומרי־גלם, מכונות ומכשירי־עבודה עד שהותירו ריקים מכול בתי־חרושת ובתי־מסחר יהודיים.

אוצרות של סחורות טכסטיל, וכל סוגי עורות מעוּבָּדים וחומרי־גלם הוציאו בתקופה זו מלודז׳; בביצוע השוד והגזל המאורגן הזה בדייקנות גרמנית אופיינית הקיץ הקץ על עמלם הקשה של אלפי משפחות יהודיות ומיפעלים תעשייתיים יהודיים שהיו קיימים במשך דורות. כל זה הפך בזמן קצר מאוד רכוש הרייך השלישי של הנאצים.

במיבצע השוד והגזל הזה השתתפו נציגים של קבוצות־מיבצע צבאיות ואזרחיות בגלל היקפו העצום. חוץ מזה שאלפי יהודים היו מועסקים בעבודות־כפייה במיבצע האכזר הזה כשהוכרחו להוציא ולהעמיס במו־ידיהם את רכושם ועמל־חייהם. חובה לציין, שהרבה מוצרים וסחורות הגיעו לידיים פרטיות חומדות שהתמחו ליהנות מההפקר ומהשוד של ההון היהודי. בראש וראשונה היו מבצעי השוד והגזל מנת חלקם של בתי־חרושת יהודיים ובתים פרטיים, אולם יש לציין שבעת ובעונה אחת סבלו גם הפולנים, במידה מצומצמת ביותר, ממבצעים אלה וגם הם היו קורבנות ההחרמות של נכסיהם והונם.

רשמית הוכרז על פעולות אלה שהן מבוצעות על ידי מיפקדות צבאיות ונציגים של הרשויות האזרחיות הגרמניות. אולם טובות־ההנאה של מעשי שוד וגזל אלה הפכו למיבצעים שהוצאו לפועל על ידי פלוגות ומיפקדות של אנשי ה־אס.אס.

בזמן שהרשויות האזרחיות ניהלו בהתמדה את הפעולות הגאנגסְטֶריות שלהם, היו פלוגות ה־אס.אס. צמאי־הדמים, מבצעות, בו־זמנית, פעולות רצח לאין שיעור.

החמדנות הפושעת לתפוס ולהחרים הון ונכסים של אנשים זרים, קיבלה תנופה והיקף כה עצום, שבתקופה מאוחרת יותר, בשלהי שנת 1939, שלח הימלר בכבודו ובעצמו חוזר סודי בו דרש בתוקף שיחרימו גם כל מיני דברים וחפצים יקרי־ערך נוספים.

בדרך זו ובאמצעים נילוזים אלה העשיר הכובש הגרמני את אוצרותיו בכל מיני חפצי־אמנות יקרים ודברי ערך רבים. האוצרות האלה כללו תמונות של ציירים מפורסמים, ספרים יקרי־מציאות וכתבי־יד עתיקים, חפצי אמנות, מכשירים מדעיים, שטיחים יקרים, כלי בדולח ותכשיטים מזהב וכסף.

אנשי הגיסטאפו והמשטרה הפכו אז לאפוטרופסים של הרכוש הגזול הזה. ומאחר שהמחסנים הגרמניים כבר היו מלאים עד אפס מקום בנכסים יהודיים שדודים, הובילו אותם חפצים יקרי ערך במשאיות גדולות לכיוון בלתי ידוע.

הרוצחים רצחו, השודדים שדדו, וכל זה נעשה ונמשך בהתמדה ללא הרף בידיו של "העם־העליון" הגרמני־נאצי בכוח האירגון המיוחד והסדר המופתי שהצטיין בו.

המסחר ברכוש היהודי

למעשה שימשה הנהלת הגיטו כסוכנות שנוסדה על ידי ראש העיר הגרמני של לודז'. המשימה העיקרית של סוכנות זו, שמנהלה היה האנס ביבאוו, הסוחר הממולח מברֶמֶן, היתה להבטיח שכל הצווים וההוראות של השליטים הגרמנים במשרדים המרכזיים בדבר היחס והטיפול ביהודי לודז', שהיו כבר מרוכזים באותה תקופה בגיטו, יבוצעו בדייקנות. ובזמן שהוקצב למילוֶיָם.

התפקיד הנוסף של הנהלת הגיטו התרכז אז בהשגחה קפדנית ובביקורת על מיכסת המוּצרים של מחלקות העבודות השונות. מתפקידה היה למלא את המיכסות שנדרשו על ידי השלטונות הנאציים, מחומרי הגלם שהמציאה לרפזים של אותם מקומות עבודה.

לכאורה נקבע בצווים ובהוראות, שההכנסות של העבודות המבוצעות תכסינה במידה מסויימת את מחיר הוצאות המזונות שהנהלת הגיטו היתה חייבת להמציא לצרכיהם של שוכני ופועלי הגיטו... במידה מסוימת אכן התנהלו הדברים בכיוון זה, ולמטרה זו הנהיגה הנהלת הגיטו מחלקה מיוחדת שהמשרד שלה היה ממוקם בשוקה של באלוּט, בדיוק מול המשרד של חיים רומקובסקי.

שם פעל צוות פקידים שתפקידם היה לנהל אך ורק את הביקורת הפינאנסית בהקשר לכל העניינים שהתייחסו לעבודה ולמילוי מיכסת המוצרים של פועלי הגיטו.

אולם מספר חודשים לאחר־מכן, וזה היה בערך בשלהי אוקטובר 1940, מסר לי בסודי־סודות עורך־הדין הענריק נאפטאלין, שהיה אחד מהיועצים הראשיים של רומקובסקי, שהרכוש היהודי השדוד נמצַר כדי לקבל מזומנים — או שעכשיו מתכוננים למכרו — וההכנסה ממכירות אלה תשמש לקניית מזונות בשביל תושבי ופועלי הגיטו.

עורך־הדין הענריק נאפטאלין הוסיף אז ואמר, שלמטרה זו יארגנו משרד מיוחד שבראשו יעמוד "הער מַייער", עוזֵר מיוחד של ביבאוו.

לי היה במידה מסויימת מזל עם אותו עורך־דין נאפטאלין, מאחר שהוא ידע, שרומקובסקי הכיר אותי עוד מהתקופה בה הייתי נער קטן. נעלה מכל ספק, שרומקובסקי סיפר לו, שעוד בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה, היה יוצא ונכנס בחדר בית־הדין של אבי ז"ל. מסיבה זו, הרהרתי לעצמי תמיד, נשאתי חן בעיני עורך־הדין הענריק נאפטאלין ומשום כך גם זכיתי ליהנות מאמונו המלא.

ואכן, הסתבר אחר־כך, שהמידע שמסר לי בסודי־סודות נאפטאלין היה אמת. דוד ווארשבסקי, חבר ה"יודענראט", היה בשעתו האיש הממונה על הערכת המחירים של השטיחים, סחורות הטכסטיל והפרוות, והוא אפילו דרש ממני שאקבל משרה במשרד הזה.

יצר הרע שלי לעבוד בשוק באלוט, בקירבת מקום למשרדו של חיים רומקובסקי, לא יצא מן הכוח אל הפועל.

אמי ע"ה היתה תמיד בדעה, שזה דבר מזיק ביותר לעבוד "קרוב מדי לגרמנים".

אולם המחלקה החדשה שמתפקידה היה לנהל את המיסחר ברכוש היהודי המוחרם המשיכה להתנהל במלוא התנופה והמרץ.

את השלל היו מוכרים במחירים זולים מאוד. הקונים העיקריים של הסחורות והרכוש המוחרם מהאוכלוסיה היהודית, כפי שסיפר ווארשבסקי, היו מקרב קבוצת האנשים שהיתה בין ה"מאַכערים" הראשיים של הגיסטאפו, המשטרה הפלילית והפקידים הבכירים של הנהלת העיר וגם הנהלת הגיטו.

מהמסחר הזה הפיקו רווחים הגונים גם בתי־מסחר גרמניים ובעיקר מאלה האנשים שעמדו בקשרים הדוקים עם האנס ביבאוו ועוזריו.

כפי שנקבע היו אמורות הכנסות אלה להעשיר את האמצעים

הפינאנסיים של הגיטו והנהלתו. אולם למען האמת העשירו הכספים האלה את כיסיו של האנס ביבאוו ויועציו. ווארשבסקי סיפר שרק מחצית הכספים שנתקבלו ממכירת הרכוש היהודי הועברו לקניית מצרכי מזון וחומרי־גֶלֶם מסויימים שהגיטו היה זקוק להם בתקופה ההיא.

פליטים חדשים בגיטו

כל המאמצים של חיים רומקובסקי להרחיב קצת את שטח הגיטו עלו בתוהו. סטאניסלאוו יעקובסון, מזכירו, הודיע, שב־30 באפריל 1940, יוקף כל שטח הגיטו במחסום בלתי עביר. גשר העץ שקישר בין שני חלקי הגיטו כבר עמד על תלו. הגשר הזה נמצא בדיוק מול ככר הכנסיה, במקום שם נמצא המשרד המרכזי של ה"יודענראט". בבניין הזה נמצאה גם הגיזברות המרכזית של הגיטו, שהיתה ממונה על ניהול הקופה והכסף שנמצא שם, שהיו מתנהלים על ידי פתקי־מארקים ושם גם נמצאו משרדי העזרה הסוציאלית, מחלקת הטכסטיל והמחלקה של בית־החיים.

בתקופה ההיא פרצה מגיפה של מחלות שונות. רוב הקורבנות היו ממחלת הדיזנטריה והטיפוס, ומשום כך הגיעו הדברים למצב הטראגי בו מתים היו נשארים זנוחים בבית־החיים למשך ימים. כל המאמצים להביא את הקורבנות האלה לקבר ישראל בזמן עלו בתוהו ואחוז המתים הלך וגבר מיום ליום.

הנהלת הגיטו בראשות האנס ביבאוו, שהיתה הכוח המניע והרשות המבצעת של כל הגזירות שהוטלו על אוכלוסית הגיטו, לא הסתפקו כנראה במצב הנורא ששרר שם בתקופה ההיא. ביבאוו כבר היה אז משוכנע, שנה אחרי שהגיטו היה סגור ומסוגר, שגיטו לודז' הוא מקום מתאים בו ניתן במידה רבה לפתור את שאלת היהודים על ידי מחלות ומוות.

ואם הדוחק והצפיפות בגיטו עדיין לא היו מספיקים, החליטו הגרמנים לאכלסו בקורבנות נוספים. הכנסתם של פליטים חדשים לגיטו הורגשה היטב ביחוד בחודשים אוקטובר ונובמבר 1941. מספרים סטטיסטיים הוכיחו בעליל, שבמשך שני החודשים האלה הובאו לגיטו

הצפוף כעשרים אלף יהודים מישובים וערים בַּרַייךְ הישן, שלא להכניס בחשבון זה את חמשת אלפים הצוענים שגם הם הוכנסו לגיטו באותה תקופה קצרה.

לשטח גיטו לודז׳ הובאו יהודים ממקומות ובמספרים כלהלן:

6 מישלוחים מוינה —	5000 יהודים
5 מישלוחים מפראג —	5000 יהודים
4 מישלוחים מברלין —	4187 יהודים
2 מישלוחים מקֶלְן —	2007 יהודים
1 מישלוח מלוּכסמבורג —	512 יהודים
1 מישלוח מפרנקפורט/מֵיין —	1113 יהודים
1 מישלוח מהמבורג —	1034 יהודים
1 מישלוח מדיסלדורף —	984 יהודים
בסה״כ — 21 מישלוחים ובהם	19.837 יהודים

היהודים שהגיעו מגרמניה היו לבושים בבגדים משובחים. כל אחד מהם — כך סיפרו — לקח עמו 50 קילו מיטען וכן הירשו להם לקחת אתם 100 מארק גרמניים. כשהמישלוחים הגיעו לגיטו לודז׳, הכריחו הממונים על המישלוחים, בעזרת מפקד הגיסטאפו, פוקס, את כל אחד מהבאים לִמְסור את הכסף לידי אנשי הגיסטאפו.

ליד שער בית־הנתיבות של ראַדַאָגאַשטש, שם הגיעו רכבות המישלוחים, חיכו להם אנשי שירות־הסדר (״אָרדנונגס־דינסט״) היהודים, ששימשו כמשטרת הגיטו והם, יחד עם עובדי־הכפייה היהודיים, עזרו להוריד את מיטעני האורחים החדשים.

רופאים יהודים מהגיטו טיפלו בזקנים ובחלשים וכן בנוסעים החולים והובילו אותם לגיטו בכרכרות, שעמדו אז לרשות הבאים בכניסה לבית־הנתיבות.

את כל היהודים האחרים העלו בכוח על משאיות גדולות ובתנאים אלה הביאו אותם לגיטו.

רעב בגיטו

הגורם העיקרי של שיעור התמותה בגיטו היה הרעב הנורא שֶׁשָּׂרר שם.

נכון הדבר, שההודעות על חלוקת המזונות היו למראית־עין, לפי תנאי הגיטו, פחות או יותר מתקבלים על הדעת, אולם לעתים נדירות מאוד הספיקו פתקי־המזונות לספק את הצרכים המינימליים להזנת משפחה של שלוש־ארבע נפשות.

הלחם השחור, שהיה ברובו ישן ועָבֵשׁ, גרם לאֵינְסְפוֹר מחלות קיבה. היו אפילו מקרים — וזה לא היה מצחיק כלל ועיקר — שהלחם שאכלו היה מֵדִיף מעין עשן דרך האף... במידה כזאת היה ישן ורקוב.

שליטי הגיטו הבחינו בבהירות רבה, שמיבצע כזה של רעב יזרז את שיעור התמותה בגיטו. אולם בינתיים יָצַר הרעב הזה מצב שעורר אינסוף בעיות גם בשביל המשגיחים והמפקדים הגרמנים בגיטו.

קיים אפילו מיסמך הקובע, שב־24 באוקטובר 1940, העלה הקומיסר של העיר לודז׳ את בעיית אמצעי־המחיה בישיבה מיוחדת שנערכה לדיון בנידון.

בישיבה זו הובהר לכל אלה שהשתתפו בה, שיש לתת לאוכלוסיה היהודית את המזונות הזולים ביותר ובחלוקה אישית בהקפדה מְרַבִּית.

במילים אחרות: נאמר בישיבה זו בפירוש, שאמצעי־המְחְיָה שיש להגיש ליהודים בגיטו חייבים להיות מסוג הרבה יותר גרוע ובכמות הרבה יותר מצומצמת מכפי שנותנים לאסירים בבתי־הסוהר.

״עיתון הגיטו״

הודעה מספר 228

בדבר ארוחות במטבחים ומסעדות פרטיות לפי פתקי אמצעי־המחיה

וכן בנוגע לחלוקות הבאות של אמצעי־המחיה.

החל מיום ב' ה־10 במארס 1941

עד יום ב' ה־24 במארס 1941 ביחד — 15 יום

יימסרו בתלושים הממוספרים:

22, 23, 24, 25, ו־26 של כרטיס אמצעי־המחיה, ויקבלו על כל תלוש 3 כרטיסים ל־3 ארוחות, ל־3 ימים.

כל אותם האנשים המבקשים ליהנות מהמטבחים או המסעדות הפרטיות חייבים להירשם במטבח המתאים עד יום א', ה־9 במארס בכלל.

אחרי תאריך זה המטבחים והמסעדות הפרטיות כבר לא יקבלו הרשמות.

כרטיסים לקבלת ארוחות חייבים תמיד לרכוש יום קודם.

בקניית הכרטיסים יסירו את התלוש המתאים.

ניתן לקנות בבת־אחת רק שלושה כרטיסים בשביל שלוש ארוחות לשלושה ימים.

תלושים בודדים שהוסרו מהכרטיס של אמצעי המחיה אין להם שום ערך ואין לקבל תמורתם ארוחות.

גם התלושים שלא נוצלו בזמנם אין להם שום ערך.

כל אותם האנשים שאין להם בינתיים הזכות לארוחות צהריים במטבחים יקבלו במקום ארוחות הצהרים, החל מיום ב' ה־10 במארס 1941.

תמורת התלושים מספרים: 22, 23, 24, 25 ו־26, בחנויות להם הם צמודים את אמצעי־המחיה כלהלן לכל אדם:

3 קילו תפוחי אדמה	70 גראם שמן
500 גראם גריסים	קילו אחד גזר
200 גראם מלח	200 גראם סלק

מחיר אמצעי המחיה האלה ביחד: 2 מארקים ו־5 פניג

התלושים האמורים לעיל יתלשו בחנות.

תלושים בודדים אין להם שום ערך.

בתלוש מספר 39 מכרטיס אמצעי־המחיה יימסרו החל מיום ב׳ ה־10 במארס 1941, בשביל כל אחד, החלוקה כלהלן:

150 גראם סוכר	300 גראם גזר
100 גראם מלח	300 גראם סלק שימורים
150 גראם דבש	10 גראם סודה־תה
100 גראם קפה	100 גראם חומץ
30 גראם שמן	מחצית המנה סבון

כל המוצרים האלה יחד מחירם: מארק אחד ו־95 פניג
חלוקה נוספת של תפוחי־אדמה עוד תערך.

העובדים בסדנאות שלי ובבתי החרושת — רומקובסקי מצטט במודעה זו — וכן שוערי־הבתים, המועסקים בעבודות ציבוריות, משטרה, כבאי־אש ומנקי־ארובות, יקבלו בתלושים מיוחדים (לא בכרטיסי אמצעי־המחיה).
החל מיום א׳ — ה־9 במארס 1941.
58 דעקא בשר
20 דעקא נקניק

בהוצאת התלושים החדשים מאבדים התלושים הישנים את ערכם ואני מֵסֵב את שִׂימַת הלב באופן מיוחד לפרט זה.
המנהלים של כל מחלקה יספקו את התלושים לפקידים שלהם.
המנהלים אחראים להוציא את המספר המדויק של התלושים.

המצב של אמצעי־הקיום בגיטו עד שִׁלְהֵי שנת 1940 גבל ממש בקטסטרופה.

הדברים הגיעו עד כדי כך, שאפילו האַנס ביבאוו החליט לפנות לראש העיר של לודז׳ ולהציג בפניו את המצב העגום גם מחמת הפחד שיפרוץ מרד בגיטו עקב המחסור באמצעי־מחיה והרעב האיום שהקיף את כל האוכלוסיה היהודית הסגורה.

במכתב למשרד התזונה והכלכלה, בתאריך ה־25 באוקטובר 1940, כתב ביבאוו: ״הרעב בגיטו הגיע למדרגה כזאת, שאפילו ״זקן היהודים״ (רומקובסקי) היה חייב למסור את קליפות תפוחי־האדמה

— שנקבעו למאכל הסוסים — למטבחים הציבוריים, פשוט, שיהיה ממה להכין ארוחת־צהריים בשביל הפועלים בגיטו״.

חובה לציין שפְּרוֹס ינואר 1941, הגיע הרעב בגיטו למדרגה כזאת, שרומקובסקי הוכרח לסגור את החלק הַמְרַכְּי ממקומות העבודה אך ורק בגלל הפחד שהמצב עלול לגרום לאירועים רציניים.

למען האמת חובה להדגיש, שמנהיגים מסויימים של הנהלת הגיטו היו מעוניינים לשַפֵּר את התזונה במידה מסויימת, ולאפשר שהגיטו יצוייד במזון טוב יותר.

הנהלת הגיטו, כפי שמסתבר מחליפת־מכתבים מאוחרת יותר בין האנס ביבאוו למפקד של הגיסטאפו, פוקס, היתה מעוניינת לשפר, באורח זמני, את הספקת אמצעי־המחיה לגיטו.

״עיתון הגיטו״

הודעה מספר 241

יום ב׳ ה־7 באפריל 1941.

בדבר ארוחות־צהרים במטבחים וכרטיסים של אמצעי־מחיה וְכֵן החלוקה הבאה למוצרים לחג הפסח.

מה־12 עד ה־20 באפריל (ביחד 9 ימים) בתלוש מס׳ 71 חייבים לקנות את ארוחות־הצהריים לתקופת זמן זו וכן גם אמצעי־המחיה.

כל אלה הרוצים לֵהָנות מהמטבחים או מְסְעָדוֹת פרטיות חייבים להירשם עד יום א׳, ה־6 באפריל בכלל. אחרי תאריך זה המטבחים והמסעדות הפרטיות לא יקבלו יותר הרשמות.

תלושים בודדים אין להם שום ערך.

התלושים שלא נוצלו מאבדים את ערכם.

כל אלה שאינם נהנים לעת עתה מארוחות הצהרים במטבחים יקבלו מיום ב׳ ה־7 באפריל 1941, בתלוש מס׳ 71 של כרטיס אמצעי־המחיה בחנויות להן הם צמודים, את המוצרים הבאים לכל אדם

100 גראם מלח

50 גראם קמח תפוחי־אדמה

10 גראם חומץ־לימון

20 גראם שומן־פֶּרג

קילוגראם אחד גזר

קילוגראם וחצי לִיפְתִית (קילעריבן)
חצי קילו סלק

מחיר כל המיצרכים האלה יחד — מארק אחד ו־66 פניג

בתלוש מס׳ 70 של כרטיס אמצעי־המחיה ניתן לקבל החל מיום ב׳ ה־7 באפריל 1941, על ידי כל אדם החלוקה כלהלן:

200 גראם סוכר
50 גראם קמח תפוחי־אדמה
5 גראם חומץ־לימון
10 גראם סודה־תה
20 גראם שומן־פֶּרֶג
250 גראם סודה
80 גראם דגים
250 גראם לִיפְתִית־שימורים (קאנסערווירטע קילעריבן)
קילוגראם גזר
שני קילוגרמים לִיפְתִית
חצי קילוגראם סלק
חצי קילוגראם סלק שימורים
30 טבליות סוּכָּרְזִית
200 גראם צנון
30 גראם צנון
30 גראם בצל

מחיר כל המוצרים האלה יחד — 3 מארק 73 פניג.

חתום (—) מרדכי חיים רומקובסקי
״זקן היהודים״ בליצמַאנשטאַט

ליצמאנשטאט־געטא, ה־3 באפריל 1941

הודעה מספר 242

ליצמאַנשטאַט־גענטא ה־3 באפריל 1941

בדבר חלוקת לחם

ביום שישי ב־11 באפריל 1941 יקבלו על התלוש מספר 42 של כרטיס־הלחם את המנה האחרונה של לחם עד חג הפסח.
ביום ה׳, ב־10 באפריל, יקבלו על התלוש מספר 1 של כרטיס־הלחם, מנות־לחם **לארבעה ימים**, היינו, ל־12, 13, 14, וה־15 אפריל, **ולארבעת הימים הבאים**, היינו, ל־16, 17, 18, וה־19 באפריל, לפי התלוש מספר 2.

בדבר חלוקת מצות

החל מיום א׳, ה־6 באפריל 1941, יקבלו על התלושים 1 ו־2 של כרטיס הלחם לתקופה מה־12 עד ה־19 באפריל בכלל (יחד שמונה ימים) בשביל כל אדם.

שניים וחצי קילו מצות במחיר 3 מארק ו־25 פניג
את המצות אפשר לקבל:

ראה רשימת הרחובות ומספרי החנויות והרחובות בארבעה המרכזים.
1. רחוב מְלינַארסקה מספר 32.
2. רחוב פּרַאָנְצ׳יִשְׁקַאנֶער מספר 30 ב.
3. רחוב לַאגֶעווניצקַא מספר 1.
4. רחוב בְּזֶז׳ינֶער 18.

זה האינטרס של כל אדם לא לחכות בקבלת המצות לימים האחרונים, כי יתכן שאי אפשר יהיה להשיג אותן.

★

אין להעלות על הדעת, שבקשה כזאת של ביבאו, נעשתה כביטוי למניעים הומאניטאריים כלפי שוכני הגיטו. הדו״חות היומיים, שבנימין רוס, ראש המחלקה ומנהל בית החיים, הגיש להנהלת הגיטו במספרים מדהימים על התמותה ההולכת וגדלה בגיטו, לא גרמו לממונים על הגיטו צער רב, אולם בו־זמנית היו אותם מנהיגים מודאגים מאוד, שתנאים אלה ומצב זה, לא יביאו תועלת רבה לאינטרסים האישיים שלהם. הפחד מפני התמותה הגוברת והולכת בגיטו היה מסיבה פשוטה בתכלית: מחלות שנסתיימו במוות צמצמו, ולמעשה

חיסלו, את ייצור ההזמנות ממקומות העבודה בגיטו, שהיו חייבים את האספקה בזמן הדרוש לצבא הגרמני ("וועהרמאכט").

דבר זה יצר מצב מיוחד במינו בשביל הממונים על הכלכלה בשטחים הכבושים של פולין.

העובדה שהם היו מודאגים ביותר, שמצב זה עלול להתפתח למימדים רציניים ועשוי לגרום נזקים גדולים לכובש הגרמני, בא לידי ביטוי בולט במיסמך, מתאריך ה־21 במאי 1941 שנשלח על ידי המשרד הכלכלי הראשי ב"פויזען" ובין היתר אמור שם:

"אם אתם מסכימים לדעה, שהגדלת כמות אמצעי־המחיה בשביל גיטו לודז', היא בעלת חשיבות רבה, כדי שהיהודים העובדים שם יהיו מסוגלים למלא את מיכסת עבודתם, הרי חייבים לדון בעניין זה במלוא הרצינות;

"דבר זה, כפי שאתם רואים, הוא עניין בעל חשיבות פוליטית רבה ולמטרה זו יש להשיג הוראה מאושרת מְחַיֶּבת מטעם ה"נַאו־לייטער" (מנהיג האחראי אל האיזור הכבוש) גרייזער".

שבועות מעטים אחר־כך הגיעו לגיטו קרונות לעשרות של מלאי בשר. משרד האספקה החליט על מישלוחים גדולים של בשר למקומות העבודה ולמטבחים שלהם. משטרת הגיטו שלחה מפקחים מיוחדים לאותם מטבחים, להבטיח, שהבשר ישמש רק את העובדים ושלא ישתמשו בהם לשם מסחר ורווחים בשוק השחור.

השמחה שהעובדים בבתי־החרושת והסדנאות יקבלו מכאן ואילך מנות בשר במרקים הדלילים שלהם, לא ארכה זמן רב. כמה קצבים הגונים סיפרו בסודי־סודות ש"המתנה הגרמנית" היא עירבוב של בשר־סוסים ובשר־אדם. משום כך, היה מקובל להצהיר, שמשתמשים במישלוחי בשר אלה במטבחים הציבוריים, אולם באמת היו בחשאי זורקים זאת לאשפה.

אביגדור ביאלער, מנהל בית־החיים של לודז', סיפר לי, ששבעה ארגזי בשר כאלה קברו בבית־החיים של לודז'.

★

בפרוס ספטמבר 1976 נסעה לפולין משלחת של רבנים אמריקאים, שייצגו את כל האירגונים של הרבנים.

מטרת הנסיעה של המשלחת הזאת היתה לנהל משא־ומתן עם

הממשלה הפולנית על אירגון שמירה על בתי־החיים שעדיין נותרו אחרי הכיבוש הגרמני.

חברי המשלחת, ואני בתוכם, ניצלו את הביקור ומוורשה נסעו היישר לבית־העלמין של לודז׳.

החווייה היתה כה איומה ומזעזעת, שאני הרגשתי כי לחץ־הדם היה כה גבוה, שפשוט הדבר היה למעלה מכוחות אֱנוֹש שלי למסור לרבנים שנסעו יחד אתי, איזֶה קבר נוסף נמצא בשטח בית־העלמין של לודז׳...

את הסוד האיום והנורא הזה נשאתי בקרבי במשך שנים רבות.

מחשבותי לא נתנו לי מנוחה ומרגוע כי ידעתי, שקבר זה, הנמצא עד היום בשטח בית־העלמין של לודז׳, יש לו קשר עם הרעב שאין לתארו במילים שֶׁשָּׂרר בתקופת הכיבוש הגרמני בגיטו לודז׳.

מרדכי חיים רומקובסקי רשעותו וצדקותו

בשביל אותם האנשים שהכירו את מרדכי חיים רומקובסקי כ"אבא של הילדים" בבית־היתומים של הלנובק, קשה היה בכלל להבין כיצד אותו טיפוס סנטימנטלי שלט כמו קיסר בגיטו, שיתף פעולה עם הנאצים — ובזמנים מסויימים — אפילו לפנים משורת־הדין.

מכל מקום, ברור הדבר, שמעמדו בגיטו וּבעֵיני הגרמנים עלה בקנה אחד במידה רבה עם שאיפותיו האישיות, שניצל אותם בעזרת מעשי רשעות. אין ספק שפָּעַל לכל הדעות כשוחה בים הדמים של הקטסטרופה היהודית.

מצפונו האישי היה גמיש עד כדי כך שתמיד ניצל כל הזדמנות להוכיח ביד חזקה, שאכן הוא האיש היחיד שהוא בעל־הבית של הגיטו ורק בידיו בלבד נמצא לשבט ולחסד גורל כל היהודים שהיו הלכה למעשה אסירי הגיטו.

למרות שהאנשים שהקיפוהו והיו קרובים אליו הביעו בכל הזדמנות את הסברה, שרומקובסקי ניסה לנצל כל הזדמנות שרק באה לידו, לרכך את התוצאות הקשות של ידו הכבדה הידועה של המפקד הגרמני, אסור בשום פנים ואופן לשכוח ולהתעלם מהעובדה, שמרוב פחד מאנשים שעלולים להיות מתחרים למשרתו ולמעמדו, היה תמיד מוכן ומזומן להבטיח "סילוק" כל אלה מדרכו, אם פקפקו "בגישתו הישרה והנאמנה" ליהודי הגיטו כ"זקן היודענראט".

גישתו העיקשת לבעיות היומיומיות שהיו מתגלות בגיטו, גישתו השלילית בדרך כלל לחוות־דעתם של יועציו הקרובים ביותר, שביקשו לנהוג בזהירות־יתר בטרם החליטו על קבלת החלטות מוגמרות בדבר גזירות שונות, כל אלה הטילו צל כבד על פעלו כמושל הגיטו.

ואכן, מרדכי חיים רומקובסקי היה אדם ששאף להצליח בקריירה

האישית שלו ומשום כך לא התחשב בדעתם של אחרים ותמיד ביטל את עצותיהם של האנשים המקורבים אליו ביותר. חובה להדגיש את העובדה שבין האנשים המקורבים אליו היו כאלה שכבר הבינו היטב מה עשויה לגרום הגישה הלא נכונה — ולפעמים ההחלטה הפזיזה — למצבה ולגורלה של האוכלוסיה היהודית בגיטו. אולם רומקובסקי לא רצה כלל ועיקר להתחשב בכל הדברים האלה והוא, פשוטו כמשמעו, הכריח את יועציו, שיסכימו להוציא לפועל את החלטותיו.

כלפי חוץ עשה הכול שכולם יחשבו, כי ההחלטות שלו נעשות בהסכמתם של כל חברי ה"יודענראט", אולם למעשה כל ההחלטות היו אישיות, שלו עצמו.

אולם רומקובסקי, כמו כל אדם נורמלי, היו לו גם חולשות טובות. את זה ניתן לראות בעובדה, שהיתה ידועה לכולם, — ואת זה אִמְתו אנשים שהכירו אותו בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה ומוראותיה — שמרדכי חיים רומקובסקי היה לו יחס רגשי מיוחד והיה אוהד של תנועת חב"ד המנוהלת מחצרו של הרבי מלובאוויטש ממקום מושבו בברוקלין.

בקרב החבורה המצומצמת של מקורבי רומקובסקי התפשטה הידיעה, שהרבי מלובאוויטש, ר' יוסף יצחק שניאורסון זצ"ל, שבתקופה ההיא נפדה מידי הנאצים והתיישב בניו־יורק, פנה, כנראה אישית, בבקשה לרומקובסקי, שישתדל לעזור לקבוצה של חסידי לובאוויטש שנמצאו בגיטו.

היו אפילו אנשים שידעו לספר, שהרבי מלובאוויטש, שאותו עצמו הצליחו להציל מידי הנאצים אחרי מאמצים רבים ולחץ פוליטי עצום, וזה רק לפני זמן קצר בלבד, שלח כנראה מכתב אישי למרדכי חיים רומקובסקי בעניין זה. כיצד המכתב עשה דרכו והגיע לגיטו נשארה חידה סתומה אפילו בקרב יודעי־חן ממקורביו של מושל הגיטו.

אולם זו עובדה הידועה לכולם, שרומקובסקי התעניין אישית בכל דבר שנגע לקבוצת החסידים הזאת. הרב מנדל רוזנמוטר, ראש־הישיבה של ישיבת לובאוויטש "תומכי תמימים", מונה כחבר של "חבר הרבנים" בגיטו. ובו־זמנית, בתקופה ההיא, מונה בערל שניאורסון, מיוצאי משפחתו של הרבי מלובאוויטש, לְמשרה טובה במחלקת הטבק של הגיטו.

ביחוד נהנתה הקבוצה של חסידי לובאוויטש מִמִישלוחי מזונות.

לפעמים היו מביאים להם וגם ליתר חסידי לובאוויטש שהיו בגיטו, חבילות מיוחדות של אמצעי־מחיה. כל אלה היו תוצאה מנטייתו הריגשית של מרדכי חיים רומקובסקי לכל דבר שנגע לענייני חסידי לובאוויטש, שכן היה אחד מאלה שמקורם בסביבה של חסידי לובאוויטש עוד מהזמנים הרחוקים של רוסיה הצארית.

במונחים של התקופה המודרנית ניתן לומר, שרומקובסקי היה "אישיות מפוצלת". מחד גיסא היה איש סנטימנטלי, בעל רגש לגבי העבר שכנראה נותר עדיין עצור בעצמותיו, ומאידך גיסא — היה מושל זידוני ועיקש, שנהג בשלטונו ברשעות ובלבד שבעלי־הבתים הגרמנים שלו יהיו מרוצים ממעשיו ומדרכי פעולתו.

הדבר לא היה כלל בגדר סוד, שאנשים מסויימים, שֶׁלְרומקובסקי היו חשבונות אישיים אתם עוד מהתקופה שלפני מלחמת העולם השניה, הוצאו מהגיטו לפי בקשתו האישית, ומשמעות הדבר ידועה לכל בַּר בֵּי רַב.

אולם מצד שני חייבים לומר לשבחו, שרומקובסקי התייחס בצורה חיובית לרבני הגיטו. בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה, כשפעל במידה מסויימת כנציג הפרקציה הציונית במועצת הקהילה של לודז', הוא דווקא היה אחד מאלה, שלא ראו עין בעין עם כל אותם האנשים והנציגים שהֵגנו על האינטרסים הדתיים של הקהילה. נהפוך הוא: בימים ההם הוא היה מופיע כאחד הלוחמים המובהקים, נגד מה שכּוּנה "הקלריקליות". אולם יחסו וגישתו של רומקובסקי נשתנו לחלוטין כלפי אנשים, וגם רבנים, ובכלל כלפי כל אלה שבחשאי היו מתמסרים לסַפֵּק את הצרכים הדתיים ליהודי הגיטו.

בהקשר לכך ידועה העובדה, שכמה עשרות רבנים מעיירות שונות בסביבות לודז' היו מקבלים תמיכה כספית חודשית בה זיכה אותם רומקובסקי.

הדעה הרווחת בגיטו היתה אז, בקשר ליחס מיוחד זה של רומקובסקי לרבנים, שרומקובסקי ביקש, בדרך זו של עזרה ויחס טוב, להשיג את אמונם של הרבנים כלפי אישיותו.

אולם, למעשה, הדבר לא עלה בידיו כלל ועיקר. היו אפילו מקרים מסויימים שמספר רבנים לא רצו כל עיקר לקבל את תמיכתו האישית והיו שולחים אפילו בחזרה את המישלוחים המיוחדים שהוקצו להם בטיעון, שאמצעי־המחיה האלה הם מעדיפים שישלחו לבתי־היתומים ולבית־הילדים הרפים שמרכזו היה במארישין.

בָּרוּךְ היועץ

לומר שמרדכי חיים רומקובסקי היה בעל־שכל ופיקח תהיה הפרזה גדולה. אולם הוא היה ערמומי וידע לנצל תמיד, בכל מקום שהדבר היה לטובתו, את ההזדמנויות שנמצאו לו, להוכיח שממשלתו היא ממש "מלכות של חסד".

הֲלוֹךְ מחשבותיו היה — ושמעתי זאת במו אוזני בהזדמנויות שונות — שהצורה בה הוא מנהל את ממשלתו בגיטו, מאפשרת לו להציל מכליה מספר רב של יהודים שעבדו בבתי־המלאכה ובסדנאות בהם עיבדו סוגים שונים של מוצרי־מלחמה להם היה זקוק הצבא הגרמני.

בהערה צִינִית הוסיף פעם רומקובסקי: "אני גדול יותר והרבה יותר מקובל על היהודים מאשר משה רבנו!"

"משה רבנו הכה בסלע, ובסך־הכל השיג רק מים, ואני, הדגיש רומקובסקי בחיוך, אני מדבר אל האבנים הגרמנים — וראו מה שאני משיג מהם! אני מקבל לחם, בשר, תפוחי־אדמה..."

אם כי רומקובסקי פעל והחליט בדרך כלל בפתרון בעיות היומיום של הגיטו מבלי להתייעץ עם איש, הרי היה נוהג בעניינים מסויימים להטות אוזן לאיש אחד מקרב יועציו.

שמו היה ברוך פראשקער (כנראה כיום בישראל?). אנשים שהכירו אותו אמרו, שפראשקער זה היה ממשפחה מכובדת מאוד. היה מקובל בגיטו, שכל דבר שפראשקער ביקש מרומקובסקי אכן השיג. כיצד ומדוע נשא פראשקער חן בעיני רומקובסקי, איש לא ידע.

פראשקער היה ברנש ערום ומפולפל. כשהעלו לפניו בעייה, היה תופס אותה כהרף עין. כשהיו פוגשים את פראשקער במצב רוח מרומם היה אומר כמנהגו: "אשוחח על כך עם ה"פרעזעס" (תואר־כבוד שהגדיר את רומקובסקי כראש ה"יודענראט"), אלה שהכירו אותו והצליחו להתקרב אליו, כבר ידעו מראש, שתשובה כזאת משמעה, שפראשקער כבר ישיג איכשהו את "הסכמתו" של רומקובסקי.

לא ידוע לי כיצד הצליחו חסידי הרבי מְגוּר לקבל דריסת רגל אצל פראשקער. אולם, למען האמת ולשבחו של ברוך פראשקער חובה להזכיר, שבאחד הגירושים הגדולים מגיטו לודז׳ הצליח פראשקער להשיג אצל ה"פרעזעס" שֶׁיְּבַטֵּל את גירושן של מספר רב של משפחות שהיו קרובות לשושלת הרבי מגור.

ההישג והעזרה היו אומנם זמניים, כי סוף סוף נשלחו, חודשים מספר

לאחר מכן, אותן משפחות לאושוויץ, אולם בגיטו היתה משמעות רבה גם לחיי שעה וברוך פראשקער הצליח, הודות להשפעתו הרבה אצל ה"פרעזעס" להשהות את השמדתן של מאות משפחות.

כבר מותר לבכות?

לא כל היהודים שגורלם המר גרם שעברה עליהם תקופת היטלר, עוטים תמיד אבלות וחדורים תמיד זכרונות מֵאותן שנים שחורות.

לא פעם מהרהרים אנשים ביחידות, שעוד נתמזל להם שמושג השכחה קיים ולוא גם לשעה קלה בלבד, ובעזרתו מוצאים יהודי שארית הפליטה בנפשותיהם את העוצמה ליהפך לאיברים חיים ופעילים במסגרת החיים היומיומיים.

לשרוד — או להתחיל לבנות וליצור מחדש, היתה, למעשה, השאיפה של "היהודים שלנו" כשעדיין היינו שלדים חיים למחצה ולשליש במחנות ההשמדה של היבשת האירופית שהיתה כמעט כולה חרבה והרוסה.

ואפילו כהיום הזה, כל כך הרבה שנים אחרי השיחרור ממחנות ההשמדה, קשה להשיג בכלל מאין נבע ונוצר הרצון העז לרצות להישאר בחיים.

אחד מאלה, שבשום פנים ואופן לא רצו להיכנע ונאבק בשארית כוחותיו להישאר בחיים, היו שמעון צוקער.

השיטה שלו היתה בכל זאת שונה לחלוטין מזו של רבים אחרים. בשעה שיהודים משארית הפליטה היו בדרך כלל בדעה, שחייבים להתחיל מחדש, צריך ליצור ולבנות ולהביא דורות חדשים לעולם, היה שמעון צוקער נוהג תמיד לומר: "מטרתי ויעדי הם להזכיר, שאסור לשכוח את העבר".

שמעון צוקער נכנס לעולם המסחר, שם דווקא הצליח, אולם כמעט בכל הזדמנות היה חוזר ומספר חווייה אישית שלו.

זה קרה, היה נוהג לספר, בעת אקציה־של־גירוש בגיטו, שערך בשעתו ראש הנהלת הגיטו, האנס ביבאוו.

אנשי הגיסטאפו בעזרת המשטרה הפלילית אירגנו מצוד על מספר בתים בגיטו, שם גרה אוכלוסיה צפופה של יהודים. במצוד זה חיפשו בעיקר נשים חולות וילדים מתחת לגיל עשר שנים.

ידיעה זו התפשטה במהירות הבזק בגיטו ואבות ואמהות ניסו להסתיר את ילדיהם בכל עליות־הגגות ובכל מקום־מחבוא שרק ניתן היה למצוא.

ביום ההוא החליט שמעון צוקער שילדו היחיד חייב תמיד להישאר אתו.

היד רועדת כשהיא מנסה לתאר כיצד ביקש צוקער להציל את בנו יחידו מִידֵי הנאצים הרוצחים.

"את לייבעלע שלי, את הבן הקטן והיקר שלי סחבתי על גבי למרתף".

"היתה לי ההרגשה שילדי הבין מה שאמרתי לו, שהגרמנים אינם יכולים לסבול את הצעקות של ילדים בוכים".

וכאן פרץ צוקער בבכי תמרורים:

"לא היתה לי ברירה וסתמתי את פי לייבעלע בחתיכת צמר־גפן מלוכלכת".

"אסור לבכות!" התייפח צוקער כשסיפר לי את החווייה האיומה.

וקרה ממש נס והגייסות של המצוד האכזרי, לא הגיעו אל המרתף הזה.

הילד הקטן הוציא את חתיכת צמר־הגפן מפיו ובקול מתחנן שאל: "אבא'לה, המותר כבר לבכות?"

גורלו של לייבעלע צוקער לא היה שונה מגורלם של עשרות אלפי הילדים שפונו מהגיטו כשהגיעה שעתם האכזרית האחרונה.

"בני יחידי שאל אותי אם מותר לו כבר לבכות, אבל אני חושב", היה אביו תמיד אומר, בספרו את הטרגדיה הנוראה: "צריכים וחייבים לבכות!"

כל כך הרבה ילדים יהודים בכו ופיותיהם הקטנים נאלמו לעולמים בצורה כה מְזַוַעַת!

מֵידַע, צַווים והודעות בעיתון הגיטו

מרדכי חיים רומקובסקי השתַּבֵּר עד כדי כך ב"כתר המלכות" שלו, עד שהתחיל לחשוב באמת שהגיטו כולו, בתי־החרושת וכל המיפעלים הכלכליים שלו, הם נכסיו האישיים; זה היה ברור לכל אחד מהעובדה שבכל הזדמנות נהג להתרברב בביטוי: "המשטרה שלי", "כרטיסי הלחם שלי", וכך בכל העניינים שהיו נחתכים על פיו.

אולם רומקובסקי לא הסתפק רק בכך. הוא רצה, שכל מה שפעל ועשה במלכותו יירשם לדורות, ומשום כך, בשנת 1941, הורה להוציא "עיתון גיטו", בו יודפסו ויובאו לידיעת כלואי הגיטו כל העניינים, ההוראות והצווים שניתנו להם.

שמואל רוזנשטיין, הפּתב של העתון הציוני "היינט", שהופיע בתקופה שבין שתי מלחמות העולם בוורשה ביידיש, היה אחד האסירים בגיטו "ליצמאנשטאט". רומקובסקי בעצמו היה "מומחה" מפוקפק בכל הנוגע לכשרונות פובליציסטיים, אולם חוש לדברים אלה ולפירסום דווקא היה לו, ורומקובסקי מינה את רוזנשטיין, אדם מוכשר שהיה לו חוש ליחסי־ציבור וגם זריז מאוד, כעורך עתון הגיטו. שמעתי פעמים רבות מפי רוזנשטיין, שהוא קיבל על עצמו את התפקיד הזה משום שפחד כי רומקובסקי יתנכל לו אם לא ייענה למינוי.

התוכן של המידע וההוראות שהופיעו בעמוד הראשון של עיתון הגיטו (מס׳ 15 מתאריך אוגוסט 1941) מכיל את המידע דלהלן:

זקן היהודים בליצמאנשטאט

עיתון הגיטו

לְמֵידַע — צווים — וההודעות

ליצמאנשטאט־גֶטוֹ, יום ו', — האחד באוגוסט 1941

עובדות והערות

לחם לא יחולק בשבת

הלחם של החלוקה הבאה יהיה מטיב משובח יותר ומְזִין יותר מכפי שהיה עד הנה, מאחר שהוריתי למרכז אֲפִיית הלחם שלי להוסיף יותר קמח־חיטה.

בהקשר לכך עלי להוסיף ולהעיר, שבגלל סיבות טכניות, גם כדי לאפשר לפקידים שלי במקומות בהם נערכות חלוקות הלחם ושאר המיצרכים, שעד הנה עבדו ללא הפוגה שבעה ימים רצופים בשבוע, לנוח ביום השבת — תערך חלוקת הלחם הבאה לא בתחילת יום השבת אלא ביום א', ה־3 באוגוסט.

הלחם יחולק גם להבא לפי תלושי כרטיסי אמצעי־המחיה והלחם למשך חמישה ימים בלבד. בכדי שהחלוקה תערך בצורה טובה יחסית, הלחם ינתן לא בבת־אחת לחמישה ימים, כי אם בשתי פעמים — במקרה זה: יום א' ב־3 וביום ג' ב־5 באוגוסט.

האוכלוסיה חייבת משום כך לדאוג, שחלוקת הלחם האחרונה תספיק עד ליום א'.

בגלל תוספת קמח־החיטה, אני מחוייב להגדיל את מחיר הלחם השוקל שני קילו ל־90 פֶּנִיג.

תזונה בשביל ילדי בתי־הספר

מאחר שאנו נמצאים עכשיו במידה מסויימת במצב־תזונה טוב יותר, החלטתי להתחיל עכשיו בצעדים למיפעל הזנה בשביל ילדי בתי־הספר. למטרה זו החלטתי להפעיל את כל המטבחים, הנמצאים ליד בתי־הספר. כל התלמידים והתלמידות, ללא יוצא מן הכלל, יתחילו כבר לקבל בימים הקרובים במְטֻבָּחי בתי־הספר ארוחות־צהרים מֻזִינות.

עבור ארוחה זו ישלמו ילדי בתי־הספר, הנהנים מה״זַאשִׁילֶעק״ רק 5 פֶּנִיג לארוחת־צהרים וכל יתר הילדים — 15 פניג.

כל מטבח בית־ספר יגיש מזון רק לתלמידים הלומדים באותו בית־ספר.

מטבח שלישי ליהודים דתיים

מאחר שנודע לי, כי אלה המכנים עצמם ״מטבחים ומסעדות פרטיים כשרים״ ניצלו בזמן האחרון בדרך לא ישרה וצודקת את הנזקקים לארוחות צהריים שלהם ומגישים להם ארוחות גרועות, החלטתי לשים קץ למצב הבלתי־נסבל הזה. למטרה זו הוריתי למחלקת־המטבחים שלי לפתוח מטבח שלישי כשר למהדרין בשביל יהודים דתיים. זה יהיה המטבח המאורגן היטב ברחוב מלינארסקה 32. החל מה־15 באוגוסט יוכלו המעוניינים באוכל כשר למהדרין, להרשם לקבלת ארוחות־צהרים במטבח האמור לעיל, שם תאפשר להם ועדה מיוחדת להעביר את הרשמותיהם מהמטבחים הפרטיים הכשרים והמסעדות — למטבח ברחוב מלינארסקה 32.

בהזדמנות זו אני רוצה להעיר, שחוץ מהמטבח האמור לעיל כבר פעילים מזה זמן רב שני מטבחים גדולים בשביל האוכלוסיה הדתית — ברחוב זגירסקד 26 ובזָ׳זִ׳ינר 74.

בדבר איסור המסחר במוצרי סוכריות

חרף ההוראות שלי האוסרות מסחר בדברי־מתיקה ומוצרי־סוכר, משתמשים במוצרים הגורמים נזק לבריאות ועלולים לגרום למגיפות בהם אני נלחם ללא הרף.

נגד כל אלה, שאינם רוצים להבין, או מעמידים פנים שאינם מבינים, את הסכנה הרבה של מסחר באותם מוצרים וייצורם, התחלתי לנהל מאבק במלוא החומרה ואני פועל נגדם ללא שום רחמנות.

המחלקה לביקורת המחירים, הידועה בכינוי ״קא״, קיבלה ממני הוראה חמורה, בה אני מצווה עליה לרדוף את כל המייצרים וכל האנשים העוסקים במיסחר זה וגם את עוזריהם.

ההודעות על כל המימצאים נמסרים לידי עורך־הדין הענריק נאפטאלין, המנהל חקירה מזורזת, ועל יסוד התוצאות של חקירותיו, אני בעצמי קובע את העונש באורח מינהלי.

את הרשימה הראשונה של המייצרים, הסוחרים ועוזריהם, שנשפטו

על ידי באורח מינהלי, יכולים הקוראים כבר למצוא בעתון זה בעמוד הראשון. ברצוני רק להעיר, שהפעם העונש הוא קל יחסית, אולם להבא אעניש במלוא חומרת הדין ואגדיל את העונשים.

בית־משפט לקטינים

ב־22 ביולי השנה הוריתי לעורך־הדין האדון הענריק נאפטאלין, להקים בית־משפט לקטינים.

בהקשר לכך אני רוצה להבהיר כלהלן: כל ענייני העונשים לקטינים הם בסַמְכוּתוֹ הבלעדית של בית־משפט זה.

כל הפניות בענייני קטינים חייבים להפנות לבית־המשפט ברחוב לוטאמיערסקא 13.

במקרה ונעצר קטין על ידי איש המשמר האזרחי הוא חייב להעביר אותו מיד לבית־המעצר הנמצא בבנין מיוחד ליד בית־הסוהר המרכזי ברחוב טשארניעצקעגאָ. אסור להעביר את הקטין (מכאן ואילן הטור השלישי קטוע, יותר נכון גזור בטבורו, ואין שום אפשרות לתרגם את חצאי השורות.

בסיומן של כל ההודעות האלה בטור השלישי, מתנוסס שמו של "זקן היהודים" בליצמאנשטאט, מרדכי חיים רומקובסקי).

המתנכלים לבריאות הציבור — לפני המשפט המינהלי

(כאן מפורטת רשימת האנשים שעברו על חוק האוסר ייצור ומיסחר בדברי־מתיקה מזיקים לבריאות הציבור: מפורטים שמות המייצרים, הסוחרים והעוזרים בסחר זה, שמותיהם, מקומות מגוריהם והעונשים שהוטלו עליהם.

(עד כאן נוסח העמוד הראשון של "עיתון הגיטו")

מנוסח הידיעות האלה המובאות ב"עיתון הגיטו" בולטת העובדה, שמרדכי חיים רומקובסקי, כ"זקן יהודֵי ליצמאנשטאט", העריך את עצמו כאילו הוא ה"אבא" של כל תושבי גיטו לודז'.

הוא דאג שאיש לא יעז לחלל את קדושת השבת בדיוק כשם שאירגן את מיפעל ההזנה המיוחד של כל הילדים הלומדים בבתי־הספר.

הוא היה גם מודאג מכך, שמייצרים בגיטו — בצורה בלתי ליגאלית

— מיני מתיקה וסוכריות שגרמו נזק לבריאות המשתמשים בהם וגם היו עלולים לשמש גורם למגיפות.

בנוסף לכך, ניהל רומקובסקי משחק־אַבְהָבים עם היהודים הדתיים והורה לארגן למענם מטבח כשר חדש.

בעת ובעונה אחת הורה רומקובסקי להעניש את כל אלה שלא מילאו אחרי הוראותיו ופקודותיו. בגיטו לא היה בתקופה ההיא עונש יותר חמור ואכזרי שה״אבא״ היה מטיל על העוברים על החוק והוא, לאבד את הזכות על ״זַאשִׁילֶעק״ — (תמיכת סעד חודשית) היא ההקצבה לעזרה סוציאלית מדי חודש בחודשו, שהיא עצמה היתה מקור דל ובלתי־מספיק כמקור־תזונה בשביל אסירי הגיטו.

תנאי החיים בגיטו

בשנת 1940 ואפילו מאוחר יותר בשנת 1941, היה קיים בגיטו מצב קשה של אוכלוסיה צפופה; אנשים העריכו בתקופה זו שבערך 50 אלף נפשות, גברים, נשים וטף גרו צפופים בשטח שאפילו לא הגיע כדי קילומטר מרובע אחד ויחיד.

הצפיפות בדירות, שברובן היו מורכבות מדירות־חדר־אחד או דירות־שני־חדרים, היתה ללא כל ספק הגורם העיקרי להתפשטות כל מיני מחלות בקרב האוכלוסיה. ברור מאליו, שהסיבה העיקרית לכך היה המחסור בתנאים סניטריים. הרופאים בגיטו העריכו שמצב זה גרם להתפתחות מחלות טיפוס, שמרבית האנשים שחלו במחלה קשה זו מתו.

בנוסף לכך, הרעב בגיטו היה כה נורא, שֶׁממש לא ניתן לתיאור, וה"יודענראט", בראשות מרדכי חיים רומקובסקי, לא הצליח להשיג אצל הנהלת הגיטו הגרמני הגדלת כמות אמצעי־המחיה והתזונה.

היו אפילו מקרים — וזה קרה מספר פעמים — שהתארגנו הפגנות בגיטו נגד רומקובסקי, יועציו ועוזריו.

הסיבות להפגנות אלה היו שתיים: ראשית — חוסר עבודה בסדנאות ומקומות המלאכה, ושנית — חלוקת אמצעי־המחיה וסוגי המזון צומצמו עד כדי כמות מיזערית ביותר.

זמן־מה לאחר מכן, באביב 1941 בערך, המצב נעשה אפילו קשה יותר. גרמה לכך העובדה, שבתקופה זו ריכזו בגיטו לודז' אלפי יהודים מהעיירות הסמוכות ללודז' ואז גבר המחסור במצרכי מזון בצורה חמורה ביותר. וחוץ מזה נעשו תנאי החיים גרועים ביותר, בגלל הסיבה הפשוטה שלאנשים החדשים שהוגלו לגיטו לודז' לא היה מקום מגורים.

יודעי־חן — אלה שהיו מקורבים לחברי ה"יודענראט" — סיפרו בסודי־סודות, שהמדיניות של הנהלת הגיטו הגרמנית היתה להרעיב בדרך זו את אוכלוסית הגיטו ועל ידי כך להגדיל את התמותה.

כאן חובה להעיר, שקיימים נתונים סטטיסטיים המוכיחים, שבין השנים 1940 עד תחילת שנת 1943, מתו בגיטו מרעב 43.411 יהודים. במספר זה אינם כלולים 70 אלף יהודים שפונו מהגיטו בדרכם למחנות ריכוז והשמדה שונים.

המצב אחרי המוות

בשנות נעורי, כשישבתי על ספסל הישיבה והייתי שקוע כול־כולי בלימוד התלמוד, אני זוכר קטע מדברי חכמי התלמוד הנקרא כך:

"תמיד חייב אדם לבקש שַׁלְוָה והַבָּנָה", אפילו אם מגיעים כבר "לתל האדמה האחרון". משמעות הרעיון היא, שיש לפעמים מצבים כאלה, שגם אחרי המוות נוצרים תנאים שונים. מוחי הצעיר לא היה מסוגל ולהבין רעיון כגון זה. שכן היה ידוע לכל בר־בי־רב, שאחרי המוות הכול בא על סיומו וכל הבעיות מגיעות לקיצן.

אולם בגיטו למדתי פשט בגמרא. המצב שנוצר שם היה כזה, שמתים היו נשארים מוטלים בבית או בבית העלמין במשך מספר ימים והיו הרבה עיכובים עד שזכו כי המת יגיע לקבר ישראל.

הצער והכאב של בני המשפחה שנותרו באבלם עורר רגשות של שברון־לב... כי מי היה מסוגל להעלות על הדעת שגם אחרי המוות יתעוררו בעיות?...

אז הבנתי את משמעות המימרא שלמדתי בנעורי בגמרא ובעת ועונה אחת עשיתי אז היכרות ראשונה עם המוות...

אסור לשכוח, וחובה להזכיר לשבח יהודי מיוחד במינו כפי שהיה בנימין רוס, עסקן נאמן בענייני ציבור עוד הרבה זמן לפני שפרצה מלחמת העולם השניה, וגם בימים ההם כיהן כראש מחלקת בית־החיים של קהילת לודז'.

היהודי הזה, בעל לב רגיש, שהמשיך בתפקיד מנהל מחלקת בית־החיים גם בגיטו, היה משתדל לעשות כל שֶׁלְאֵל ידו ולא חסך מזמנו והקדיש מאמצים רבים להקל על האנשים באותן בעיות של הבאה לקבר ישראל במהירות האפשרית וללא שהיות מיותרות. בנימין רוס היה מקדיש ימים ולילות, עובד ועושה הכול לפנים משורת הדין

להבטיח שגברים יהודים, נשים וילדים יובאו בזמן לקבר ישראל.

בנימין רוס עצמו לא זכה לבוא לקבר ישראל. הוא פּוּנָה מהגיטו בגירוש האחרון, בשלהי אוגוסט 1944, והוא, יחד עם מאות היהודים, אחרוני מפוני הגיטו לא זכו לבוא לקבורה לפי דין ישראל.

השוק של בּאַלוּט — מרכז הפעילות והחיים בגיטו

השוק של באלוט שימש לפני פרוץ מלחמת העולם השניה מרכז מסחרי לסוחרים קמעונים מעיירות שונות בסביבות לודז', שהיו מגיעים שם להציג את סחורותיהם למכירה. המסחר עצמו נראה שם כמו "יאַריד" בעיירה פולנית קטנה, אלא במימדים גדולים יותר.

משעה שהקימו את הגדר סביב כל שטח הגיטו, באפריל 1940, השאירו חלק מהשטח הזה להקמת המשרדים של הנהלת הגיטו הגרמנית, שם שלטו האנס בּיבּאוו וחבר משרתיו.

חלק נכבד נוסף מהשטח נטל לעצמו חיים רומקובסקי ושם גם הקים את מרכז משרדיו. שם נמצא גם המשרד הראשי של מחלקת אמצעי־המחיה של הגיטו ומשם ניתנו כל הצווים וההוֹדָעות עליהם התנוססה חתימתו של מרדכי חיים רומקובסקי, "זקן היודענראט" בגיטו לודז'.

שמואל רוזנשטיין, העורך של עיתון הגיטו, היה מטבעו אדם שהתרחק מכל מעשה של חנופה. רוזנשטיין היה עיתונאי ישר וְנֶזֶן. אולם בגיטו היה חייב להתאים את עצמו לדרישותיו של בעל־הבית שלו, חיים רומקובסקי.

אין שום קושי להבחין, שתוכן המאמר בדבר השוק של באלוט, שהופיע ב־4 באפריל 1941, הוא תוצאה מדרישַת רומקובסקי להלל ולשבח את אישיותו ולהציגה במימדים מוגזמים.

רוזנשטיין היה חייב למלא את דרישתו של רומקובסקי והדבר ניתן להבחין ברשמיו והרהוריו כפי שניתן לקרוא אותם להלן:

זקן היהודים בליצמאַנשטאַט

עיתון הגיטו למידע צווים והודעות

ליצמאנשטאט־געטא, יום ו' ה־4 באפריל 1941

שוק באלוט — מרכז הפעילות של הגיטו

(רשמים והרהורים)

שוק באלוט הוא מרכז העצבים של גוף הגיטו. הוא מהווה מרכז ההתעניינות בשביל כלל האוכלוסיה, מי שעובר שם, יהא אפילו שקוע כול־כולו ברעיונותיו, שלח אינסטינקטיווית מבט אל שוק באלוט.

שוק באלוט אינו נח לעולם בדיוק כמו הסמבטיון; שם נשמע תמיד רעש בלתי פוסק, משעות הבוקר המוקדמות עד השעות המאוחרות של הלילה. כל המנגנון של הגיטו מרוכז במקום הזה; משם ניתן כל המידע והצווים המַווסְתים את חיי כלל אוכלוסיית הגיטו וכן את חיי הפרט.

מנגנון גדול של אנשים מועסק שם, ועל כולם ועל כל מה שנעשה עומדים על המשמר עינו הפקוחה וראשו החושב של ה״פרעזעס״ רומקובסקי. העבודה מתנהלת שם בזריזות מרבית ובקצב מהיר, וזה מבוסס על הדוגמה שמַשָׁרֶה עליהם ה״פרעזעס״ עצמו.

בחדר משרדו הצנוע, יושב ה״פרעזעס״ מהשכֶּם בבוקר ליד שולחן־הכתיבה, מעיין בקפידה בכל מיסמך שֶמַגיע אליו מְבַּחוץ, או שמוגש לו על ידי פקידיו במשרדו. כמנהגו הוא מקבל החלטות מהירות, אולם אחרי שעיין בעניין המוגש בקפידה, חישב את החלטותיו. הוא יודע בדיוק, בכל זמן ובכל שעה על כל הנעשה והמתרחש בבתי־החרושת שלו, הסדנאות, המשרדים, המחלקות. כשהוא רק מבחין שבמקום כלשהו העניינים אינם מתנהלים בסדר הנכון, מספיק צלצול למנהלים האחראים על המחלקה הנתונה או הפקידים של המשרד — או שהוא מזמין אותם אל משרדו המרכזי בשוק באלוט, או שהוא מסדר את העניין הנידון בקיצור נמרץ ובהחלטה ברורה.

המזכירה האישית שלו, הגברת דורה פוקס היא, אחרי ה״פרעזעס״, האישיות היחידה המחזיקה בידיה את כל החוטים של המנגנון הגדול במשרד. היא מוסרת לו מידע על העניינים השוטפים, ולפי פקודותיו נעשות כל ההחלטות ומוציאים לפועל את כל הצווים בקפידה רבה. סדר־היום של ה״פרעזעס״ מגוּוָן ומסובך מאוד. אולם מעולם לא קרה שהסדר עליו הוחלט מראש, יִשְׁתַּנֶּה בתוקף סיבות שונות ברגע האחרון וכל העניינים, גם מאוחרים יותר שהגיעו לשולחנו, מטופלים ומוצאים לפועל.

ואם נשמע לפעמים מחדר משרדו של ה״פרעזעס״ קולו העצבני והרם, הרי זה סימן שהוא נוזף במגיש הבקשה.

ה״פרעזעס״ אוהב שהכול ייאמר בצורה מעשית ובבהירות, ללא הקדמות ומילים מיותרות — כי חבל על הזמן היקר; הוא שונא את

השקר בתכלית השנאה, וכשהוא מבחין שמישהו אינו אומר את מלוא האמת, אז באמת אין לקנא באדם הזה...

אולם קורה גם לעתים תכופות ש"הפרעזעס" שרוי במצב רוח טוב. וזה ניתן מיד להבחין; לפניו יש מראה נינוח, מעיניו זורמת אהבה חמה ומצב־רוח נוח להיטיב, וחיוך קליל מתגנב לקצות שפתיו. הוא דומה אז ליונה ביתית מְפֻנֶּקֶת, שֶׁלְוָוה, המנפנפת קלילות בכנפיה, מחממת ומחבבת את אפרוחיה הקטנים...

ל"פרעזעס" יש גם חוש מצויין להומור, בו הוא מדביק את כל הנמצאים סביבו. הוא אוהב להשחיל בדבריו בדיחה עממית, או אמירה פיקחית, שמכניסה הרפייה קלה בעבודה הקשה של פקידיו במשרד.

אבל הזמן יקר מאוד אצל ה"פרעזעס"; חבל לו על כל רגע, והמעבר ממצב־רוח קל לרצינות דומה אצלו כ"קפיצת חתול"... פניו עוטות חומרה רצינית ומוחו מתחיל שוב לנוע במהירות רבה. הוא יודע שבחדר־ההמתנה יושבים הרבה אנשים המעוניינים לראותו, לסדר דברים דחופים, חשובים לחיי היומיום ופעילֵי המנגנון הפקידותי שאינם יכולים — וגם אסור להם — לפתור דברים על דעת עצמם, כי הכול חייב לקבל את הסכמתו והֶיתֵרו של ה"פרעזעס" בעצמו. אותו סוג של עניינים מקבלים את סידורם והחלטתם בדלתיים סגורות. בכוח התפיסה וההבנה הכביר שלו, הוא תופס בן־רגע את מלוא תוכנו והיקפו של הענין הנידון והוא מחליט מיד כיצד לפעול.

ולא בענייני־הכלל בלבד, אלא גם בצרכי־הפרט מתעניין ה"פרעזעס" במיוחד. חלק מהאנשים הפונים בעניינים אישיים מתקבלים על ידי ה"פרעזעס" במשרדו, וחלק אחר, פחות חשוב, מקבל טיפול בחדר־ההמתנה. אולם לרוב, בכל היחידים המוזמנים, מתעניין אישית ה"פרעזעס" בעצמו.

קרוב למשרדו של ה"פרעזעס" נמצא המשרד הראשי, בו מתנהלת פעילות קדחתנית. מכונות־הכתיבה מתקתקות ללא הרף, הגברת פוקס ממציאה לפעיליה ופקידיה את החומר הדרוש. הטלפון אינו נח אף לרגע קט, מנהלים דרכו שיחות פנים וחוץ, אולם עוד יותר מתקשרים דרכו ממקומות העבודה והסדנאות, ומחזירים באמצעות שיחות אל מקומות העבודה, הסדנאות בבקשת דיווחים. מקבלים ללא הרף דיווחים ומוסרים ידיעות בדבר כל העניינים שיש להם קשר ישיר עם המשרד הראשי.

באותו חדר נמצא פקיד מיוחד שמתפקידו לקבל את כל הבקשות

האישיות לתמיכה ועזרה — ובעיקר, תלושים מיוחדים בשביל חולים וחלשים, שמגיעים בדרך המקובלת בעבודה המשרדית, אל המזכירות ברחוב דְבוֹרְסַקָה ומשם הם מועברים על ידי המזכירה, הגברת רבקה וולק לביצוע במשרדי שוק הבאלוט.

כל הפקידים במשרד הראשי עמוסים עבודה לעייפה, ורובם אפילו נוטלים את ארוחת־הצהרים שלהם בתוך המשרד, כדי שהעבודה לא תסבול על ידי כך. בחדר שני צמוד למשרד נמצא משרד המישלוחים, שם מכינים הפקידים המיוחדים בשביל הדואר את התלושים המוגמרים, שחייבים להישלח בדיוק נמרץ לבתיהם של האנשים להם הם שייכים. באותו חדר רושמים הפקידים המיוחדים את כל מיסמכי־המישלוחים של אמצעי־תזונה המגיעים לשוק באלוט לצרכי אוכלוסיית הגיטו.

בכל רגע מגיעה ידיעה על מיצרכים שהגיעו ליעדם בדרכים, במשאיות ועגלות. הכול נרשם בזריזות ומניה וביה מוּצָאים שוברי־מישלוח.

בליווית אנשי המשמר־האזרחי נשלחות המשאיות וְהָעֲגָלוֹת העמוסות במצרכים למרכזי החלוקה המיוחדים, לשם נשלחים גם הירקות. התנועה במקום גדולה לאין ערוך; שומעים שם תמיד רעש כמו בכוורת; העגלות חורקות ללא־הרף; השוטים מצליפים בקול רם ורעש המשאיות ממלא את אוזני הנמצאים.

שותפים לעבודה

בעמוד הראשון של "עיתון הגיטו" — שהוצא בערב ראש־השנה (ה־21 בספטמבר 1941) מובאת פניה של רומקובסקי להגדיל ולשפר את העבודה בגיטו.

הפנייה מודפסת על מחצית הדף וזו לשונה:

זקן היהודים בליצמאנשטאט

עתון הגיטו — מספר 18

ליצמאנשטאט־גיטו — יום א׳ ערב ראש השנה — 21 בספטמבר 1941

אנו כולנו שותפים לעבודה
עלינו להגדיל אותה ולשפר אותה יותר!

פועלים!

אני מוסר לעצמי דין וחשבון מדוייק על עבודתכם עד הנה. ראיתי אתכם לא פעם ליד המכונות והסדנאות וראיתי כיצד עבודתכם זריזה

ונאמנה. ידוע לי גם יחסכם החיובי עד הנה לעבודה, והוֹכַחְתֶּם כולכם את מסירותכם לעבודה הזאת. עבודתכם הנאמנה זכתה — וגם תזכה להבא — להד חיובי ולדרך ארץ מרובה, כשכר לעמלכם שבעזרתו יצרתם לעצמכם ולכל אוכלוסיית הגיטו אמצעי־קיום. באחת: את הקריאה הראשונה שלי אליכם עֲבוֹדָה שהוצאתי אליכם מאז נכנסנו לגיטו, קיבלתם ביחס רציני ומעשי.

עכשיו אני מרשה לעצמי להביא בפניכם קריאה שניה, שחייבת להשלים את הקריאה הראשונה: העבודה בבתי־החרושת והסדנאות חייבת מהיום ואילך בְּחַרִיצוּת יתר, לשיפור, לגידול ולשלמות! זה יקל עלי להשיג אמצעי־תזונה משופרים בשבילכם ולמען כל אוכלוסיית הגיטו. כפועלים אתם חייבים גם להוכיח את המאמץ הַמְּרַבִּי לעבודה ועל ידי כך ייווצרו אמצעי־קיום בשבילכם ובשביל כלל האוכלוסיה בגיטו.

אני מצדי אשתדל להיות שותף לכם בעבודה עוד יותר קשה שאמלא בתוך הגיטו. עבודתי עד עכשיו בגיטו, אני מאמין, לא זרה לכם. אולם להבא אני אגדיל עוד יותר את מאמצי וכוחותי ואעמוד על הַמִּשמר לשפר ולהקל על קיומכם. כשאתם תמלאו את חובתכם בעבודה באותו מובן כפי שאני הבאתי אותו כאן לפניכם, הרי זה יתן לי יותר אפשרויות לדאוג לכם ולמשפחותיכם. את התחייבויותי כלפיכם אמלא בדייקנות מְרַבִּית.

שבו בשקט ועיבדו בבתי־החרושת, בסדנאות ובמשרדים. עד הנה דאגתי לְיַלְדֵיכֶם שיהיו שְׂבֵעים, שלא יסתובבו ברחובות ושיישמרו ממחלות. את ההשגחה הזאת עליהם אני אביע ביתר שאת גם בעתיד.

אבות ואמהות, אתם מכירים ויודעים את יחסי לילדים ואתם מודעים באיזו מידה אני דואג להם. ללא כל התחשבות בכל הקְשָׁיִים אני בכל זאת אירגנתי מיפעל הזנה בשביל הילדים גילָאֵי 7 עד 14. הם כולם קיבלו מדי יום ביומו ארוחת־צהריים טובה וּסְמִיכָה ללא כרטיסים. אולם אני לא אמרתי די בכל אלה: החל מראש השנה ייפתחו ויופעלו עשרות מטבחים, שם ההורים יקבלו ארוחת־ערב חמה בשביל ילדים עד גיל 18 חודשים, ולמטרה זו אקים מטבחים מיוחדים.

הנה מתקרב החורף וקרתו. אני כְּבָר צריך לדאוג לנעליים ולמלבושים חמים בשביל הילדים. כל אלה דורשים סכומי־כסף מוגדלים ומה שחשוב יותר — ראש רגוע לעבודה. אולם כשאתם... פועלים ופקידים,

תגדילו ותשפרו את עבודתכם, אהיה מסוגל להקדיש את עצמי הרבה יותר לבעיית התזונה בשבילכם ובשביל הילדים שלכם.

לָכֵן עיזרו לי כאיש אחד בעבודתי, אנחנו כולנו שותפים לעבודה המשותפת שלנו, המשמשת את כל אוכלוסיית הגיטו.

מהפנייה הזאת מתקבל הרושם, שחיים רומקובסקי, האיש שדאג לכאורה לטובת הגיטו, לצרכיו החיוניים ולכלואים בו, אכן היה מודאג לגורלם ברצינות.

למרבית הצער היתה זו הערכה כוזבת. מעשי־תעתועים שלו וביצוע פעולות הנקמה שלו נגד אלה שֶלֹא נרתמו לעגלתו והיו רחוקים מלהיות מתומכיו, הטילו צל כבד על כל אותם דברים שלכאורה נראו כאילו הם מעשים טובים שלו.

הפרקים הבאים יוכיחו נכונות הערכה זו.

כֶּנֶס עם מרדכי חיים רומקובסקי – ראש ה"יודענראט"

עניין של "הספרים בגיסטאפו", הפך להיות בולט יותר ונתבהר במלוא מערומיו בעת כינוס שנערך בחדרו של חיים רומקובסקי.

החדר נמצא בדיוק מול אולם־הכינוסים של ה"יודענראט" השני, המורכב מקבוצה של עסקנים, כביכול, שנבחרו אישית בקפדנות על ידי חיים רומקובסקי. כאן חובה להדגיש, ש"יודענראט" זה, להוציא דוד ווארשבסקי, בעריש צ'נטוחובסקי ופנחס גרשובסקי, שימש למעשה כעין קבוצת־חזית שלא היה לה כמעט שום תפקיד אלא לענות "אמן" אחרי כל אותם דברים ומעשים ש"זקן היהודים" בליצמאנשטאט החליט לבצע.

בין אלה שהיו נוכחים באותו כנס, נמצאו חוץ מֵחַיים רומקובסקי: גרשובסקי, יעקובסון ואדם בלתי מוכר, שלמעשה מראה פניו העיד בו שהוא "פאלקס־דויטשע". הברנש הזה עורר את שימת־לבם של הנוכחים בכך ששתק כל הזמן ולא הוציא הגה מפיו, בעוד כל יתר הנוכחים השתתפו בהבעת דעות ובהצעות במשך כל הזמן שנמשכה ההתייעצות.

על מה דיברו שם?

ראש המדברים היה, כמובן, חיים רומקובסקי. אני חייב להעיר כאן, שלמען האמת נפגשתי עוד קודם לכן במספר לא מבוטל של הזדמנויות עם רומקובסקי. בדרך־כלל היה משתמש בדיבורו במיבטא רוסי־יידישאי מובהק, איזו לשון מוזרה ממנה ניתן היה להכיר מייד שהוא יהודי שהגיע ללודז' מפנים רוסיה.

אולם בכינוס זה דיברו דווקא בגרמנית־למחצה ועיקרו של הדין־ודברים נערך בפולנית.

בשבילי, כאחד מהנוכחים בכנס זה, שהכירו את "מלך הגיטו" הרבה זמן בטרם עלה לגדולה ול"כס המלכות" שלו, היה קשה להבין מדוע בהזדמנות זו לא השתמש חיים רומקובסקי בשפת היידיש שלו. ידועה היתה העובדה — וזה לא היה סוד לשום יהודי — שמרדכי חיים רומקובסקי לא היה ידען מובהק בשפות. מה שכן היה ניכר בדבריו, שבתוספת ליידיש שלו — ושפה זו היתה שגורה בפיו ודיבר בה בשטף — היה משתמש במילים עבריות, שכנראה היו שיירים מידיעות שרכש לו כשהיה עדיין תלמיד בית־ספר עברי ברוסיה.

החשד, ש"האיש הבלתי מוכר" הוא סוכן חשאי של הגיסטאפו, גבר אצלי בשל העובדה, שבמקום לדבר יידיש, בה היה רומקובסקי משתמש תמיד ביחסיו עם אנשים ובישיבות ה"יודענראט", בכינוס זה לא ניסה כלל להשתמש בה ולא נזכרה בפיו ולוא גם פעם אחת. בין ראשי־הפרקים שנמצאו אז על סדר היום של הכינוס המיוחד, בלט בעיקר עניין ההוצאה לאור של פירסומי הגיסטאפו (יחד עם מחלקת פלוגות־המחץ של ה־אס־אס). דרישתם היתה, שה"יודענראט" יעמיד לרשותם שני אנשים נאמנים וכשרוניים, שיקבלו עליהם למלא שליחות מסויימת במלוא האחריות והשלֵמוּת.

אז שמענו בצורה הברורה ביותר את ההצעה, ששליח הגיסטאפו יגיע לגיטו "לדון ולשוחח" עם המועמדים שייבחרו למשימה, וזו היתה עבודת תרגום שהם יהיו חייבים לעשות. האנשים האלה — כך נאמר אז בכנס — יועברו בעזרתו של שליח הגיסטאפו, לָעיר לודז׳ שלוש פעמים בשבוע. את האנשים־המתרגמים האלה יחזירו לגיטו בשעה 3 אחר־הצהרים.

"הָאָדָם הבלתי־מוכר" שישב כל הזמן כאילם, העיר פתאום: "זה שיעשה את עבודתו נאמנה וברצינות יקבל פרס עבור עבודתו; יתנו לו מספיק לחם לאכול", אמר בצורה סָרקַסטית והוסיף: "הם ירוויחו זאת בעבודתם הנאמנה...".

כמעט בסיומו של הכנס המיוחד הזה, פנה אלי רומקובסקי ואמר: "מצאתי בשבילך "עזר כנגד" בעבודה זו, את מוֹשקוביטש, ואתם שניכם תהיו חייבים לארגן ביניכם סדר־עבודה של תרגום שיפעל בצורה מושלמת".

עם מוֹשקוביטש זה, שלא הכרתי כלל ועיקר, נפגשתי בפעם הראשונה מספר ימים לאחר מכן במשרד של סטאניסלאוו יעקובסון. מהמיפגש הראשון בינינו נתחוור לי, שהוא אדם אינטליגנטי. למרות

שהאיש היה מבוגר בהרבה ממני, הצלחנו שנינו למצוא שפה משותפת ולהתקדם במשימתנו. הרעיון עצמו לעבוד תחת עינה הפקוחה של הגיסטאפו, עורר אצלנו מהרגע הראשון פחד. אנחנו פשוט חרדנו וחשבנו לעצמנו: מי יודע אם עוד נחזור בכלל לגיטו, אחרי שנבקר במטה הכללי של הגיסטפו...

אולם האמונה בה נולדנו, אמונת־אמת, עורָה בנו עוז ואומץ־לב ואנחנו קיווינו מֵרִבּוֹן העולמים — "כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך".

ספרים במשרד הראשי של הגיסטאפו

פתח דבר

עצם הכניסה לחדר ההמתנה של חיים רומקובסקי, היה קשור בקשיים רבים. שומרי־הפתח, בדרך־כלל ממשטרת הגיטו, היו מנהלים קודם "חקירה מדוקדקת" מפחד שמישהו ירצה, חלילה, לפגוע ב"קיסר" של הגיטו. במקרה עבר בדיוק סטאניסלאוו יעקובסון, מזכירו הפרטי של רומקובסקי, והוא הזמין אותי בחיוך לבבי למשרדו.

ממקצועו היה סטאניסלאוו יעקובסון עורך־דין. הוא היה אדם עדין־נפש וכולם אמרו עליו שהוא אדם בעל־מִדות. לא היה לו שום קשר עם המסורת היהודית מכיוון שהוא היה יהודי מתבולל לחלוטין, אולם תמיד, שֶׁהָיינו נפגשים, נהג לנהל אתי שיחה בדבר מנהגים ומסורת יהודיים.

גם האנשים המקורבים ביותר לחיים רומקובסקי לא הצליחו להבין כיצד עלה בידו של סטאניסלאוו יעקובסון להתמנות כמזכירו של חיים רומקובסקי. וזו גם כן עובדה, שאנשים נהגו לומר, ביחוד אלה שהיו קרובים לחוג המצומצם של הנכנסים ובאים אצל מרדכי חיים רומקובסקי ובכלל קרובים ל"יודענראט", שאם מישהו הצליח להגיע עד סטאניסלאוו יעקובסון, לא יצא מעולם בידיים ריקות.

בהזדמנות זו, כשהזמין אותי למשרדו, סיפר לי סטאניסלאוו יעקובסון בסודי־סודות, שהגיסטאפו פנתה לחיים רומקובסקי בעניין מיוחד במינו, שהיה קשור לספרים. הרבה ספרים וגם מכתבים נמצאו בדירה מסויימת של יהודי ברחוב פיטרקובסקה, בלב־לבה של לודז' הסוחרת, ובזמן האחרון הועברו מהמסעדה של רוזנבלום לאחד המשרדים של הגיסטאפו. יעקובסון המשיך וסיפר לי, שהמשרד הראשי של הגיסטאפו דרש מחיים רומקובסקי, שיבחר שני יהודים, היודעים

על בּוּרְיַין את השפה העברית והיידיש, ויש להם גם יידע מניח את הדעת בגרמנית ובפולנית.

ברגע הראשון היה לי קשה להבין מה היתה העילה שסטאניסלאוו יעקובסון החליט לספר לי את הסוד הכמוס של דרישת הגיסטאפו. אולם אחרי שהוא סיפר לי, שרומקובסקי בעצמו הציע את שמי, שאתמנה כאחד משני האנשים המבוקשים על ידי הגיסטאפו, נתחוורה לי כמעט בבהירות הסיבה מדוע ביקש רומקובסקי להיפגש אתי.

הביקור אצל סטאניסלאוו יעקובסון בילבל אותי במידה מסויימת, אולם בעת ובעונה אחת התעוררה בי תחושת גאווה. כלום באמת אין למצוא מועמד אחר שיקבל עליו את המשימה והשליחות אצל הגיסטאפו? — הרהרתי ביני לבין עצמי. ככלות הכול הריני לא יותר מבחור צעיר...

"ומה תהיה למעשה עבודתי?" שאלתי נדהם את יעקבסון. אבל הוא היה מאופק ביותר ולא קיבלתי ממנו תשובה ישירה: "אנו נפגש בעוד מספר ימים", אמר "אני כבר אודיע לך ואנחנו נפגש גם עם המועמד השני. יחדיו נחשוב בדקדקנות ובזהירות מְרַבית על העניין והמצב לאשורו".

כל העניין הזה היה בעיני מעורפל מאוד. חשבתי בלבי: "במה בדיוק, מדובר כאן?" לתרגם באורח יסודי את הספרים הרבים שהגיסטאפו צברה, לא הייתי מסוגל אפילו לחשוב על מילוי משימה כה כבירה; סיבה ראשונה — הייתי אז בחור צעיר מאוד ולא הייתי מורגל כלל ועיקר בעבודות תרגום. אולם מאידך גיסא, השתרש במוחי הרעיון: אולי יעלה בידי למצוא דרך להציל ולוא חלק מֵהַספרים שהוחרמו על ידי הנאצים?...

במשך שבועיים ימים אחרי ביקורי במשרדו של סטאניסלאוו יעקובסון, התגלגלו במוחי מחשבות שנאבקו בין שתי אפשרויות קיצוניות: בין השכל ובין הרגש. עלו במוחי מחשבות כה משונות, שבמידה מסויימת בילבלו אותי לחלוטין.

ההשערות שעלו במוחי היו להן הרבה נקודות חיוביות. מכל מקום, להתחמק לגמרי מאותה הצעה היתה משימה קשה מאוד.

אולם גישה שלילית לכל אותו עניין, שבעת ובעונה אחת היה קשור גם בחרדה, כמעט שדחפה אותי לעשות כל שֶׁלְאֵל ידי לא לקבל עלי את ההצעה של סטאניסלאוו יעקובסון.

פחדתי מאוד. חשבתי בלבי: אם אני לא אקבל את ההצעה, כלום

מרדכי חיים רומקובסקי לא יתנכל לי על החלטתי זו?

לא פחדתי מסטירות הלחי של רומקובסקי. אולם גברה אצלי החרדה שמא יחפש דרכים להתנקם בי וזה גרם לי לילות של נדודי שינה.

לילות תמימים, בהקיץ ובחלום, התערבבו בראשי ״ספרים מפוזרים״ על הרצפה של משרד הגיסטאפו וביניהם גם ספרי ארון־הספרים שהשארנו בביתנו בלודז׳ בטרם גירשו אותנו לגיטו.

מוחי הצעיר התחיל להשיג ולהבין את האמירה של חכמי התלמוד ״אותיות פורחות באוויר״, אותיות האל״ף־בית הפורחות ומסתחררות בְּחללו של אֲוויר...

באלה ספרים מדובר? באלה אותיות? כיצד מצאו אותם? ובנוסף להן עוד שאלות מוזרות מסוג זה קדחו במוחי וגזלו ממני את מנוחתי.

עברו כְּמַעַט שבועיים ימים עד שהעניין כולו נתבהר לי, אולם על כך — בפרק הבא.

בדרך העירה, ללודז׳ – ביקור במשרדי הגיסטאפו

הביקור הראשון שלי במשרד הראשי של הגיסטאפו, נערך בפרוס חודש יוני 1940. כל שטח הגיטו כבר היה בתקופה ההיא גָדור וְהָחֵל מה־30 באפריל 1940 היה הגיטו סגור ומסוגר מבחינה רשמית. כל נסיון או מאמץ לעזוב את הגיטו או הסתכנות להתחמק משם באורח בלתי חוקי, היה כרוך בעונש מוות.

בתנאים אלה שכבר שׂררו בימים ההם, קל הדבר לתאר לכל אדם, כיצד אנחנו, זאת אומרת, מושקוביטש ואני, חשנו כשנכנסנו למכונית של הנהלת העיר לודז׳ בליוויית סוכן גיסטאפו.

אמי — אני זוכר זאת כאילו זה אירע היום — צעקה והתייפחה היסטֶרית...

אולם אנו חזרנו עוד באותו יום. בשעה ארבע אחרי הצהרים בערך, כבר היינו חזרה בגיטו. מסתבר, שה״ברנש הבלתי־מוכר״ עמד בדיבורו... הבאנו עמנו חצי קילו לחם שחור, חבילה שלמה של חמאה וחפיסת סיגריות.

(בשוק השחור של הגיטו היה זה אוצר ממש. תמורת חפיסת הסיגריות בלבד השגתי שתי ככרות לחם, במישקל קילו כל אחת...). אמי מרוב שמחה ניגבה כל הזמן את עיניה והעליצות היתה כה גדולה, שאיש לא שאל ולא דרש לדעת מהו בדיוק הדבר שֶׁעָשׂינו אצל הגרמנים...

״ברוך השם״, קראה אמא מתוך דמעות הבכי, ״ברוך השם, שזכינו שהביאו אותך חזרה חי ושלם... אצלם, בידי רוצחים אלה, מי מסוגל להעלות על דעתו מה יכול לקרות שם...״

ופתאום, ללא שנצפה כלל לדבר כזה, מופיע בבית שׁוטר־גיטו

יהודי, אחד מאלה המשרתים ב"שירות הבטחון והסדר", כשם שפינו אותם בגיטו, ומוסר לי פתק בו כתוב כלהלן:

"ה'פרעזעס' רומקובסקי דורש, שתתייצב מייד לפניו במשרדו. המזכיר שלו, יעקבסון מחכה לך".

דירתנו נמצאה במרחק הליכה של כמה דקות עד משרדו של רומקובסקי. היינו חייבים רק לחצות את גשר־העץ שחיבר בין שני חלקי הגיטו.

כבר ירד הערב, השעה היתה שבע. בליוויתו ובהגנתו של שוטר הגיטו לא חששתי משום סכנה להיות בשעה זו ברחוב. אולם הפחד בו הייתי שרוי כששהיתי במשך מספר שעות בין קירות המשרד הראשי של הגיסטאפו, השפיע עלי במידה כזו, שבמשך כל הזמן שהלכתי עם שוטר־הגיטו, נדמה היה לי, שמישהו הולך בעקבותַי...

גם כשכבר ישבנו במשרדו של סטאניסלאוו יעקובסון, עדיין רעדו ברכי מעוצמת החווייה הזאת.

קשה היה לי מאוד להשתחרר מֵחַוָויות אותו יום. יעקובסון התעניין בעבודה שהיינו עסוקים בה וכיצד עבר עלינו היום... מהערותיו הסתבר לי, שהעבודה הזאת שהוטלה עלינו לא תגמר במספר ימים אלא תמשך לפחות מספר שבועות.

בין הספרים – בחברת אנשי גיסטאפו

כשנכנסנו לבנין הגיסטאפו, לא עלה כלל על דעתם של שומרי הפתח, שאין אנו אסירים. הם היו משוכנעים, שאם אנו מוּבָלים על ידי חיילים במדים בסימון גולגולת־שֶׂלֶד על כובעיהם, אין ספק שהביאו אותי ואת מושקוביטש למקום זה בגלל חטאים יוצאים מגדר הרגיל.

שוטר־המשמר הכניס אותי לחדר צדדי שם חיכה לי גרמני בשנות העֲמידה לבוש בגדים אזרחיים. מה שהתרחש עם מושקוביטש בשעה זו לא ידעתי כלל. אחרי ציפייה קצרה הכניסו אותי לחדר אחד ושם כבר ישב מושקוביטש, סיגריה בְּיָדוֹ בעומק לבי הייתי ממש מאושר שמכל מקום אנו נמצאים יחדיו בחדר אחד, אולם זה לא ארך זמן רב.

פתאום הופיע בחדר גרמני גבוה בעל פנים שהעידו עליו שהוא רשע מרושע, ועיניו שהוכיחו כי הוא שיכור־למחצה נראו כְּנָפוחות. המילים הראשונים ששמענו מאותו רוצח עם הַדְּשָׁשים האדומים של מַדָּיו, עליהם היו תלויות הרבה מדליות, היו:

"אתם תשבו בחדרים כל אחד לחוד. כאן נמצאים ספרים שיש להם ערך מוזיאוני עצום. ספרים אלה היו גאוותם של המנהיגים הרוחניים שלכם. משימתכם היא לתרגם בלבד, בצורה מתוּמְצֶתֶת, את העמוד הראשון של הספר. אנחנו כבר נדע אחר־כך מה עלינו לעשות. אנו דורשים מאתכם תרגום נאמן. אנו נוודא בו־במקום אם עבודתכם היא ברורה ואמיתית. ועליכם לזכור כל הזמן את המקום בו אתם נמצאים".

תוך כדי דיבור הכניסו אותנו לחדר, שעל רצפתו היו מוטלים שלושה ספרי־תורה.

ברגע הראשון היתה לי ההרגשה שאני רואה לפני שלוש גוויות מתות; בעיני דמו הכותנות האדומות־כחולות של ספרי־התורה כאילו

היו תכריכים קרועים למחצה... וכמעט מטושטש לחלוטין נרתעתי כאילו אני קופץ לאחור בכיוון הדלת. הנאצי הזועם הבחין כנראה בצערי העמוק, ובקול מלגלג העיר:

״את התורה שלכם אתם יכולים להשאיר אצלנו. אנחנו כבר נדע מה לעשות עם דברי־הקודש שלכם״. לפתע צעק וחבט באגרופיו על השולחן:

״אתם היהודים הנכם עם מלוכלך, עם כלבים! רק בגללכם פרצה המלחמה, כי כך רצו הכוחות האימְפֶּריאליסטיים הציוניים!״

״אנו עם של כבוד״, הִמְשִׁיךְ וצרח הגרמני, ״ואנחנו חיים כשמטרה וְיַעַד נגד עינינו ולעולם אין אנו מחקים את העמים האחרים!״

ובאומרו מילים אלה ירק בפני.

אני עמדתי כאילו פי נאלם דום. אולם מושקוביטש היה מטבעו קצת יותר אמיץ ובקול־תחנונים התחיל לדבר אל הברנש הנאצי:

״תורה זו המוטלת כאן כתובה על קלף, זהו הדבר הקדוש ביותר בין ספרי וחפצי הקודש שלנו. אתם הלא אנשים אינטליגנטים. דאגו לבל ישמידו אותם! קחו אותם למוזיאון ושם יימצא בטח מקום מתאים לדברי־קודש אלה״.

לרגע קט נשאר הגרמני כמשותק. אף מלה לא נפלטה מפיו, אולם פתאום — צעקה, צעקת־אימים, בקול של חיה פראית:

״אתם, כלבים יהודיים, רק אתם הייתם מסוגלים לרקוד סביב עגל־זהב שאתם יצרתם במו־ידיכם!״

״ואלהיכם? אלהיכם בעצמו אמר ל׳מוֹזֶס׳: ׳רֵד למטה כי עמך חטא, אולם אתם, היהודים, המשכתם לרקוד סביב עגל הזהב שלכם!...״

הנאצי המשתולל לא הבחין אפילו, שפוֹס הייש שבידו, שהיתה מלאה על גדותיה נשפכה על הדשים האדומים של מדיו הצבאיים, ובבת־אחת — דומיה.

אני עמדתי בשיניים נוקשות, מושקוביטש ישב בראש שפוף ואני חשבתי בלבי: חייבים לומר ווידוי, כנראה שאלה הם הרגעים האחרונים שלנו... ואמי, הרהרתי לי, כבר מחכה בטח למנה הנוספת של לחם...

נדהמנו שנינו והיינו בהלם כששמענו מהפה הנאצי המלוכלך מספר מילים בעברית. אחר־כך הסתבר לנו, שנאצי זה גר תקופה מסויימת ״בפלשתינא. אני מכיר את תל־אביב היטב״, הוסיף בלגלוג: ״כל המשפחה שלי גרה במשך שנים באיזור שנקרא ׳שָׁרונה׳ (היום המקום ידוע כ׳קריה׳, שם נמצא ה׳פנטאגון׳ של צבא הגנה לישראל); וגם

הדת היהודית שלכם אינה זרה לי... אני אפילו מכיר חלק רב של מנהגיכם המסורתיים, אולם..."

וכאן ניתק שטף דיבורו. פתאום נכנס לחדר קצין במדים שהודיע לנו כי חדרינו מוכנים ועלינו לגשת מייד לעבודה.

הכניסו אותנו לשני חדרים מבודדים — כל אחד מאתנו, מושקוביטש ואני, היינו לבדנו. אותו הכניסו לחדר אחר שנמצא בדיוק מול זה שלי.

על השולחן מצאתי ערימת מכתבים. אלה היו מכתבים שנכתבו ביידיש, עברית, וחלק מיזער מהם היו כתובים בפולנית.

לכל מכתב הוספתי פתק, שנרשם בו בערך תוכן המכתב. כמעט מכל המכתבים ראיתי שתוכנם הם שאלות על ענייני משפחה, אי־אלה מכתבי־ברכת "מזל טוב" שהיו מנוסחים בצורה עתיקה, בנוסחאות מאוד דומות זו לזו. מרבית המכתבים היו מעיירות קטנות, ממקומות כאלה שמעולם לא שמעו עליהם ואני לא הכרתי אותם כלל.

והספרים? — הספרים היו מוטלים על הרצפה בחדר אחר. כמעט כל חצי שעה היינו מוציאים משם מספר ספרים לקרוא בהם כדי לדעת את תוכנם. אחרי שהייתי מכניס את הפתק שלי המתאר את תוכן הספר היו מייד מוציאים אותו מידי. אחרי דקות ספורות היו מעבירים את הספרים האלה למושקוביטש. אחרי שהוא קרא את תוכנו, הכניס את "פתקו" באותו ספר. בדרך זו נתחוור לנו אחר־כך שהגרמנים, וביחוד "הגרמני מתל־אביב" היה משווה את שתי הנוסחאות שלנו ואז היו מחליטים על תוכנם הזהה בערך ומכאן הסיקו את המסקנה שאנו "יהודים הגונים" העושים את מלאכתם בנאמנות.

שלוש פעמים, לפעמים גם ארבע, היו מובילים אותנו העירה והחיילים בכניסה למשרד הראשי של הגיסטאפו כבר ידעו, שאין לחשוד בנו יותר...

אנחנו כבר התרגלנו במידה מסויימת "לשבת" במשרד הראשי של הגיסטאפו תחת השגחתו ושמירתו של חייל חמוש עם אקדח ביד.

אירע מפעם לפעם, שהחייל היה מתקרב אלי ושם את פי האקדח מתחת לאוזני... כיצד היינו מסוגלים להחזיק עפרון ביד בתנאים כאלה היא חווייה שאי־אפשר כלל לתאר...

נכון הדבר, שכל ביקור במשרד הגיסטאפו היה "מעשיר אותנו" בכמה פרוסות לחם, סיגריות, אולם אמא, בבית, בגיטו, היתה במשך הזמן הזה שרוייה במצב של "יציאת נשמה"... בהפסקת מזמן לזמן...

הרב שנאבק ונלחם נגד מרדכי חיים רומקובסקי

חרף כל חולשותיו ורגישותו המיוחדת כלפי המספר הרב של מנהיגים דתיים, שהיו מסתובבים בגיטו לודז', נשאר חיים רומקובסקי אותו שליט קשה־עורף ואפילו כלפי אישיות מיוחדת כפי שהיה הרב שמואל דוד לאסקי.

הרב לאסקי היה רב העיירה בסאמפאָלנע, בקירבת מקום ללודז', אולם בסיומה של מלחמת העולם הראשונה עבר לגור בראַדאָמשטש, פרבר של לודז'. אגב, אחרי שהגרמנים כבשו את לודז' בפרוץ מלחמת העולם השניה, תיכננו להכניס את איזור הפרבר הזה של העיר לשטח שהיה צריך לשמש זמנית כמקום המגורים המיוחד של היהודים ("יידישער וואָהנגעביט") — כפי שפינו אותו בימים הראשונים של הכיבוש — ואחר כך נודע כגיטו של לודז'.

הרב לאסקי היה אישיות מיוחדת במינה. מלא וגדוש בתורה וביידע רב ומעמיק של היהדות, ולמרות זאת היה הרב לאסקי — או כפי שנהגו לכנותו "הרב מסמפולנע" — חי כל ימיו בעוני ובדלות. יודעי־חן היו נוהגים לומר, שעשירותו מתבטאת בכך, שכל קירות דירתו היו מלאים וגדושים ספרים בְּחָכְמַת ישראל ומסורתה וכן בספרי־מדע. ידיעותיו המפליגות והבנתו הבהירה בספרות הרבנית לא ידעו גבול, ובדיוק כאלה היו גם ידיעותיו הרבות והעמוקות בספרות הכללית החילונית, אליה היתה לו נטיה מיוחדת במינה.

כאן מתבקש מעצמו להביא את התיאור של יוסף פרידֶנזון, העורך של "דאָס יידישע וואָרט", ההוצאה הרשמית של אגודת־ישראל בארצות־הברית, המופיעה כירחון, להערכת אישיותו של הרב לאסקי ("אלה אזכָּרה", אוסף של ביוגרפיות על קדושי השואה, כרך ה', עמ' 276, ניו־יורק, תשכ"ג).

יוסף פרידנזון שהיה בן־בית אצל הרב לאסקי, כותב עליו:

"קשה מאוד לאדם לתאר לעצמו אישיות ייחודית כזאת שיצרה ופעלה בקרבנו בתקופה זו. הוא היה וודאי מתאים יותר להיכלל בתקופת הזוהר של "חכמי ספרד". נעלה מכל ספק שהוא היה נחשב בין הנכבדים בגאוני התקופה ההיא, שייצגו באישיותם מיזוג נעלה ומיוחד במינו של תורה וחכמה, ובתוך זה ידיעה עמוקה לאין שיעור במתמטיקה, אסטרונומיה וידיעות מקיפות ובסיסיות בפילוסופיה".

יוסף פרידנזון מוסיף עוד, שהרב לאסקי היה בקיא בהרבה שפות, בין היתר, השפה הלטינית, דבר שהיה ייחודי בעולם הרבנות.

בין יצירותיו היה ידוע במיוחד ספרו ביידיש "דער פאטאלער טעות" ("הטעות הפטלית") בה יצא חוצץ נגד ניקולאס קופרניקוס ושיטתו אותה פסל מיסודה.

על מנת להדגיש באיזו מידה עשה מחקרו זה רושם בחוגים רחבים בעולם, חובה לציין, שהעתון הרשמי של הוואתיקן "אוֹבְּסֶרְוַואטוֹרֶה רוֹמַאנוֹ", העריך את יצירתו עד כדי כך, שהעתיק ופירסם חלקים ממנו. ההתעניינות שגילו החוגים הרשמיים של הוואתיקן ברומא ברעיונות שהעלה בספרו רב יהודי אורתודוכסי, עורר, בשעתו, עניין רב, והחוגים של האוניברסיטה התיאולוגית בקרקוב, עיר הַמְלוּכָה העתיקה של פולין, התעניינו במיוחד באישיותו, ומאותו זמן עמדו בקשר עם הרב לאסקי עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

הרב לאסקי בלודז'

בשלהי שנת 1938, אחרי שנפטר אבי, הרב הרצל הארצשטארק ז"ל, החליטו מנהיגי מועצת הקהילה בלודז' למנות את הרב שמואל דוד לאסקי כממלא מקום של אבי בָּרַבָּנוּת של לודז'.

ההוד והתפארת של דמותו הפטריארכלית, הזכירו לי תמיד את אבי, אִתּוֹ היה כל הימים ביחסים קרובים.

בשבילי אישית היה הרב לאסקי משהו גדול ומיוחד יותר מאשר ממלא־מקום אבי על כס הרבנות. במשך אותה תקופה קצרה, עד שפרצה מלחמת העולם השניה, כשהיה לי העונג הרוחני להיות שרוי במחיצתו, נגלו לפני ידיעותיו המפליגות במקורות שונים, שממש הקסימו אותי ועזרו לי בחינוכי ולימודי.

כל אלה — עד שהתחילה שקיעת החמה של יהדות לודז'. הצבא הגרמני נכנס ללודז' והרב לאסקי, אותה אישיות רכה ועדינה, עלה

בגורלו לחלק את דרך העינויים האיומה יחד עם האלפים ועשרות האלפים של יהודי לודז׳, אותם כפו באכזריות מאין דוגמתה לעזוב את מקומות מגוריהם ולעבור ולהצטופף בשטח שאחר־כך נודע בשם ״גיטו לודז׳״.

בגיטו לודז׳

הרב לאסקי היה ידוע לכולם ורכש לו שם כרודף שלום. מחלוקות ומריבות היו בניגוד מוחלט לאישיותו המיוחדת. אולם בגיטו הוא ניצב לצדם של אלה שהתקוממו לשליטתו של מושל הגיטו מרדכי חיים רומקובסקי.

הרב לאסקי הבחין מיד שחיים רומקובסקי השתכר על ידי אותה מלכות מדומָה שהנאצים הטילו עליו בכפייה. רומקובסקי ויועציו לא היו בשום פנים ואופן מסוגלים לעכֵּל את העובדה, שהרב לאסקי, התחיל כבר בימים הראשונים להתעלם מן הדרישות והצווים שרומקובסקי דרש ממנו כמנהיג ראשי של מועצת הרבנים בלודז׳, שפעל בימים ההם בגיטו.

ידוע הדבר ברבים — ואני יכול אישית להעיד על כך כי הייתי נוכח במקום — שרומקובסקי ניסה בכל הדרכים והאופנים לנצל את השפעת הרבנים והבטיח להם כל מיני הטבות ותוספות מיוחדות של מזונות, ובלבד שהרבנים יעמידו את עצמם לצידו.

הרב לאסקי דחה בגאווה את כל הבקשות של רומקובסקי ולא התחשב כלל ועיקר באיומיו, שבדרך כלל היה תמיד מוצִיא לפועל ללא שמץ רחמנות.

עדיין מצלצלות באוזני המילים בהן השיב הרב לאסקי לרומקובסקי בעת ישיבה חשאית של מועצת הרבנות, אליה הגיע רומקובסקי למרות שלא הזמינו אותו.

״אדון רומקובסקי״. פנה אליו הרב לאסקי, ״אתה וודאי למדת פעם ואתה חייב לדעת היטב שהמובא במגילת אסתר ״אל תְדַמי בנפשך״ להימלט מגורל היהודים נוגע גם לך עצמך... לשום יהודי אין בטחון, שהוא יצליח להציל את עצמו מעמק המוות הזה...

״החיים האישיים שלנו אין להם בעינינו שום חשיבות וערך״, קרא בעוז הרב, ״והחיים שלנו אין להם חשיבות יתר מכל חיי היהודים האחרים!״

״אתה לא תכניס אותנו בחישובים שלך!״

אחרי שהרב לאסקי סיים את "דרשתו החוצפנית" למלך הגיטו, טרק את הדלת, יָצָא מהחדר וחזר לביתו.

כל המאמצים של רומקובסקי ואנשי אמונו לא עזרו להם להשכין שלום זמני בין הרב לאסקי וְקיסר גיטו לודז'.

אני גם זוכר, שהרב לאסקי היה שולח חזרה את חבילות המזונות שרומקובסקי בכבודו ובעצמו היה נוהג לשלוח לו הביתה בתיווכו של אדם אחד שהיה קשור עם שירות־הבטחון של המשטרה היהודית בגיטו.

המתנות של רומקובסקי, נהג הרב לאסקי לומר, מעלים אצלי הרגשה של טומאה ויש לראות בכך טרגדיה איומה שאפשר לציין אותה בבושה רבה יותר מהעבדות גופא למלכותו של רומקובסקי.

★

כל אדם שהכיר את הרב ובכלל כל אלה שזכו להיות מבאי ביתו לעתים מזומנות או נדירות, דירה שהיתה, צנועה מאוד, היו נלהבים מאישיותו המיוחדת במינה, וכיצד היה מקבל פני כל אדם בחיוך לבבי. כך התנהג גם עם אנשים שמבחינה רעיונית היו רחוקים מהשקפת עולמו. אולם בגיטו היו פניו הטובים והלבביים של הרב אפופים צער ואבלות. החיוך הטוב שלו נעלם לחלוטין ולעתים תכופות היו מבחינים בלחלוחית בעיניו הבהירות.

תאוות רומקובסקי לכבוד הגיעה למדרגה כזאת, שהוא עצמו, רומקובסקי הקיסר, נטל על עצמו את האחריות המחוצפת להיות מסדר־קידושין בחתונות מסויימות, שנערכו בזמנו בגיטו.

אם זכרוני אינו מטעני, הייתי הראשון שהביא לרב את הידיעה הטריה, שחיים רומקובסקי שימש לכאורה בתפקיד הרב כשנערכה חתונה של זוג צעיר, ששניהם הצטיינו בעבודתם בהיותם החרוצים ביותר במילוי משימותיהם במחלקת החייטים של הגיטו.

היתה זו פעם ראשונה בחיי שראיתי את הרב פורץ בבכי מר לשמע הידיעה.

"עד עכשיו", גנח הרב צרוד למחצה, "מעשה כזה, חוסר אחריות כזה מצד האדם שהכתיר את עצמו כמלך, להשיא צעירים יהודים, היא הגזירה הקשה ביותר עליה שמענו בגיטו".

"עד עכשיו", העיר הרב, "השקיע רומקובסקי את עצמו בטומאה. אולם במעשה המחריד הזה טימא צעירים יהודים קדושים".

החודשים האחרונים לפני הפטירה

הרעב השתולל בגיטו אולם הרב לאסקי נמנע מליהנות מטובותיו של חיים רומקובסקי. מצב בריאותו נידרדר כל פעם יותר, נעשה רציני מאוד, ובכל זאת דחה את מישלוחי המזון או מאכלים שאנשים הביאו לו, בתקווה שיעלה בידם להחיות את הגוף המצומק של האדם העדין הזה.

אינני זוכר בדיוק מתי נפטר הרב לאסקי ז״ל. אולם למיטב זכרוני היה זה בערך בסביבות חג השבועות בשנת 1942, כשהתפשטה הידיעה המעציבה בגיטו על פטירת הרב. אלפי יהודים נהרו לבית־העלמין ללוותו בדרכו האחרונה ולכבד כראוי אישיות כזאת שהיתה אהובה על כל שכבות האוכלוסיה היהודית בלודז׳.

גם חיים רומקובסקי בא ללוויה. מושל הגיטו, בליוויית עוזריו ועושי דברו, עמד בראש שפוף, שומע את ההספד של אברהם לאסקי, בנו יחידו של הנפטר.

אברהמ׳לֶה, בן הרב, קרא מנייר את ההספד על אביו הגדול.

בדברי ההספד הזה נשמעו זו פעם ראשונה בפומבי, באוזני האלפים המכונסים בבית העלמין, דברים ברורים על מעשי התעתועים של מרדכי חיים רומקובסקי, השליט האיום של גיטו לודז׳, ששיתף פעולה עם הנאצים מאז התמנה ל״זקן היהודים בליצמאנשטאט־לודז׳״.

כשנמשכו דברי ההספד ונשמעו הדברים החמורים שהוטלו לאויר העולם ובאוזני הקהל, גבר מרגע לרגע הפחד והמורא, שמשטרת הגיטו תתנפל על הקהל העצום ותפזר אותו, תרחיקו מלעמוד ליד קברו של הרב.

ימים אחר כך סיפרו בגיטו, שחלק גדול מדברי ההספד שהושמעו בבית־העלמין מפי בנו אברהם, הכין הרב לאסקי בעצמו בעודו בחיים.

כוונתו היתה, כך סיפרו אנשים יודעי חן, שדווקא בבית־החיים יוצהר ללא מורא ופחד קָבָל עם ועדה, שידי חיים רומקובסקי טובלים בדמיהם של יהודי לודז׳.

הרבי שלי ר׳ דוד

זכרונות ימי ילדותי חרותים לנצח במוחי, בדיוק כשם שאני זוכר עד היום את ההתרחשויות השונות והחוויות שהתנסיתי בהן בימי נעורי כשהייתי אחד מתלמידיו של הרבי שלי, הוא הרב דוד.

לפעמים, כשעולים בזכרוני הרשמים והקורות מאותן השנים, שבדרך כלל מקובל אצל כל אדם, שהם קשורים בתחושות של כיסופים, אני חש שיש לתת דין־קדימה להרהורים על הרב דוד, הרב שזכרו לא ישכח ממני לעולם.

על המושג ״פדגוגיה״ לא שמע כלל ר׳ דוד, וכשקרה שאנחנו, כנערים צעירים, השתמשנו במלה דומה למושג זה, היה ר׳ דוד נוהג לומר שמלה זו ״מצלצלת באוזניו כשפת עברי מחוץ־לארץ״.

אולם דרכו היחודית באורח לימודו התבטאה בכך, שהיתה לו גישה מעניינת ביותר לתלמידיו והוא הצליח בדרך הוראתו להחדיר תורה לתוך־תוכו של כמעט כל ילד שישב ללמוד לפניו.

מקום לידתו של ר׳ דוד היה בעיירה קטנה, אחת מאותן עיירות של ׳מלך אביון׳ ונכסיו באיזור העיר לובלין, שם פרוסת חלה, כך סיפר לנו, נחשבה כדבר מותרות, שרק נדירות היה ניתן ליהודי העיירה להעלותה על שולחנם לכבוד יום השבת.

אמת הדבר, היה ר׳ דוד מוסיף ומספר לנו בהזדמנויות שונות, ש׳קַפּוֹטָה׳ של שבת, היו בעיירה שלו לובשים לפחות עשר או שתים־עשרה שנים. ועוד הוסיף וסיפר, ששום יהודי בעיירה לא היה מתבייש — והיה מחייך נוגות בשעת דיבור — שאברהמ׳לה החייט היה עושה תיקון על המלבוש והיה אפילו הופך אותו על הצד האחר.

מאותם זמנים בהם היה שופך לפנינו את לבו, נוצר בינינו כאילו מחדש קשר הדוק, מעין קירבה, שלא היה לה כל קשר למה שהרבי

שלי היה במהותו ומה שהייתי אני — תלמידו.

כי אחר כך נוצרו בינינו קשרים מחמת שותפות הגורל של שנינו, מחמת הצרות והסבל שירדו עלינו כאסירים בגיטו לודז׳.

ומאותה תקופה הפך ר׳ דוד לאורח תדיר וקבוע בחדר המצומצם שלנו — ד׳ על ד׳ אמות — שהמושלים של חיים רומקובסקי הואילו להקציב למגורי המשפחה שלנו. הקירבה בינינו התפתחה עד כדי כך, שאמי, עליה השלום, החליטה, שדווקא אתו — ועד היום הזה אין לי מושג כלשהו למה דווקא עם ר׳ דוד — עלינו לחלק את המנה המיוחדת של לחם, שהיינו משיגים בגניבה מהמאפיָה בה שימש משה פרידֶנזון בתפקיד של שומר לילה.

חלפו שנים רבות, ימים קשים ומרים, לילות ללא מרגוע, זמנים של יסורים לאין קץ ומחלות ותקופות של יאוש שֶׁחֵלָא יד אדם לתאר, אולם דמותו של ר׳ דוד, ומראהו ללא זקן ופיאות — שהנאצים שרפו אותם בהציתם גפרורים — עדיין ניצבת עד עצם היום הזה, כמו חיה לנגד עיני.

כאילו אירע זה רק אתמול עדיין מהדהדים באוזני דבריו כיצד ניסח פירוש בחומש, ששמעתי בפעם האחרונה מפיו בגיטו.

״בחלומו של יעקב אבינו״, אמר ר׳ דוד בעיניים עצומות למחצה, ״אומרת התורה, שאחת הבקשות שלו היתה: ׳ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש׳, אם הקדוש ברוך הוא יהיה בעזרי, ׳אם יהיה אלקים עמדי׳, הקדוש ברוך הוא, הכביכול, יהיה אתי, ויתן לי לחם לאכול, ככתוב: ׳ונתן לי לחם לאכול׳ וגם יהיה לי ׳בגד ללבוש׳ — או־אז תהיה האבן הזאת שאני הצבתי כאנדרטה, ככתוב: ׳והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלקים׳, האנדרטה הזאת תהיה ל׳בית אלקים׳ (בראשית כ״ח, כ׳, כ״ב)״.

״מדוע״, שאל ר׳ דוד בניגון המלמדים שלו, ״מדוע משתמשת התורה במלה ׳לאכול׳ כשמדובר בלחם, ובמלה ׳ללבוש׳ כשמדובר בבגד? הרי הדבר מובן מאליו?״ שאל ר׳ דוד בתמיהה.

את השאלה הזאת העלה ר׳ דוד דווקא באותה שעה כשאני ישבתי קפוא למחצה והמלה ״לחם״ שימשה כגירוי במצב הקשה של הרעב...

״יתכן״, חבט ר׳ דוד בכף ידו על השולחן, ״הרי יתכן הדבר שמלים אלה מהווים רמז לזמנים של צער, לשעת חירום!״

ובעיניים מזוגגות למחצה המשיך ר׳ דוד:

״חיינו בגיטו הוכיחו, שבשעת מצוקה, אנו מוכרחים לפעמים להפוך את הבגד ללחם שאנו מקבלים תמורתו, ואם קופאים מקור — כשם שאנו יושבים כאן עכשיו — אז משתדלים להחליף את הלחם ומשתדלים לקבל תמורתו בגד חם...״

דברים אלה נשארו חרותים בזכרוני מהפגישה האחרונה שהיתה לנו בגיטו לודז׳.

פרטים על מה שאירע לר׳ דוד אינם ידועים לי. ימים רבים אחר כך סיפרו לי, כי בתקופת הגירוש מהגיטו לפני ראש־השנה, בשנת 1942, היה גורל ר׳ דוד כגורלם של כל עשרות אלפי היהודים, אנשים, נשים וטף, שנשלחו למחנות הריכוז והמוות של הנאצים.

כסף הגיטו

אוצרות כבירים של הון יהודי ונכסים הפכו למארקים גרמניים. ההערכה של אנשים המעורים בענייני כלכלה ויודעים על מצב יהודי לודז׳ היא, שסכומים אלה הגיעו ליותר משמונים מיליון מארקים. הפקודה של ראש־העיר בלודז׳, שה״יודענראט״ חייב לאסוף את כל המארקים הגרמניים וכל הכספים במטבע חוץ, הלמה בגיטו כרעם ביום בהיר.

כל אחד האמין שבמרקים הגרמניים יהיה קל יותר לקנות צרכי מזון ובעיקר תרופות, דבר שהיה לא רק יקר־המציאות, אלא לא היה קיים כמעט לחלוטין ולא נמצא למי שהיה זקוק לו בגיטו.

בשלהי חודש יוני 1940 כבר סיפרו אנשי רומקובסקי, שיכניסו לגיטו כספים מיוחדים, שטרות־כסף, שישמשו כמטבע עובר לסוחר בגיטו בלבד. הם הדגישו, שהכסף הזה ישמש כאמצעי תשלום עבור כל מה שירצו להשיג ונמצא לקניה בגיטו. בכסף זה אפשר יהיה גם לשלם תמורת ביקור רופא או עבור תרופה בבית־המרקחת.

זמן־מה אחר־כך, אחרי שהבנק של הרייך הגרמני נתן את הסכמתו להכנסת סוג זה של כסף, שפינו אותו ״קוויטונג״ (״פתק רשמי״ — בערך) ועליו המלה מארק והמספר המתאים הנקוב בו, או־אז עמדו כל היהודים בגיטו בתורים ארוכים להחליף את המארקים האחרונים שנותרו להם. למעשה, לא עבר זמן רב, ובכורח המציאות התרגלו מהר לאמצעי התשלום החדש שהוכנס לגיטו ולאסיריו היהודים.

בחוגים של ה״יודענראט״ והמקורבים לו התהלכו שמועות, שאמצעי־התשלום החדש, כסף הגיטו שהודפס במקום שלא צויין מחוץ לגיטו ועליו התנוססה גם חתימת חיים רומקובסקי, לא יחזיק

מעמד זמן רב. כתוצאה משמועות אלה השתדלו רבים לשמור על המארקים הגרמניים שעדיין נותרו ברשותם או היו עוד בגיטו.

אחר־כך הסתבר ששמועות אלה שהופצו ברבים לא היו אלא ידיעות שוא מפוברקות, שלא היו להן תימוכין בשום מקור מהימן ומקורן היה באותם חוגים שסחרו במטבע־חוץ בשוק השחור של הגיטו.

האנס ביבאוו, שרומקובסקי העריך אותו כמלאך המושיע של הגיטו בלודז', הצליח ברוב עורמתו לנצל כל הזדמנות ובלבד להעשיר את הבנק המלכותי של הרייך.

העובדה שהוא הצליח להכניס את כסף הגיטו למחזור ולהוציא את המארקים הגרמניים ומטבע חוץ מידי היהודים שאצלם עוד נשארו כספים אלה, ביססו את מעמדו ורוממו את כבודו אצל מנהיגי מועצת העיר לודז'.

הגיטו של ליצמאנשטאט (כידוע שינו את שם העיר לודז' לליצמאנשטאט) יצא לו שם מצויין בקרב המושלים הגרמנים, שזהו מקום מגורים יהודי מאורגן היטב והנאצים הפיקו ממנו רווחים במספר דרכים. התפוקה של מקומות העבודה והמחלקות המייצרות השונות עמדה על רמה מיוחדת ובנוסף לכך שימשו ההון והנכסים שנשדדו מהיהודים מקור להכנסות גדולות בשביל אבות העיר ליצמאנשטאט.

כדי להדגים לאיזו רמה והיקף הגיעה הצלחתם, שהלכה וגברה ללא הרף, ניתן ללמוד מהעובדה, שבמשך ששת החודשים האחרונים אחרי שהתחיל מיבצע החלפת הכסף בגיטו הצליחה הנהלת הגיטו לאגור שבעה מיליון ומאה וחמישים אלף מארק.

הקופה המרכזית בגיטו

הקופה המרכזית של הגיטו ניהלה את ענייני הכספים והיתה הסוכנות היחידה שביקרה את כל העסקות הפיננסיות שקיבלו את אישורן מרומקובסקי ויועציו.

בראש הסוכנות הזאת עמד שלמה סער, רואה חשבון מיומן במקצועו וגם מומחה גדול בניהול עסקות פינאנסיות. מהמשרד הזה שילמו את משכורות הפועלים בסדנאות השונות וכן נתנה קופה זו מדי חודש בחודשו עזרה כספית ליחידים ולמשפחות מכובדות, שהתביישו לעמוד בתורים לקבלת עזרה סוציאלית.

שלמה סער, אתו הייתי ביחסים טובים מאוד כאחד העובדים בקופה, מסר לי בשעתו בסודי־סודות, שמצפים לקבל בקרוב כמה

עשרות ארגזים של כסף הגיטו. ידיעה זו סיקרנה מאוד את אלה שהיו בסוד הדבר. בזמן ההוא היה ידוע שיש בגיטו מספיק והותר מארקים־של־גיטו במחזור. ואכן הכספים הגיעו אחרי שבועיים בערך. לא קיבלנו שום הוראות מה עלינו לעשות עם הכסף החדש הזה שהגיע לקופה. משום מה נותר כל העניין סוד כמוס.

מספר חודשים אחר־כך נודע, משמועות שהתהלכו ואי־אפשר היה לאַמֵת את נכונותן, שכסף זה קשור איכשהו בדולרים אמריקאיים שנתקבלו בגיטו על ידי סוכנות מסויימת של אירגון יהודי באירופה.

גניבות בגיטו

התנאים בגיטו היו כה איומים, שהתאווה לגנוב, אם גם פרוסת לחם בלבד, גירתה את היצר הרע של כל אדם ישר־דרך. איש לא התחשב בתנאי הגיטו ולא העלה על הדעת לאלה מימדים ותוצאות יכול להגיע מעשה פשע של "גניבת פרוסת לחם".

חיים רומקובסקי ומשרתיו ידעו היטב שאת הפשעים האלה אי־אפשר בשום פנים ואופן לעקור מן השורש. אבות הגיטו, היו בעצמם עוצמים עיניים כשראו כיצד האסירים הסובלים, היגעים מעבודת־פרך "חטפו" פרוסת לחם נוספת ובלבד להחזיק מעמד עוד יום נוסף ולא להתהלך ברעב.

המטבחים הציבוריים שרומקובסקי הקים בגיטו בשביל הפועלים והעובדים בסדנאות השונות, שימשו כרשת מאוד מפותחת, ששם התנהלו אותן גניבות.

כי בסך־הכול היה האוכל שהגישו במטבחים הפומביים מרק דליל ולא מזין שהיה רחוק מלספק את התיאבון של פועל שעבד קשה כל היום. ביחוד סבלו מהדיאטה המצומצמת הזאת הפועלים בתעשיות הגומי ובמקומות עבודה אחרים, שם הגברים והנשים המנוצלים שאפו לקרבם בזמן העבודה הרבה אבק וליכלוך.

מרדכי חיים רומקובסקי היה ערום למדי וידע על הגניבות האלה, הכניס בכל המקומות את "האנשים שלו", שהשגיחו בשבע עיניים על אותם "גנבים". כתוצאה מהמצב הקשה הזה הבינו יועצי רומקובסקי שחובה להשליט ביקורת חמורה בכל המאפיות ובחנויות שם מוכרים מצרכי מזון וכך להשגיח במיוחד במטבחים הציבוריים.

הענריק נאפטאלין, אחד מאנשי אמונו של מרדכי חיים רומקובסקי וכן גם אחד מיועציו, מסר לי בחשאי את הסוד, שראה את שמי

ברשימה של האנשים, אותם הציע רומקובסקי כמועמדים "לתפקיד מבקר" בחנויות המזונות ובמטבחים הציבוריים. למעשה לא היה לי מושג כלשהו באלה עניינים ותפקידים קשור מינוי כגון זה. בסך־הכול, הייתי בחור צעיר — שבעטיה של המלחמה שפרצה לא היתה לי הזדמנות ללמוד כרואה חשבון או להבין את ההליכים של הביקורת ועריכת המלאי. אולם גבר בי מאוד החשק להשיג את המשרה הזאת. חשבתי, שבתפקיד זה תינתן לי האפשרות, וגם הרבה הזדמנויות מצויינות, להוכיח את עצמי ולהראות את מידת כישוּרַי. הייתי משוכנע, שמטבעי אני אדם האוהב ללמוד ולדעת כל דבר חדש, ובהרגשה זו פניתי להענריק נאפטאלין שיתמוך במועמדותי לתפקיד זה.

הענריק נאפטאלין התייחס בחמימות רבה להצעתי, ועוד הוסיף בחיוך:

"במידה ואני מכיר אותך, הרי אתה בחור מוכשר ועצם העובדה ששמך מתנוסס על הרשימה של "הפרעזעס" הרי זה סימן, שהוא אישית תומך במועמדותך".

כבר היה מאוחר בערב כשחזרתי הביתה לאמי. אמי, כנראה, הבחינה בחיוך על פני (בגיטו היה הדבר מאוד נדיר) ועוד בטרם הצליחה לשאול אותי איזו בשורה טובה אני מביא לה, כמעט קראתי בקול רם:

"אמא'לה! יהיו לנו מספיק מזונות לאכול! ה"פרעזעס" בכבודו ובעצמו נזכר בי. אקבל משרה חדשה בשכירות גבוהה יותר. והעיקר — תהיה לי גישה ישירה לכל דברי מזון".

לא חלפו אלא חמישה ימים — ואני כבר הייתי בתפקידי החדש.

התפקיד לבקר את "מהימנותם" של כל העוסקים בבתי־המיסחר והמכולת, אצלם נמצאו כל מוצרי המזון בגיטו, היה, לפי הוראות רומקובסקי, פעולה, שלמעשה נמסרה לידי אנשים שהיו רואי־חשבון מיוּמָנים; תפקידם היה לפקוח עין ולהשגיח במירב הקפדנות, שכל אמצעי המחיה הנמסרים לחנויות ולמקומות חלוקת המזונות, יתחלקו באורח צודק בין כל האנשים הזקוקים לכך.

בצורה ברורה שאינה משתמעת לשתי פנים הודיעו למנהלים של מחלקת המזונות ולמנהל המחלקה של המטבחים הציבוריים, שאם מישהו יוציא באורח בלתי ליגאלי כל דבר המשמש כאמצעי־מחיה, דינו יהיה מאסר בבית־הכלא. משמעות עונש כגון זה היתה שאדם היה נשפט ל־60 ימי מעצר בתנאים הסניטריים הגרועים ביותר שניתן

להעלות על הדעת, ובנוסף לכך היתה מערכת השירות הסדיר היהודי, זאת אומרת, שהמשטרה היהודית של הגיטו, ידועה בכך שהיתה מתייחסת לאסירים במלוא חומרת הדין כולל הכאות ללא רחם.

היו אפילו מקרים מסויימים — ודברים אלה חרותים היטב בזכרון — שכמה עשרות של אותם "גנבים" נשלחו, לפי הוראתו האישית של מרדכי חיים רומקובסקי, לגירוש מהגיטו בעזרת המשטרה הפלילית הנאצית.

בימים ההם אמרו, ששולחים אותם למחנה עבודה בעיר פּוֹיזֶן, אולם למעשה לא נודע יותר דבר על גורלם.

האמת העצובה היתה, שאותם המבקרים, שהוטלה עליהם המשימה למלא את דרישתו של מרדכי חיים רומקובסקי, להכניס סדר וחלוקה צודקת ומהימנה של המזונות בגיטו, היו הם עצמם השותפים הראשיים לתנועה רבתי להוציא מאות שקי מזונות; ואותם מצרכים גנובים נמכרו אחר־כך בשוק השחור, וההכנסות הגדולות מפעולות אלה העשירו את כיסיהם של אותם הברנשים ואלה ששיתפו אתם פעולה.

זו היתה למעשה התוצאה של הוראת רומקובסקי למלא אחרי הדיבר "לא תגנוב"...

למען האמת, עלי להעיר כאן, שאני מילאתי את שליחותי בשלמות ובנאמנות. בסך־הכול הייתי אז עוזרו של אחד המבקרים, שתפקידם היה להבטיח, שכל אמצעי המחיה בגיטו יתחלקו ביושר ובאורח מהימן לכל הנצרכים היהודים.

בקרב הממונים על חנויות המזונות בגיטו היו אנשים כאלה, שהיתה להם רק מטרה אחת ויחידה: לחיות בעצמם ולאפשר גם לאנשים אחרים ליהנות ככל הניתן מהמצב הזה... גניבות גדולות במיוחד לא גיליתי, וזאת מסיבה פשוטה מאוד, שכל אותם האנשים שעמדו בראש המוסדות לחלוקת המזונות טיפלו כך בספרי החשבונות שתמיד היו אצלם המספרים מתאימים כנדרש מהמבקרים הרשמיים.

במחשבתי ניקרה תמיד רק מחשבה אחת, כיצד משיגים מזון להביא הביתה, שאיש לא יידע על כך ושהחשבונות יהיו תואמים בהחלט...

המיוּמָנוּת של המבקר שהיה הממונה עלי, כבר "דאגה" לסידור הדברים. העפרון שלו עשה את כל התיקונים כנדרש... והתוצאה הסופית היתה, בביקורת תקינה בהחלט, ששנינו חזרנו הביתה שבעים ובנוסף לכך עוד לקחנו עמנו — בגניבה — קצת מצרכי־מחיה, צידה לדרך...

נכון הדבר, שלא מצאנו גניבות במימדים גדולים, כי די היה בכך, שכל האנשים שעסקו בענייני המזונות בגיטו ידעו שהמקומות בהם מרוכזים אמצעי המחיה נמצאים תחת עין רואה ומבקרת בקפדנות.

מספר שבועות אחר־כך הגיע חיים רומקובסקי לביקור במאפיה, ברחוב פיוונָה 49. באקראי נמצאתי גם אני שם במילוי תפקידי כמבקר. ביקורו היה מאוד ידידותי והוא אפילו התבדח עם העובדים. ה"פרעזעס" ומלוויו היו במצב רוח מרומם. כל הפועלים — ואני בתוכם — נדהמנו מאוד כששמענו, שמנהל המאפיה קיבל פקודה מה"פרעזעס", שכל פועל יקבל לקחת עמו הביתה — באורח כשר לחלוטין — שני קילו לחם. מנה כזאת של לחם הספיקה לשבוע תמים לנפש.

ה"פרעזעס" ובני־הלווייה שלו לא ידעו, שליד המחסן הראשי של המאפיה כבר החביאו בשבילי, המבקר, חבילה, בה היו שני קילו לחם ושלושה קילו קמח לבן.

אולם מי מסוגל בכלל לוותר על מתנה ש"הפרעזעס" בעצמו הורה להוציא מהמאפיה?

את החבילה הלא־כשרה הוצאתי יחד עם המתנה אותה הורה מרדכי חיים רומקובסקי לתת לכל העובדים והנמצאים שם בשעת מעשה.

במשך כל אותן שנים הייתי לפרקים נדירות מאוד רואה חיוך על פני אמי. תמיד היתה נסוכה על פניה העדינות קדרות מוזרה. אולם נדמה היה לי, שהחבילות הטריות של המאפיה שהבאתי הביתה הטילו קרן אור על פניה החיוורים והמצומקים.

"ילדים", אמרה פתאום אמי בקול בו נשמעו הרבה אמונה ובטחון, "אצלנו בבית יש כבר מספיק לחם לשבועיים ימים. עלינו לכן לתת ליהנות גם לשכנה, גברת ב. מכמה פרוסות לחם".

עד אז כמעט ולא נמצאה לי האפשרות לקיים את המצווה "והחזקת בו". אולם ההרגשה של קיום מצווה זו נתחוורה והובהרה לי במיוחד כשהגברת ב. הודתה לי על המעשה בלבביות רבה ובחום.

"האם יגיע עוד פעם יום שאנו נוכל לשרת גם אתכם ולהודות לכם על המעשה בימים כתיקונם?" אמרה האשה העדינה בהרגשה מוזרה של ביישנות.

שלושה שבועות אחר־כך, לפני חג ראש השנה 1942, סיפרו שכנים, שמשפחה זו, יחד עם שלושה ילדים קטנים, גורשה מהגיטו עם עוד אלפי יהודים אחרים, שנשלחו לכיוון בלתי ידוע.

מכון הביקורת

לא כל אחד בגיטו היה לו האומץ והנכונות לגנוב פרוסת לחם כתוספת לחלוקה המיזערה של לחם, שהיו מוכרים תמורת תלושים בחנויות המכולת.

אולם כמעט כל יהודי בגיטו חלם, שהוא יצליח לקבל מישרה במקום כזה שגם תינתן לו ההזדמנות או האפשרות ליהנות ממזונות ללא שום הגבלות. אולם המצב היה כזה, שרק אנשים ספורים בלבד היתה להם "פרוטקציה" להשיג משרה מעין זו.

כל המשרות שהיתה להן גישה לאמצעי־מחיה, נמסרו, בדרך כלל, לאותם אנשים שהיה להם מגע ישיר עם חיים רומקובסקי או עם משרתיו הנאמנים.

היתה רווחת דעה בגיטו, שמשרות אלה חולקו על ידי חיים רומקובסקי בכבודו ובעצמו, ובעיקר לאנשים המכובדים ובעלי ההשפעה שייצגו מפלגות שונות. ואכן עובדה, שבמטבחים הציבוריים ובחנויות אמצעי־המחיה נראו כמעט תמיד רק אנשים שהיו נציגים של פועלי־ציון או של מפלגת ה"בונד". בהרבה מקומות דומים בלטו גם אנשים דתיים בעלי מעמד, או כאלה שחיים רומקובסקי בעצמו היתה לו כלפיהם הערכה אישית מיוחדת. אולם בעת ובעונה אחת היו מוסרים "ג'ובים" כגון אלה גם לאנשים מסוג עמך, יהודים פשוטים, יהודים שלא היה להם שום קשר עם מקורביו של רומקובסקי ולא הכירו אפילו אחד מהם אישית, ודווקא הם הגיעו למצב מצויין זה בגיטו, קיבלו את המשרות שהגישה למזונות לא היתה מוגבלת בהם כלל ועיקר.

אולם "מכון הביקורת", הסמכות העליונה בגיטו, שביקר את כל פעולות הגיטו ואת מקומות העבודה, הסדנאות והתעשיות, לא התחשב בכל הדברים האלה, כגון קשרים אישיים או הצלחה אישית בהשגת משרה מצויינת כזאת. מנהל המשרד הזה, נחום ספאט, היה יהודי נוקשה, חסר רחמים מתבולל, והוא הורה לפקידיו לא להתחשב בשום איש, ולחסל בכל האמצעים העומדים לרשותם ובמלוא החומרה את כל הגילויים של גניבות בגיטו, כל סוגי גניבות, של אמצעי־מחיה וגם של חמרי־גלם.

אולם כל ההוראות והפקודות שניתנו והמאמצים שנעשו על ידי אנשי "מכון הביקורת" להשליט סדר וביקורת בשטח זה עלו בתוהו. דווקא אירע ההיפך הגמור מזה. משעה שנוסד משרד זה, התפתחו

והשתכללו כל מיני דרכים, מעשים ואמצעים מיוחדים וחכמים שהלכו וקיבלו כל פעם תנופה יותר גדולה ומקיפה. הפחד מפני אנשי "מכון הביקורת", גם אז כבר לא פחדו ממנו, וניהלו את ענייני המזונות וחלוקתם כמימים ימימה. הממונים על המקומות האלה לא חששו אפילו לשחד אותי, כשהופעתי בתוקף תפקידי כ"מבקר", בחבילה קטנה מיוחדת של מזונות דבר שבדרך כלל היו עושים בדלתות סגורות — ונתנו לי לטעום פה ושם מאמצעי־מחיה שונים שנמצאו ברשותם.

כולם היו אוכלים, כולם נהנו מנגיסות מיוחדות של עוד פרוסת־לחם ו"סחבו" מכל הבא ליד, ומשום־כך הגניבות היו נמשכות כל הזמן בחשאי ללא כל הפרעות או הרשעות כלשהן.

המבקרים היו, בדרך כלל, עוזבים את המקומות האלה בכיסים גדושים עם כל מיני מזונות. אני עצמי לא הייתי מקרה יוצא־דופן בשטח זה.

נכון הדבר, שהחשבונות לא היו מעולם אמיתיים, אולם הדו"חות של המצאי במקומות אלה היו תמיד בסדר מופתי ותאמו ל"סדר הטוב והצודק" הנדרש לפי ההוראות והפקודות שהיו בתוקף.

אלה שעמדו בראש אותו "מכון ביקורת" היו מספרים על "הצלחותיהם" לאנשי המשרד של רומקובסקי. הם היו מדווחים שכנראה הצטמקו מקרי הגניבות של אמצעי־מחיה; אולם בעת ובעונה אחת הגניבות התנהלו ללא כל הפרעות ומהם נהנו כמה מאות משפחות יהודיות הודות ל"יושרם" של המבקרים מטעם רומקובסקי.

אני עצמי לא הייתי מעוניין כל כך ליהנות מכל אותם דברים טובים והמזונות המשובחים שהגישו שם למתארחים; אולם גדול היה היצר־הרע, שלא הייתי מסוגל להשתלט עליו לראות במו עיני מי הם האנשים שזכו ליהנות מחופשה של עשרה ימים בבית־המלון החדש שמרדכי חיים רומקובסקי וחבר עוזריו הנאמנים לו, הקימו להנאתם ורווחתם.

לי אישית לא היתה פרוטקציה רבה אצל מקורביו ועושי דברו של רומקובסקי. אולם המזל שנתמזל לי נבע מכך, שחלק גדול של אנשיו הכירו אותי עוד מהזמנים, שהיינו כולנו פעילים במחלקה לעזרה סוציאלית מייד אחרי שפרצה מלחמת העולם השניה. הודות לשליחויות שמסרו לידי למסור מכתבים לאורחים בבית־המלון של הגיטו, הצלחתי להגיע למארישין.

אם לוקחים בחשבון את התנאים הבלתי־אנושיים ששררו בימים

ההם בגיטו, היו החדרים בבית־המלון הזה מרווחים מאוד. מראה חדר־האוכל הראשי, שנמצא שם באולם רחב־ידיים, היה בעיני כאילו התכוננו שם לחתונה גדולה ומפוארת. מזונות לא חסרו שם. המלצרים בבית־ההבראה הזה היו בחלקם הגדול בחורים צעירים. אנשים סיפרו, שצעירים אלה היו שוכני בית־היתומים שלפני פרוץ המלחמה היה מקום מגוריהם, בהֶעלֶענובֶעק. המקום הזה, העלענובעק, היה פרבר קטן לא רחוק מהעיר לודז׳ ושם נמצא בית־היתומים אותו ניהל מרדכי חיים רומקובסקי בתקופה שלפני פרוץ המלחמה.

מנהל בית־המלון היה מזכה אותי תמורת מילוי שליחותי בסעודה שמנה. לא הייתי מסוגל כמעט לגמור אותה עד הנגיסה האחרונה...

היו לי יסורי־מצפון והרהרתי ביני לבין עצמי, שבחוץ, בגיטו, מסתובבים עשרות אלפי אנשים המצפים להשיג עוד פרוסת לחם, ואני כאן יושב לי ושיני טוחנות את המאכלים הטובים בהנאה כה רבה. המותר לעשות זאת — הייתי כמדבר אל עצמי.

יצר הרע של הרעב גבר... הייתי רק מסתכל סביבי, וברגע שהייתי בטוח שאיש אינו רואה אותי, הייתי חוטף אי־אלה פרוסות לחם מהשולחן ושם אותן בכיסי...

האורחים

הראשונים והחשובים שבין האורחים שהיו באים לבית־ההבראה בבית־המלון של מרדכי חיים רומקובסקי, היו תמיד נציגי משטרת־הגיטו ומספר מסויים של אנשים מהקומנדו המיוחד ("זאָנדער־קאָמאַנדאָ").

בצד, ליד שולחן קטן, ישבו שני נציגים של ה"יודענראט": דוד ווארשבסקי, ראש מחלקת התעשיה וגם וואלף אולינאוועך, בעלה של מרים אולינאוועך, שעוד לפני המלחמה היתה ידועה ברבים כאחת המשוררות המפורסמות, שכל שיר פואימה שיצאו מתחת ידה דובר עליו בחוגים הספרותיים בעניין רב.

ווארשבסקי ואולינאוועך, למרות ששניהם היו אנשים בעלי לב־טוב ויהודים בעלי־רגש לאומי, הבחנתי בביקור ההוא במלון, שהם לא היו שם אורחים רצויים. אני זוכר, שגב' אולינאוועך כמעט ביקשה סליחה והצטדקה ממש לפני, שבלית ברירה קיבלה את הזמנתו של מרדכי חיים רומקובסקי. כיצד אפשר לשבת כאן, סיפרה לי אולינאוועך בחשאי, שעה שאני יודעת שבחוץ, מחוץ לתחום בית־המלון הזה, מתהלכים אנשים ללא פרוסת לחם. אולם מי כמוך יודע, שלהגיע לידי קֶרַע עם ה"פרעזעס" יכול לגרום להרבה דברים לא נעימים בהחלט...

כשחזרתי הביתה לאמי, פתחתי בשמחה רבה את הקשר של החבילה שאולינאוועך נתנה לי, בהחבא, מהמטבח...

"תעשה מצוה גדולה, אם תתן את העוגיות הספורות והלחמניות החמות לר' מנדלי ב.", אמרה לי פתאום אמי.

לא עלה כלל על דעתי להמנע מלמלא את פקודת אמי.

אחרי שהבאתי את החבילה הקטנה לדירתו של ר' מנדלי, נוכחתי לדעת, באיזו מידה היה הצדק עם אמי...

היתה זו פעם ראשונה שבאמת הבנתי את מאמר חז"ל;

"מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה".

והיה זה באמת מעשה חסד שאסור היה להחמיץ.

אורח מחוץ לגיטו

בחוגים הקרובים ל״יודענראט״ התפשטו שמועות שאיש לא היה מסוגל לאמת אותן, שראש ה״יודענראט״ בעיר סאָסנאָווצע, מאָניעק מאַרין, הגיע לליצמאנשטאט, היא לודז׳ כידוע. אנשים מסרו גם, שמאָניעק מארין נמצא מחוץ לגיטו תחת השגחתם של סוכני הגיסטאפו. חובה להדגיש כאן, שאפילו אותם האנשים שהיו מקורבים למלכות רומקובסקי, גם בשבילם היה הביקור הזה לוט בערפל לחלוטין. הידיעה התפשטה תוך חששות וגם בשמץ של שביעות רצון. ההרגשה של שביעות־רצון נבעה מכך, כי כולם קיוו, שביקור כזה אולי הוא התחלה ליצירת קשר עם יהודים אחרים בגיטאות השונים. מאידך גיסא, השתרר פחד, שמאניעק מארין, שכבר שמעו עליו ברבים שהוא משתף־פעולה עם הגרמנים־הנאצים, הביא עמו גזירות חדשות בשביל תושבי הגיטו, ושום דבר טוב לא יכול לקרות ליהודי הגיטו מביקור ברנש שכמותו.

מאז ביקורו של מאניעק מארין, בערך בתקופת ראש־השנה 1940, עד 45 שנה לאחר מכן, נשאר כל העניין הזה בלתי ברור ומלא חשדות.

כל המאמצים שלי להיוודע פרטים נוספים על ביקורו של מאניעק מארין בגיטו, לא נשאו פרי. מה שכן היה ידוע הוא, שמאניעק מארין היה ידיד־נפש של דוד גֶרטלֶער, ברנש מסוכן, שהיה אחד מאלה שהיו נכנסים ויוצאים בתכיפות למפקדת הגיסטאפו וגם למשרד המשטרה הפלילי. הביקור של מאניעק מארין היה ונשאר חידה.

קטעים מעיתון הגיטו

הסברים של האדון "הפרעזעס"
בדבר השאלונים האחרונים
לרישום הפקידים והעובדים במשרדים ובמחלקות

ביום א' ה־30 במארס 1941 נשלחו שאלונים ("אנקעטעס") לכל המשרדים, המחלקות ומקומות העבודה, לרישום הפקידים שלי והפועלים גילאי 35 עד 60 שנה.

היות שהשאלונים האלה לא הובנו כהלכה על ידי חלק מהמעוניינים, הריני מצהיר בזה, שבשאלונים אלה מטרתי היא לקבוע, אם במשרדים יושב חומר אנושי מתאים. למשל, אין הדבר בגדר הנמנע, שבחנות־לחם או במקום אחר כלשהו, יושב אדם בעל־כישורים בשטח אחר, בו היה יכול לתרום הרבה יותר — ולהיפך.

שלושה מטבחים גדולים כשרים למהדרין
יהיו פתוחים במשך כל ימי חג הפסח

בקשר לחג הקָרֵב החליט "הפרעזעס" להכניס לפעולה במשך כל ימי חג הפסח עוד שלושה מטבחים גדולים: ברחוב זגערזשער 26, מלינארסקה 32, ובזשעזשינער 74. מטבחים אלה יהיו כשרים למהדרין לחג הפסח.

האנשים הרוצים ליהנות מארוחות־הצהרים במטבחים אלה, חייבים לפנות ביום א' ה־6 וביום ב' ה־7 באפריל מ־9 בבוקר עד שעה שמונה בערב למשרדים של המטבחים האמורים לעיל, שם יעבירו פקידים מיוחדים את ההרשמה המתאימה. למטרה זו חייב כל נזקק

להביא עמו את כרטיס־אמצעי־המחיה שלו, מהם יתלשו את התלושים המתאימים לכל שמונת ימי חג־הפסח, וחיבים לשלם מראש שני מארק ו־40 פניג.

ארוחה תהיה מורכבת משתי מנות מרק ו״יאזשינע״ (ירקות) ומחירה יהיה 30 פניג.

כל אלה, שיבואו בחג הפסח לארוחת־צהרים זו במטבח, יהיו חייבים להביא אתם שתי צלחות, אחת עמוקה ואחת שטוחה, וכן כף. באותם מטבחים אפשר יהיה להשיג גם ארוחות לקחת הביתה.

נקו את הבית והמלבושים לחג הפסח!

בהקשר לפניה של ה״פרעזעס״ אנו פונים בבקשה לכל אלה, שעד עכשיו טרם עשו את הנקיון, שיעשו זאת תיכף ומיד לטובת האינטרסים שלהם עצמם בעניני בריאות וכן למנוע מעצמם פעולות־תגובה שלא ינעמו להם.

אנו רוצים להאמין שפניה זו תמצא את ההד הנכון בקרב הציבור הרחב של אוכלוסיית הגיטו ועל ידי כך במילא ימנעו מעצמם כל פעולה כפויה בשטח זה.

האדמה היא המזינה אותנו — נא לעבד אותה בצורה מתאימה

עוד מאה ושנים־עשר ילדים חדשים נשלחו למחנה־נופש במארישין

במשך החודש שעבר, הוא חודש מארס, נשלחו על ידי המזכירות ברחוב דבוֹרְסָקָה מס׳ 1 למחנה־נופש במארישין עוד 112 ילדים בגילים 7 עד 14 שנה, מהם 65 ילדים ו־47 ילדות.

הילדים האלה הם יתומים מאב ואם שאין להם מקום מגורים, ילדים הזקוקים להחלמה, שזה מקרוב עזבו את בית־החולים וכן גם ילדים וילדות חלשים ועניים.

כל הילדים עברו קודם ביקורת רפואית של רופא למחלות פנים.

ארבעים שנה אחר־כך

ביקור בוארשה הוא תמיד חווייה עמוקה. לעיני המבקרים עולות תמונות מאותם ימים אפלים ולילות פחדים ונדודי־שנה שכל אחד מאתנו חָוָה בגיטו, באושוויץ ובדַכַאוּ. ניצבים לנגד עיניך דמויות שלעולם לא תיפרד מהן...

ואכן, במצב־רוח של בדידות, אתה נתקף רצון עז להיכנס שוב לבניין "המכון ההיסטורי היהודי", במקום בו אתה מתחיל לעלעל בספרים ובמקורות שונים ונדמה לך, שבמקום זה אתה מסוגל להגיע למצב של סיפוק־הנפש... אולם למעשה לחץ הדם פועל, עולה ויורד.

מאידך גיסא החשק להתמיד ולחפש במקורות החומר הנמצאים במכון זה, משפיע, במובן מסויים, כאמצעי המרגיע את העצבים...

כמה מהספרים שהיו מוטלים על המדפים כמעט מאובקים ברובם, כאילו התחננו פשוט, שמָאן־דְהוּ ייקח אותם בידו לעיין בהם.

שִׁימֶת־לבי הופנתה אז לספר בשפה הפולנית, בעריכת ד"ר אייזענבאך, המכיל שורה של מיסמכים על גיטו לודז'.

בספר הזה מצאתי מיסמכים שונים, מעניינים מאוד, וביניהם גם חומר רב שאני אישית היה לי קשר אליו מקרוב, כשכיהנתי כאחד מפקידיו של חיים רומקובסקי.

בין מיסמכי החומר הזה בלט דף שלם בו נמסר מידע שהיה לו קשר ישיר לביקורו של מאָניעק מאַרין בגיטו ליצמאנשטאט. ואני מצטט את הכתוב שם:

"ענייני הכספים שהגיעו מחוץ־לארץ היה להם מעמד מיוחד. העזרה הזאת הגיעה בתקופה ההיא ממקורות חוץ־לארץ ובעיקר מאירגון "ג'וינט" האמריקאי, הידוע בשמו: "אמריקאן ג'וינט דיסטריביושן קאמיטי".

"בספטמבר 1940 הגיע ללודז' ראש ה"יודענראט" של העיר סאָסנאָווצע, מאַרין, שמסר את המידע, כי המשרד הראשי של ה"ג'וינט" בניו־יורק החליט להעביר, באמצעות המשרד שלו בליסבון, את הסכום של מאה אלף דולר בשביל יהודי לודז'.

"התשלומים", סיפר מארין, יועברו על ידי הרייכסבנק הגרמני בברלין, לפי המחיר של חמישה מארקים גרמניים תמורת דולר אחד.

"כשידיעה זו הגיעה להאנס ביבאוו, שהעביר מידע זה לראש העיר של לודז', ננקטו מיד צעדים לבוא במגע עם מנהל הרייכסבנק הגרמני בברלין.

"גאַווארִיאַסו, מנהל הרייכסבנק הגרמני, אישר את נכונות הידיעה שמסר מארין.

"בספטמבר ואוקטובר 1940, הגיע לגיטו התשלום הראשון בגובה של עשרים אלף דולר, שה"ג'וינט" האמריקאי העביר למען יהודי לודז' בגיטו".

הסכום הזה, נאמר במיסמך שאני מצטט כאן, נרשם בספרי החשבונות של ועד הגיטו כהכנסה של חמישה מארקים גרמניים תמורת כל דולר אמריקאי.

חוץ מהשוד הענק שכבר נעשה בימים ההם של ההון והנכסים היהודיים, דבר שכבר היה ידוע בימים ההם לכל בר־בי־רב, הגיעו גם לגיטו בדואר סכומי־עתק של כספים שנשלחו כעזרה ליהודים משווייצריה, בלגיה והולנד.

עזרה כגון זו הגיעה גם מגרמניה גופא. סיפרו, שהכספים האלה הגיעו כתרומה מאירגון עזרה יהודי, "איחוד הרייך של יהודי גרמניה". סכום מיזערי בלבד מאותם כספים שולמו ליהודי הגיטו. את החלק הַמְּרַבִּי של הכסף הזה החרימו המושלים הגרמנים לכיסם הפרטי.

המיסמך שציטטתי ממנו לעיל, מוסר גם את הידיעה, שבין השנים 1941-1942 נתקבלו מאותם מקורות בגיטו למעלה מ־9 מיליון מארק.

חובה לציין, שסכומי־עתק כאלה נגזלו אצל למעלה מעשרים אלף פליטים יהודים, אחרי שגירשו אותם מארצות מערב־אירופה. מפעולות השוד והגזל האלה, מסתבר בבהירות רבה, ש"כספי הגיטו" לא שימשו אלא הסוואה שיטתית של פעולות השוד ההמוניות, אותם ניהלו האנס ביבאוו, יחד עם שמשיו של מרדכי חיים רומקובסקי בגיטו לודז'.

תאי הגז בְּחֶלְמְנוֹ

מהידיעות הראשונות שהגיעו לגיטו לודז׳, היו החדשות המעציבות, שהיהודים שגורשו מהגיטו לכאורה בכיוון בלתי־ידוע, הגיעו למחנה־ריכוז, במקום בלתי מוגדר בסביבות פּוֹיזֶן. זה נודע בערך בִּימֵי ראש־השנה 1941.

כמחצית השנה אחר־כך, בשלהי ינואר 1942, התפשטו ידיעות ״מאושרות למחצה״ שמתכוננים לגרש כמעט את כל אוכלוסיית הגיטו היהודי של לודז׳.

מסתבר, שהמושלים הגרמנים הסיקו את המסקנה, שהתוכנית שלהם להשמיד את אוכלוסיית הגיטו בעבודות פָּרֶךְ, רעב איום ומחלות קשות, היא תוכנית שתארך יותר מדי זמן. למען האמת נתכוונו הרוצחים להיפטר מ״הבעייה היהודית״ בצורה מזורזת יותר.

כנראה שתוכניותיהם לפתור מהר ככל שניתן את ״הבעייה היהודית״ ב״וואַרטעגאו״, זאת אומרת, בשטח שבתקופה ההיא טרם סופח לרייך השלישי, נשמרו בסוד בקפידה ובחומרה רבה.

אחד הסודות הכמוסים האלה, נודע אחר כך, היה הקמתם — בחשאיות מוחלטת — של תאי הגזים הראשונים בעיירה, הנמצאת כ־60 קילומטר מלודז׳; העיירה הזאת היתה חֶלְמְנוֹ, בקרבת מקום ליער שנקרא בשם ״לאַכוב״.

מהנתונים הסטטיסטיים שנתגלו אחר־כך, בשנים שלאחר תום מלחמת העולם השניה ומפלת גרמניה הנאצית, נחשף המידע הבא:

הגירוש הראשון של יהודי גיטו לודז׳ נערך ב־16 בינואר 1942, ועד שלהי ינואר כבר הספיקו לגרש 14 טְרַאנְספּוֹרְטִים (משלוחים) יהודים — בערך 10 אלפים איש, אשה וילד.

אלה היו ה״טראנספורטים״ הראשונים שהגיעו לחֶלְמְנוֹ מגיטו לודז׳.

זאת היתה ההתחלה. מכאן ואילך פעלה הנהלת הגיטו, בשיתוף־פעולה הדוק עם "מלך הגיטו", מרדכי חיים רומקובסקי, כשהיא ממשיכה בגירושים מהגיטו לתאי־הגזים של חלמנו.

בדרך זו התנהלו הגירושים בהתמדה, כמעט בכל חודש. מספרים היסטוריים מוסרים ומאשרים, שהחל מינואר 1942 עד ה־15 במאי באותה שנה, גורשו מהגיטו 55 אלף יהודים. כל המשלוחים האלה הועברו לחלמנו.

מסתבר, שהגרמנים צמאי־הדמים ניהלו אז את ענייני הגירושים לפי שיטת מיכסות (קוואָטע). והרי המספרים הסטטיסטיים: בחודש פברואר — 7 אלפים יהודים, בחודש מרץ — 24.700 יהודים. באפריל — 2.350 יהודים, ועד ה־15 במאי עוד 11 אלף יהודים. מספרים אלה מוכיחים בעליל את האמור לעיל, שבמשך מספר חודשים ניספו, בערך, 55 אלף יהודים מגיטו לודז'. הנשמות היקרות והקדושות של היהודים, גברים, נשים וטף הוציאו את נשמותיהם בתאי הגזים של חלמנו. למעשה היה מחנה המוות חלמנו אחד המקומות הראשונים לרצח המוני על אדמת פולין — והקורבנות היו יהודים בלבד.

מחנה המוות של חלמנו

כל שאירע במחנה המוות וההשמדה של חלמנו הוא למעשה המשך לתולדות היהודים בגיטו לודז'. אולם כאן חובה לציין, שהקורבנות הראשונים במחנה ההשמדה חלמנו היו יהודים, משפחות שלמות, מהעיירות מסביב ללודז'. מרכז ההשמדה בחלמנו כבר פעל במלוא יעילותו השָטָנית החל מדצמבר 1941.

הסוד הכמוס על המתרחש במחנה המוות של חלמנו, שהרוצחים הגרמנים השתדלו להסתיר מעין רואים ומאוזן שומעת, נודע אט־אט בכפרי הסביבה. על כן בגיטו לודז' לא ידעו על המתחולל שום דבר וחצי־דבר.

משום־כך כדאי להזכיר ולרשום לדורות, כיצד הגיעה הידיעה הראשונה על מחנה המוות בחלמנו לגיטו לודז'.

איזור בשטח הגיטו, שאז נקרא בשם מארישין — על כך כבר סיפרנו לעיל — הפך למחנה־עבודה. יהודים, פועלים פשוטים, הם עצמם אסירי גיטו לודז', הביאו ידיעות, שבאותו מחנה נמצאים גם צוענים.

הצוענים, כך מספרים, היו כולם — גילאי 25 עד 40 שנה. כשהביאו

למחנה עבודה עשרות קרונות גדושים בגדים משומשים, היו הצוענים, יחד עם האסירים היהודים שעבדו שם, חייבים לעבוד במיון בגדים.

בגדים, שכבר לא היו יכולים לשמש לשום דבר, ארזו והעלו להעברה למקום שם הפכום לקרעים, ויתרת הבגדים נשארה במקום, במחנה העבודה עצמו, במחסני אנשי הגיסטאפו.

לפתע התפשטה הידיעה בין אנשים מסויימים בגיטו, שבין הבגדים שנותרו שלמים נמצאו שתי טליתות ומזוזה אחת. הבהלה בקרב חוג מצומצם בגיטו, היתה לאין שיעור. למעשה, היתה זו ההוכחה הראשונה והברורה, שהיהודים שהתעטפו בטליתות, הושמדו אי־שם על ידי הרוצחים הגרמנים.

הידיעה הראשונה בגיטו

חוג האנשים שהיו "קבוצת המחתרת" בגיטו, שבסך הכול היתה מורכבת בערך מעשרים חברים, הם שפעלו בעזרת הקשרים האישיים שלהם "במחנה הצוענים" והם שהצליחו להשיג שם מיסמך, שבזמן ההוא נמצא באחד הבגדים שמיינו שם. המיסמך הזה היה ההוכחה הראשונה שבחלמנו קיימים תאי־גזים; את תוכנו של המיסמך מסר לי בשעתו — עדיין בגיטו — ידיד אינטימי שלי, הרב אלימלך שווארץ (היום בלוס אנג'לס). תוכן המכתב נקרא כלהלן:

"גראַבאָווע, ה־19 בינואר 1942,

יקירי,

"לא עניתי לכם עד עכשיו על מכתבכם פשוט בגלל הסיבה שלא ידעתי בדיוק את כל הפרטים וכל השמועות שהופצו בימים האחרונים. לצערי הרב ולאסוננו הגדול, אנחנו כבר יודעים היום את האמת על כל המתרחש. לאחרונה היה אצלי בבית עד־ראייה, אחד — שבדרך מקרה — ניצַל משם. פשוט, עלה בידו להציל את עצמו מהגיהנום. וממנו נודע לי הכל.

"המקום בו כולם מושמדים נקרא חֶלְמנוֹ; המקום נמצא בקרבת־מקום לדומבייה, ואת הקורבנות, לפחות חלק גדול מהם, קברו ביער לאכוב, כך נקרא מקום היער. הם משתמשים בשתי שיטות השמדה: פשוט, מחסלים אותם ביירי, וחלק מושמד בתאי הגזים זה היה גורלם המר והנמהר של יהודי דאמבייה, איזביץ קויאווסקי, קלודובה ועוד ישובים יהודיים אחרים.

"בזמן האחרון הביאו לשם אלפי צוענים מהמקום שכינו אותו

״מחנה הצוענים״ בלודז׳ ובימים האחרונים, ממש לפני כמה ימים, הביאו אלפי יהודים מלודז׳ ואתם עושים בדיוק אותו מעשה נורא ואיום.

״אל יעלה על דעתכם, שכותב הדברים האלה המוסר להם את מצב העניינים כהווייתם, הוא איש שניטשטשו עליו רעיונותיו; למרבית הצער והכאב הנורא זוהי עובדה אמיתית איומה ונוראה.

״געוואלד! געוואלד!

״בן־אדם! קרע מעליך את בגדיך, גרוף וכסה ראשך באפר, התרוצץ ברחובות, בכה או רקוד מטירוף הדעת...

״אני כה תשוש מצרות ישראל שפשוט אין לי שום אפשרות להמשיך ולכתוב בעטי. אני חש שלבי מתפוצץ. אוֹלַי בכל זאת השם יתברך עוד ירחם עלינו ויציל את ״שארית הפליטה של עמנו״.

עזור, בורא עולם! עזור!״.

חתום: — **יעקב סילמאן**

יעקב סילמאן, כך סיפר לי אז ידידי אלימלך שווארץ, היה רבה של קהילת גראַבאָווע, והמכתב המובא לעיל ״כאילו״ (כך סיפרו) הועבר לאנשים שעמדו בראש הקונגרס היהודי העולמי, שמקום מושב המשרד שלו היה בזמן ההוא בלונדון.

נמצאו גם אנשים שמסרו, כי תוכן המכתב הזה הועבר גם למנהיגי ממשלת פולין בגולה, שגם מקום מושבה היה בתקופה ההיא בבירת אנגליה.

מסתבר, שאירע אחת מהשתיים: או שלא האמינו במהימנות ואמיתות המכתב, או שאיש לא היה מוכן לחדור לעומקו של האירוע האיום והנורא המסופר בו בשורות קורעות לב.

למה לא התייחסו אל המכתב הזה — יישאר לעולם חידה סתומה.

״הארמון״ של חֶלְמְנוֹ

באוסף תעודות שהופיע בשפה הפולנית, על ידי ה״מכון ההיסטורי היהודי״ ב־1946, בעריכת מאגיסטֶר נ. בלומענטאל, גם הוא מלודז׳, בולט ביחוד התיאור של מקום מחנה־ההשמדה חלמנו:

לפי התיעוד מסתבר המצב הייחודי המוזר של מחנה־המוות חלמנו, שמבחינה עובדתית נקבע רשמית ששם לא היה קיים מחנה כלל ועיקר. שם, נאמר בתיאור, היה קיים ״ארמון״! ״הארמון״ הזה היה קניינו

הפרטי של בעל־משק עשיר, ו"הארמון" הזה הפכוהו לבית־מרחץ.

האנשים שהובאו למקום ההוא, בדרך כלל במכוניות־משא גדולות, "קיבלו את פניהם" בבית־המרחץ. התייחסו אפילו אליהם בצורה אדיבה, וקצין ה"אס.אס." היה מעמיד לראווה את העובדה שהוא אדם מחונך מאוד, כי עזר לאנשים לצאת מהמשאיות. כלפי הנשים והילדים היו הרוצחים של ה"אס.אס." מתנהגים באדיבות מופתית. בהסבר מתאים שהם נשלחים לבית־מרחץ, שיכנעו אותם שעליהם להתפשט עירום ועריה.

אולם בו ברגע שהאומללים כבר היו עירומים, התחילו פתאום להריץ אותם ליציאה הצדדית של "בית־המרחץ".

שם, ליד היציאה הצדדית כבר חיכתה להם מכונת־הגז...

משם הובילו אותם ליער, בקרבת־מקום לחלמנו, ושם שרפו את גופותיהם.

היו אפילו מקרים, שחלק מהקורבנות האומללים היו משכנים זמנית בכנסיות שבסביבה.

מהשורות שנכתבו, ונשארו עד היום, על קירות הכנסיה בחלמנו, מסתבר, שהקורבנות אותם שיכנו זמנית במקום זה, לא עלה כלל על דעתם איזה גורל מצפה להם...

אחת הכתובות בכנסיה נקראת כלהלן:

"אנו 700 איש ואשה בערך; אנו נוסעים מכאן ללייפציג, — הקבוצה נוסעת כבר היום — מי יודע לאן? יש לנו מחשבות טובות — —" (התאריך: 12 ביולי?).

עובדה, שמכל אותם האנשים שהובאו למקום הזה, ניצל מספר קטן של מגורשים; נותרו בחיים אנשים להם נמסרה העבודה למיין בגדים או לכרות קברים בשביל העצמות וכן לשרוף את גוויות הנחנקים בגז.

מנהיגי ה"קומאנדו" בחלמנו, תיכננו את מעשיהם השטניים בצורה כזאת, שהבטיחו כי כל אלה שעבדו בכל התפקידים האיומים שהטילו עליהם, יושמדו כולם, שלא ישאר איש שיזכור מה שנעשה במקום הזה. "בית החרושת הזה לגז" השמיד עשרות אלפי קורבנות — בהפסקות מסויימות — עד השעה בה נכנס הצבא הסובייטי לחלמנו.

כך הפך "הארמון של חלמנו" כתא־הגז הראשון על אדמת פולין.

המכתב השני

יש להניח, שהרב של קהילת גרובובה, הרב יעקב סילמאן, לא היה בטוח שמכתבו הראשון הגיע לידיים הנכונות.

מהמכתב השני שלו (נדפס ב׳פאָלקסטשימע׳ בוורשה, ב־15 בדצמבר 1984) ניכר באיזו מידה הלב היהודי השבור מלא כאב וצער מחמת המצב האיום והנורא שנוצר.

כמובא ב׳פאלקסשטימע׳, המכתב הזה, בתאריך ה־2 בפברואר 1942, אכן הגיע לידי רבני גיטו וורשה, על ידי יהודי אחד, שכנראה הצליח להתחמק ולברוח מחלמנו. אני מביא כאן את הנוסח המלא של המכתב הזה.

״גראבאווע, ג׳ שבט, ה־3 בפברואר 1942.

״קרובים יקרים,

״עכשיו אנחנו יכולים כבר למסור לכם על ההתרחשויות האיומות שארעו קרוב לעיירה שלנו, דבר שעד היום נשאר בגדר סוד כמוס. לידיעתכם — שלפני ארבעה שבועות גרשו את כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, מעיירה קאלא, גברים, נשים וטף, ומשאיות הובילו אותם בכיוון בלתי ידוע.

״אחר כך קרה אותו דבר בעיירות דאמבייה, קלודובה, איזביצה, ועוד עיירות מאותו מחוז.

״חרף כל המאמצים שנעשו, לא שמענו עליהם שום דבר, ולא הגיעה אלינו שום ידיעה מה אירע להם. אולם השבוע, הגיעו אי־אלה יהודים פליטים שברחו מהמקום ההוא וסיפרו, שהורגים אותם כולם עד האחרון שבהם. חונקים אותם בגז ואחר־כך, בהמונים — כ־50 עד 60 איש, קוברים אותם יחדיו בקבר אחד. משך כל הימים מביאים ללא הרף קרבנות חדשים, והסכנה מרחפת מעל ראשי כולם שגורלם יהיה דומה.

״הידיעה האיומה הזאת, מובן מאליו, שגרמה אצלנו לבהלה נוראה ופחד שאין לתארו. גזרו תענית להיום, ג׳ בשבט, תרמו פדיון נפש לשיחרור מגורשים.

״אולם עליכם לדעת, מה שנותר עד היום הזה בגדר שתיקה, חייבים משעה זו ואילך לפרסם בכל המקומות, ואתם חייבים לעורר קול זעקה, לא לנוח ולא לשקוט, לחשוב על עצות ותחבולות כיצד להציל יהודים מהגזירות האיומות המכוּוָנות אליהם. אסור לכם לשבת

בידים שְמוּטות! לא לשתוק! אתם חייבים לעשות למען הצלת חייהם של אלפי יהודים. לַזְמַן יש ערך בל ישוער.

"אתם מהווים הלא כוח — בעבר (?) בהיותכם מהקהילות הגדולות ביותר.

"שאלו כמו כן אצל גדולי ישראל האם חובה עלינו לשבעת 'שבעה' — לקרובים של הנרצחים — ומה עלינו לעשות בנידון.

"והשם יתברך ירחם על כל היהודים ויצילם מכל רע... וישלח לנו את הישועה הנכונה... שנזכה לשמוע ולמסור לכם בשורות טובות..."

כשם שהעיר לודז' נקראה בשם חדש, וכמעט מתחילת 1940 כונתה בשם ליצמאנשטאט, כך כונתה חלמנו בשם חדש — קולמהאף.

הכובש הגרמני אפילו שינה את שמות הרחובות, כך שמהכול ישתמע צליל השפה הגרמנית. קוּלְמְהאָף "גוּרְמָנָה"... במקום השם הפולני חֶלְמְנוֹ.

קיים תיעוד מפורט ומקיף בנוגע לקולמהאף, שהוא חלק מספר־מחקר, שנכתב בשפה הפולנית (כבר הוזכר לעיל) על הגיטו בלודז'. הספר הזה הופיע, כאמור, בלודז', פרי עבודת המחקר והעיבוד של מאגיסטר א. אייזנבאך.

המטרה שהצגתי לעצמי בשורות הבאות היא להתעכב על מספר תעודות מזעזעות, המוכיחות בצורה ברורה וללא צל של ספק, שהקולמהאף — זאת אומרת: חלמנו — שימשה כהמשך לפעולות ההשמדה, שהתנהלו על ידי הנהלת הגיטו בליצמאנשטאט — לודז'.

מהתעודות האלה בולט במיוחד, כי הרוצחים הנאצים, שביצעו את פעולות החנק בגאז בקולמהאף, רצו לטשטש ולמחוק כל זכר למעשי הרצח האיומים שלהם... עובדה, שכאשר בקרמטוריום המקומי היו נשארים עצמות־אדם, הם טרחו לרסקם בעזרת — מכונות מיוחדות.

המכתב המובא להלן מאת ריבֶּע — ממלא מקומו של האנס ביבאוו — שהיה מנהל הוועד של גיטו לודז', נשלח בתאריך ה־16 ביולי 1942; המיסמך הזה משמש הוכחה ניצחת, שה"זונדער קומאנדו" בחלמנו־קולמהאף, משתמש במכונות מיוחדות לריסוק עצמות והם, הרוצחים, גם פנו להנהלת הגיטו שישיגו בשבילם מכונה מסוג זה למטרותיהם. להלן נוסח המכתב:

״לזקן היהודים בליצמאנשטאט
גיטו, תעודה מספר 10195
״אני מבקש, שיימסר לי תיכף ומיד אם קיימת בשטח מכונה לשחיקת עצמות.
זו יכולה להיות מכונה עם מנוע או מכונה ידנית.

נדרש על ידי
(—) וו. ריבבע
ה״זונדער־קומאנדו״ בקולמהוף מעוניין במכונת־שחיקה זו״.

שעה שידיהם הרצחניות של הרוצחים הגרמנים, המשיכו ללא הרף בתוכניותיהם השְטָניות, השמש המשיכה לזרוח, העצים לא נמנעו מלפרוח ובמחנה־המוות של קולמהאף המשיכו ללא הרף לשרוף יהודים!

והגרמנים צמאי־הדמים עוד מצאו לנכון לדרוש שכר מיוחד בשביל ה״קומאנדו״, בגלל שקידתו והצטיינותו להמשיך ״בעבודתם הקשה והמסורה״, אותה מילאו בקולמהאף־חלמנו.

הדבר הזה מובא במפורש ובצורה בולטת במכתב למשרד אמצעי־המחיה של הרייך, עליו רשום מספר התעודה 027-LU/PO, הללו ביקשו שישלחו להם משקאות מיוחדים בשביל כָּל אלה שטיפלו ״בְּאַקְצְיָה מיוחדת״.

ביבאוו מציע במכתב זה שישלחו להם מדי שבוע או בכל חודש משקאות מיוחדים, תמורת ״פעולה כה מצויינת״.

האנס ביבאוו גם ביקש מהקומיסר פוקס, מפקד הגיסטאפו בלודז׳, להסתיר את כל המיסמכים שיש להם קשר כלשהו עם מחנה־המוות בקולמהאף.

מסתבר, שביבאוו ביקש לסלק את כל ההוכחות, שהוא, ביבאוו, היה האיש ששיתף פעולה עם ה״זונדער קומאנדו״ בקולמהאף.

זו היתה, כנראה גם הסיבה, מפני מה דרש ביבאוו, במכתב לפוקס — בתאריך ה־1 במרץ 1943 — שכל המיסמכים בעניין המשא־ומתן שלו עם החברה. ״SCHRIEVER RCO״ בהַנוֹבֶר, בדבר מחנה־המוות קולמהאף, ישארו דווקא בארכיונים של הגיסטאפו.

המיסמכים האלה, מצטדק ביבאוו, חייבים ״בגלל סיבות מובנות״ לא להימצא במחלקה שלי... (מיסמכים על גיטו לודז׳, עמ׳ 277).

ובלבד שהדבר לא יוודע בעולם!

כל אלה שחושבים — וכותבים — שהשואה היא דבר שלא היה ולא נברא וש"חורבן אירופה" אינו אלא "יציר" שִׁקְרֵיהֶם של היהודים, יהיו חייבים לקבור את ראשיהם באדמה, אחרי שיקראו את השורות הבאות.

כבר בינואר 1943 נשלחו ממשרדי "העזרה הסוציאלית הגרמנית החורפית" בפויזען, שני מכתבים לכתובת הנהלת הגיטו בליצמאנשטאט. תוכן המכתבים האלה הוא כלהלן:

"בענין פעולת העזרה לקראת החורף בשביל העם הגרמני בשטח פויזן והערים שבסביבה, אנו פונים להנהלת הגיטו בענין חובתכם לשלוח בגדי חורף ולבנים במצב תקין ונקי למופת, וכמובן אנו מוכנים לשלם את כל ההוצאות בהקשר לדרישתנו".

"אולם מסתבר, שהבגדים שהגיעו מחלמנו־קולמהאף, מלאים כתמים ומלוכלכים ועליהם סימני דם, שפשוט אי־אפשר להשתמש בהם. על חלק מבגדים אלה עדיין ניכרים סימנים של "מגן דוד".

"אולם, מאחר שבמחסני החורף שלנו עובדים לרוב פועלים פולניים, אנו מפחדים פשוט, שעבודתנו המיועדת למעשה לצרכי צדקה, תוּבַן על ידיהם בצורה מעוּוֶתֶת".

"אנו יודעים, שבמחסנים של לודז' יש עדיין 1.500 חליפות גברים ובערך 1.000 שמלות נשים ומשום כך אנו דורשים מִכֶּם, שתבדקו מחדש את הבגדים האלה; חייבים לנקותם בצורה יסודית ובעת ובעונה אחת לְמַיֵּן, כי עלינו להתחשב בעובדה, שבשביל אנשינו חייבים להוציא רק דברים מתוקנים וטובים..."

ממיסמך זה, שהגיע מ"אירגון צדקה" גרמני, מסתבר בבהירות רבה, שאפילו הם, רוצחי המין האנושי, מסרו לעצמם דין־וחשבון, שכבר

עברו את כל הקווים האדומים של אנשי תרבות...
הדאגה היחידה שקיננה בלבותיהם היתה, "שבעולם הגדול" לא יֵוָדע על כך דבר וחצי־דבר.

אלהים שבשמים!
רוצחים גרמנים התלבשו בבגדים של יהודים שגוויותיהם הפכו לאפר בתאי־הגזים של חלמנו.
כלום העולם הדמוקרטי החופשי לא ידע שום דבר על מעשים אלה?
יתכן, שלא הוקדשה לכך בכלל שִׂימַת־לֵב כלשהי, שהתעלמו מכך...

היחסים הפנימיים בגיטו

אלמלי היה קיים באיזה מקום יַם גדול של דיו והיו מנצלים אותו עד תום ברישום אירועים של יום אחד בלבד בגיטו, או ביקור של המשטרה הפלילית, הרי הדיו הזה לא היה מספיק כדי לספר על כל מה שהתרחש שם.

א.וו.יַאסְנִי, בספרו "גיטו לודז' ("לאָדזער געטאָ"), קנה את עולמו בהעלאת פרשיות ואירועים בגיטו, ובעיקר בצורה בה הוא מתאר את היחסים הפנימיים בתוכו. הריני מביא כאן קטעים מרגשים מרשימות יוסף זליקוביץ' כפי שהם מופיעים בספר:

"מיטות ותמונות־משפחה, את שני הדברים הקדושים האלה, מותר היה ליהודי לקחת עמו באורח רשמי בגלות המודרנית של המאה העשרים.

"אולם לא אצל כל שכבות האוכלוסיה היהודית בא לידי ביטוי יחס הקדושה לזכר המשפחה בתמונה על הנייר, או בצילום. עם הספר העתיק, שמאז ומתמיד ניהל את חייו בכל תקופות תולדותיו, כשהוא מבצע אותם בקפידה לפי כל הסעיפים וההוראות שנכתבו במשך הדורות, בשבילו התמונה — אם גם היה מתייחס אליה בסלחנות על אפו ועל חמתו — הרי לא היה זה בשבילו יותֵר מתמונה קטנה על גבי הנייר, שלמען האמת הזכירה את מראיהם החיצוניים של כל אלה שהיו יקרים וקרובי־משפחה, אולם התמונה הקטנה הזאת לא אמרה לו ולא כלום על המהות הפנימית של אותו קרוב־משפחה — שהיה דוֹמֵם, וזה בלבד...

"את קרובי המשפחה וכל היקרים לו היה עם הספר העתיק מחדיר לזכרונו בצורה שונה לגמרי: על לוחות הכריכות העבות של ספריו, כריכות־בד, או עור כשם שהיה הַשַ"ס של וילנה; הוא רשם על

הדפים הפותחים, דפי־השער, של התנ"כים הקטנים האהובים עליו, בדיו הנצחית את זכרון כל אלה שהיו אהובים עליו ויקרים לו וכך קידש את זכרם. כל זכרון הפך לאנדרטה — "לזכרון עולם"...

"שני דברי קדושה שטומאו ושני גורלות שונים בתכלית נועדו להם. המיטות שטומאו, בחורף הקשה של 1941, נשברו ונגזרו, כדי שעל חורבותיהן ניתן יהיה לחמם קצת מים בשביל הילד הרך ביותר, החלש ביותר, בשביל הילד שבפחד רב דאגו לשלומו ובריאותו... והספרים המשיכו להתגלגל בעוֹבֶשׁ ובאבק. עם הספר אינו שורף את ספריו, אלא במקרה כשהוא עצמו נשרף וחולף מהעולם יחד אתם... ספר, שידיים טמאות נגעו בו חיללו את קדושתו, אסור לשרוף אלא חייבים להביאו לקבורה לפי דת ודין ישראל...

"השנה הקשה של שנת 1941 חלפה ובמקומה הגיעה השנה הקשה עוד יותר, זו של 1942, שהביאה עמה שורה של גירושים: בחודש ינואר גירוש של 10 אלפים יהודים; בחודש פברואר — גירוש של 7 אלפים יהודים; בחודש מארס — כמעט 25 אלף יהודים ובחודש אפריל גורשו למעלה מאלפיים יהודים. בסך־הכול גורשו בחודשים הראשונים של שנת 1942 מהגיטו בדיוק 44.070 יהודים, שהם ייצגו קרוב ל־15 אלף משפחות יהודיות, מוּכָּרוֹת, שלנו. לאן? — זה לא היה חשוב כלל — מה שהיה החשוב ביותר הוא "מֵאַיִן גּוֹרְשׁוּ", כי על כך, "היכן ירוּכְּזוּ" אסור היה לדאוג כלל ועיקר... משפחות שלמות נעקרו מן השורש וזאת ללא "חבילה כלשהי"... אפילו לא מַקֵל ביד, מכל שכן ללא חבילת ספרים על הגב...

"בימים ההם התגלגלו הספרים מופקרים בדירות שגם הן עמדו מופקרות, מרוֹקָנות. היהודים שגורשו לגיטו מארצות מערב־אירופה, שבתקופה ההיא כבר "התאזרחו" בגיטו, לא היתה להם שום סיבה להתלונן על "מחסור בנייר טואלט"... בערמות שלמות התגלגלו אותם דפים מבויישים והספרים שחוללו בכל מקומות השירותים של הגיטו; דפים מבויישים של סידורים; דפים שחוללו של ספרי־תנ"ך; דפים שטומאו מספרי משניות ודפים מגואלים של ספרי "הזוהר". הדפים הגדולים של 'פוֹלְיוֹ' הפכו על ידי בריוני־הפקר לנייר־עישון, נייר־אריזה, נייר לכל סוגי שימוש — 5 מארקים לקילו...

"בימים ההם כבר הרגישו האנשים היטב את הריקנות של קיבותיהם... האביב של שנת 1942 היה אביב מאוד רעב — וכן הריקנות של מוחותיהם, ומשום כך לא היה איכפת להם, שרגליהם

הנפוחות מרעב בוססו בקדשים שחוללו, שהתגלגלו מופקרים ברחובות. אצל יחידים בלבד, הציפו שיירי הדם את ליבותיהם:

"הזהו גורלו של עם הספר? ברגליו הכושלות ידרוס הוא עצמו את קָדָשָׁיו, עד אשר גם הוא עצמי יִידָרֵס? ואולי ניתן עדיין להציל כל מה שאפשר להציל, כדי להציל מה שניתן עדיין מהעם עצמו?..."

ברצון רב ובשקיקה נטל יוזמה מנהל המחלקה לעדויות ("עווידענץ־אפטיילן"), עורך־הדין ה. נעפטאלין. הוא פנה בְּמֶרֶץ בַּקָּשֶׁר הטלפוני אל מחלקת ("ווירטשאפטט־אפטייל") של הגיטו והוראתו היתה ברורה:

"להוציא פקודה, שכל האנשים הממונים על מינהלת הבתים ושומרי־הבתים חייבים לבדוק את הדירות שנשארו ריקות, עליות־גג, מרתפים וקיטונים מהבתים מהם גורשו היהודים, לאסוף את כל הספרים הנמצאים שם ולהביא אותם... לאן? — שיהיה הנה, אלי, למחלקת העדויות..." — וכך הוקם מיפעל אוסף הספרים.

"יוזמת איש יחיד, שהבין את משמעות הספר היהודי בשביל עם הספר הפך לגוֹרֵם הַמַּכְרִיעַ: "שלושים אלף ספרים שונים, שעד עכשיו נאספו והובאו למקום אחד, שם מתעניינים בהם, מסדרים, מקטלגים; כמה עשרות ספרי־תורה, תפילין, טליתות, רצועות וכדומה. הספר היהודי כבר איננו הפקר, יש לו כתובת, יש לו בעל־בית — ראש היהודים.

"נכנסים לאוסף הספרים הזה, התופס שלושה חדרים די אפלוליים ומרתף עוד יותר חשוך, ואז יש לאדם ההרגשה, שיצא מחשכת הגיטו ונזדמן למקור העתיקות... החלל מלא אבק וריח של שמות עתיקים, והריח של רצועות ישנות, אולם כשרק מדליקים בשבילך את מנורות החשמל ואתה רואה לפתע את האצטבות הגבוהות המגיעות עד התקרה, הדחוסות מלמעלה עד למטה ספרים יהודיים — מסודרים לפי מחלקות ותת־מחלקות, ואתה עושה היכרות עם מנהל המוסד הזה, עם המהנדס הסימפטי איינהורן, המוביל ביד רועדת ומלטף בעדינות את כריכות העור של הספרים הגדולים והכבדים, או־אז אתה מעלה על דעתך, שללטף ולפנק כך מסוגל רק אבא, שעמל קשה לפרנסתו בידו המחוספסת מעבודה, את מוחו הרך של בן־תפנוקיו היחידי. ללטף כך ולפנק אפשר רק תכשיט משפחתי יקר ואהוב, העובר בירושה מדור לדור... ובבת־אחת נודע לך:

"צריך לנהוג כך. אי אפשר אחרת. דווקא כן חייבים להסתיר אוצרות... אסור להציגם לראווה בחלונות מפוארים. בחדרים חשוכים,

במרתפים עמוקים חייבים להחביא אותם, משום מראית־עין(!)... ...בריא יותר בדרך זו בשבילם...״

״וריח העתיקות הוא דווקא כאן מעלה: הרי זה כוחו של עם הספר העתיק — אלה הם שורשיו העתיקים והעמוקים, המתמשכים מימי קדם עד הגיטו של המאה העשרים!...

״וככל ששוהים יותר במוסד זה, ככל שעושים היכרות קרובה יותר עם ספרים שונים, שנמצאים, אגב, ביניהם כמה ספרים עתיקים מאוד, כל פעם שחודרים יותר אל ההתעניינות וההבנה שמוכיח לגבֵיהם מנהל המוסד הזה, משתכנעים כל פעם יותר, והשיכנוע הופך בטחון של מאה אחוז:

״כל עוד היהודים יחפשו את שורשיהם במקורות העתיקים והראשוניים, ויהיו בעת ובעונה אחת בעלי מוחות מודרניים כמו מר נעפטאלין, איינהורן וכדומה, שתהיה להם ההבנה לטפל ולשמור על ספרים מהפקרות, הזנחה וכדומה, אפשר להיות שקט לגבי הגורל של עם הספר העתיק״.

שבת

ביום השבת סיפרו בגיטו, שהרב יוסף סיינער והרב שלמה יעקובוביץ׳, נפגשו עם חיים רומקובסקי. מסתבר, שהם השפיעו במובן מסויים על רומקובסקי. עובדה, שזמן־מה אחר־כך הופיעה ההודעה הבאה:

״לכל תושבי הגיטו! שבת הוא יום המנוחה בגיטו! אני דורש איפוא מכל בעלי החנויות, שביום השבת יהיו חנויותיהם וכל דוכני המכירות סגורים בהחלט. וכן אסור מסחר־הרחוב בשבת.

״רשאים לפעול רק: מחלקת התברואה על כל מחלקותיה, המחסן המרכזי של אמצעי־מחיה, חנויות החלב לילדים וחולים ומטבחים.

״כל תושבי הגיטו חייבים למלא אחרי ההוראה הזאת.

הערה: כבר ב־13 בנובמבר 1940 נשלח חוזר של רומקובסקי, שההוראה בדבר מנוחת־השבת חלה גם על משרדים, מוסדות הגיטו וסדנאות (מסמך 547)״.

במידה וידוע לי אישית, היה חיים רומקובסקי מאותם אנשים, שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה, לא היה לו עניין כלשהו ולא דאג כלל ועיקר לשמירת השבת בלודז׳.

כל אלה שהכירו את מרדכי חיים רומקובסקי עוד מהתקופה לפני

המלחמה, ידעו ללא צל של ספק, שהפעולות של אירגון "שומרי שבת" לא עניינו אותו כל עיקר.

מדוע השתכנע להוציא הוראה פומבית, שמקומות המיסחר והמכירות בגיטו יהיו סגורים בשבת — נותרה חידה.

העוצר

חלק א'

הגירוש הגדול ביותר בגיטו נערך בתחילת ספטמבר 1942, מספר ימים בלבד לפני ראש־השנה.

חטפו אנשים ברחובות, הוציאו גברים, נשים וילדים מהבתים עירומים למחצה ושלחו אותם למחנה־המעבר שנמצא אז בבית־הסוהר של הגיטו, ברחוב טשארניעצקעגו.

הרוצחים הגרמנים, בראשות גדוד גדול של אנשי "אס.אס.", שהיו שיכורים למחצה, חטפו תינוקות רכים מזרועות אמותיהם. היו אפילו מקרים שהתינוקות נזרקו לאוויר והתרסקו על אבני הרחוב עוד בטרם הביאו אותם למשאיות.

הזעקות והיללות קורעות־הלב נישאו עד לב השמים. השיכור, פוקס, מפקד משטרת הגיסטאפו בגיטו, בחיוך על פניו צמאי־הדמים, שלף בקבוק יי"ש אחרי שבמו ידיו ריסק גוף של תינוק וזרק אותו כאילו היה אשפה על מדרכת הגיטו.

האנשים שרוצחי ה"אס.אס." חטפו אותם ברחובות, הועלו למשאיות שנסעו בכיוון מחנה־המעבר. משם שלחו אותם, בקרונות רכבת, בכיוון בלתי ידוע.

הדבר לא היה בגדר סוד, שאנשי משטרת הגיטו היהודית, היו שליחי רומקובסקי בכל גירוש. חובה לציין לחרפתנו ולבשתנו הרבה, שבקרב הברנשים האלה היו אנשים קשוחי־לב כאלה שהיו מנחיתים מכות־רצח על הקורבנות האומללים.

אולם היו גם מקרים — וזה חייב להאמר לשבחם של אותם שוטרים יהודים בגיטו (אני הייתי בלב שלם מכנה אותם גיבורים!) שהושיטו יד עוזרת לרבים מהקורבנות שיקפצו מהמשאיות; בדרך

זו ניצל מספר לא מבוטל של יהודים מהגירוש הברוטאלי והסופי הזה.

כמה זמן נשארו עדיין בגיטו אותם "ניצולים לכאורה", לא ידוע בבירור, אולם אחר־כך סיפרו, שעל ידי פעולה זו של אנשי משטרה יהודים בגיטו ניצלו למעלה מ־300 איש.

הגירוש האיום והנורא הזה מוכר בשם "העוצר" (בגרמנית: "די שפערע"), ובלשון פשוטה ניתן לכנות כפעולה בה נותקו האנשים מהעולם, שותקו לחלוטין.

וכל זה אירע בימים האחרונים לפני ראש־השנה.

אבל העם היהודי הוא משהו מיוחד במינו. יהודים התפללו בראש השנה.

דמעות־דם הזילו בימים הקדושים בשעה שהתפללו בניעַמַת תחנונים: "תכלה שנה וקללותיה".

שכבר יקיץ הקץ על השנה שהביאה עמה קללות וצרות צרורות.

אולם לא עלה על דעתו של אף אחד מהיהודים שנותרו עדיין בחיים, ששנתיים אחר־כך, חלק גדול מאלה, ש"כאילו ניצלו", יושמדו בתאי־הגזים של הגיהנום החי של אוישוויץ.

חלק ב׳

בכלל הפך הפינוי (״עוואקואציע״) מהגיטו — או כשם שכינו זאת אז ״הגירוש״ (״אויסזידלונג״), להיות חלק בלתי־נפרד של אורח החיים בגיטו. המצב היה כזה, שכולם כבר היו מוכנים נפשית לכך שללא כל ספק היום או מחר יגרשו אותם מהגיטו.

ההרגשה הכללית בגיטו היתה בימים ההם, שהאנשים ״ששולחים אותם״ מהגיטו, מרכזים אותם במחנות עבודה שונים. אולם כולם שאלו את עצמם: מה יהיה עם הילדים שגורשו יחד עם הוריהם? לא עלה אפילו על דעתו של מישהו לחשוב אז, שגירוש מהגיטו משמעותו האמיתית והנחרצת היא — השמדה, גירוש מהגיטו משמע מוות בטוח. ולמרות שהתהלכו בגיטו שמועות שונות על עבודות כפייה שמטילים על היהודים המגורשים במחנות שונים, איש לא תאר לעצמו שמדובר כאן במכונת הֶרֶג־המוני, רצח אוכלוסיה שלֵמה, שמטרתו היתה לחסל את יהדות אירופה כולה.

במצב זה ובתנאים איומים ונוראים כאלה, ניצבו המנהיגים של וַעַד ה״יודענראט״ בלודז׳ בפני אירוע מסמר שֵׂער. בעייה מסובכת, שהשאירה אותם אובדי עצות. כמעט אין להעלות על הדעת אם באיזו תקופה שהיא נזכרו ברשומות ההיסטוריה היהודית מצבים קריטיים ויוצאי־דופן כאלה, עמם התמודדו מנהיגים יהודים בחוסר אונים משווע.

״הקיסר״ של גיטו לודז׳, מרדכי חיים רומקובסקי, בדיוק כמו, למשל, משה מארין, ראש ה״יודענראט״ בעיר סוֹסְנוֹבְצֶה, מצאו את עצמם במצב מוזר ותמוה מאין דוגמתו. ככלות הכל, הם רצו בלב ונפש להוכיח לנאצים שהם משתפים אתם פעולה לכל אורך החזית האיומה, כי למעשה הלא היו הם מאותו סוג של אנשים שפתאום עלו לגדולה רק מחמת העובדה, ששיתוף־הפעולה שלהם עם השליטים האכזרים והרצחנים, הנאצים, שהוציאו להורג עַם שלם, חרגו מכל המקובל בחברה תרבותית ונמצאו מחוץ לתחום האנושי.

אולם מאידך גיסא, עדיין נשמר בליבותיהם תחת הרמץ הכבד והמעיק של מעשיהם, ניצוץ יהודי... ולפי הלוך מחשבותיהם, או רצונם להבין את התנאים בהם פעלו, קיננה עדיין התקווה, שבכך שהם מקריבים חלק מהאוכלוסיה היהודית יעלה בידם להציל ולוא חלק מיזערי מתושבי הגיטו אשר ישרוד ויתקיים אחרי שיסתיים הגירוש האחרון.

ואכן, כנראה — או יש לשער כך — שמרדכי חיים רומקובסקי היה באמת אחד מאלה שהאמינו וקיוו, מחמת "האמון שרחשו לנאצים", שבדרך זו, אולי יעלה בידו להציל ולוא רק חלק של יהודי הגיטו בלודז'.

א.וו. יסני, בספרו: "גיטו לודז'", רשם את הנאום שנשא חיים רומקובסקי ב־4 בספטמבר 1942, בדיוק בעיצומו של הגירוש הגדול מהגיטו, בנוכחות אלפים משוכני הגיטו. ורק קטעים מן הנאום:

"הגיטו נפגע בצער רב. דורשים ממנו את הטוב ביותר הנמצא בו — ילדים וקשישים. אני לא זכיתי שיהיה לי ילד משלי, ולכן התמסרתי במיטב שנות חיי לטובת הילד. חייתי ונשמתי יחד עם הילד. מעולם לא תיארתי לעצמי, שאני, במו ידי, אהיה חייב להגיש את הקורבן למזבח. בשנות הזיקנה שלי אני חייב להושיט את ידי ולהתחנן: "אחים ואחיות, תנו אותם לי! אבות ואמהות, תנו לי את הילדים שלכם"...

(בכי תמרורים איום בקרב הקהל).

"היתה לי ההרגשה, שמשהו עשוי לקרות לנו, אני כמעט חשתי כי יתרחש משהו, ואני ניצבתי תמיד כשומר על המשמר, כדי להימנע מאותו "דבר". אולם אני לא יכולתי לעשות זאת, כי לא ידעתי מה הדבר המאיים עלינו. לא ידעתי מה הדבר העשוי לקרות לנו.

"זה מה שהוציאו את החולים מבתי־החולים, היה בשבילי דבר שלא ציפיתי לו כלל. העדות הטובה ביותר לכך היא, שהיו לי שם אנשי משפחה וקרובים ואני לא יכולתי לעשות למענם שום דבר. האמנתי, שבכך יבוא כבר סוף לדבר, שאחר כך כבר יניחו לנו להתקיים במנוחה, באותה מנוחה לה אתם כולכם משתוקקים כל כך, מנוחה שלמענה אני תמיד פעלתי וקיוויתי ושאפתי, אולם הסתבר שלנו אֵינָה הגורל משהו אחר לגמרי, הרי כזה הוא כבר מזלם של יהודים: תמיד צרות קשות יותר וסבל, בפרט בשעת מלחמה.

"אתמול בצהרים נתנו לי פקודה לשלוח עשרים וכמה אלף יהודים מחוץ לגיטו, ולא — "נעשה זאת בעצמנו". ועמדנו בפני השאלה: "האם היינו חייבים לקחת את הדבר על עצמנו ולמלא אותו, או להשאיר את הדבר שאחרים יעשו זאת? — אולם אני הייתי כולי חדור לא במחשבה "כמה ילכו לאיבוד", אלא במחשבה "כמה אפשר יהיה להציל?" אז אנחנו, זאת אומרת, אני, והפעילים הקרובים אלי

ביותר, הגענו למסקנה, שלמרות הקושי הגדול שבדבר בשבילנו, אנו חייבים לקחת בעצמנו לידינו את מילוי הגזירה. אני חייב לעשות את הניתוח הקשה ושותת הדמים הזה — אני חייב לכרות איברים, כדי להציל את הגוף! — אני מוכרח לקחת את הילדים, כי אחרת, עשויים, חס וחלילה, להילקח גם אחרים...

(יללות איומות בקהל הנוכחים).

״לא באתי היום לנחם אתכם, לא באתי גם היום להרגיע אתכם, כי אם לחשוף את כל הצער והכאב שלכם. אני באתי כגזלן לקחת מאתכם את הטוב ביותר מאלה הטבועים בלבותיכם! ניסיתי בכל כוחותי ויכולתי שיבטלו את הגזירה הזאת. ניסיתי אחר־כך, כשלא הצלחתי לבטל את הגזירה, לרכך אותה — עוד אתמול הוריתי לעשות רישום של כל הילדים גילאי תשע — רציתי לפחות להציל את הילדים משנת 9-10 לחייהם. אולם לא רצו למלא את בקשתי. דבר אחד כן הצלחתי לעשות — להציל את הילדים מעשר שנים ומעלה, ושיהיה הדבר הזה נחמתנו בצער הגדול שלנו.

״יש לנו בגיטו הרבה אנשים חולי שחפת, שאולי יחיו עוד מיספר ימים, אולי עוד אי־אלה שבועות. אינני יודע — אולי זו תכנית שטָנית, ואולי לא — אולם אינני יכול להתאפק ולומר: ״הוציאו אלי את החולים האלה ובמקומם ניתן יהיה להציל בריאים״. אני יודע עד כמה יקר לכל אחד החולה שלו בבית, מכל שכן אצל יהודים, אולם בשעת גזירה הרי עלינו למדוד ולשקול: מי צריך, יכול ומוּתָר לו להינצל? — והשכל הישר הרי מחייב, שלהציל מוכרחים רק מי שניתן להצלה ויש לו סיכויים להינצל, ולא זה שבין כך אינו ניתן להצלה...

״הן אנו חיים בגיטו. חיינו מתנהלים בצמצום כזה, שאין לנו אפילו מספיק בשביל הבריאים, ומכל שכן בשביל החולים. כל אחד מאתנו מכלכל את החולה על חשבון בריאותו האישית: אנו נותנים לחולה את הלחם שלנו. אנו נותנים לו את קצת הסוכר, קצת הבשר, והפועל־היוצא הוא, שלא בלבד שהחולה לא מבריא כתוצאה מכך, אלא אנחנו הופכים לחולים. ודאי שקורבנות כאלה הם היפים והעדינים ביותר. אולם בזמן שחייבים להחליט: להקריב את החולה, שלא בלבד שאין לו שום סיכויים שהוא עצמו יחלים, הוא עוד עלול לגרום למחלתם של אחרים, או עלי להציל אדם בריא — לא יכולתי להתעמק זמן רב בבעיה זו והייתי מוכרח להחליט לטובת האיש הבריא. ברוח זו, איפוא, נתתי הוראה לרופאים, שהם יהיו מוכרחים להוציא את

כל החולים שאין לה סיכוי להחלים, כדי שבמקומם אוכל להציל אנשים בריאים שרוצים ועדיין מסוגלים לחיות...

(בכי תמרורים איום)

"אני מבין אתכן, אמהות. אני רואה היטב את דמעותיכן. אני מרגיש גם את המתחולל בלבותיכם, אבות, שתהיו חייבים מייד, למחרת היום, אחרי שיקחו מאתכם את ילדכם, לצאת לעבודה, בעוד שאתמול בלבד עדיין שיחקתם עם ילדיכם האהובים. אני יודע כל זאת ואני מרגיש אותו. מאז שעה 4, מעת שנודע לי על הגזירה, נשברתי לגמרי. — אני חי עם הצער שלכם והכאב שלכם מְעַנֶּה אותי ואינני יודע איך ובאלה כוחות אהיה מסוגל להתגבר ולהמשיך ולחיות. אני חייב לגלות לכם סוד: דרשו מאתנו 24 אלף קורבנות. במשך שמונה ימים להוציא כל יום 3 אלפים איש, אולם עלה בידי לצמצם את המיספר הזה עד עשרים אלף, אולם בתנאי, שאלה יהיו ילדים עד גיל עשר. ילדים החל מגיל עשר בטוחים. אולם היות שהילדים והזקנים יחדיו, מהווים רק 13 אלף נפשות בערך, נהיה חייבים למלא את החסר גם בחולים.

"קשה לי לדבר. אין לי כוחות, אני רוצה רק לומר לכם את בקשתי שאני מַפנה אליכם: עזרו לי אתם להעביר את ה"אקציה"! — אני רועד. אני מפחד, שאחרים, חס ושלום, יקחו את המיבצע הזה לידיהם...

"עומד לפניכם יהודי שבור. אל תקנאו בי. זו הגזירה הקשה ביותר שהוטלה עלי בזמן כלשהו שחובה עלי למלאה. אני מושיט אליכם את ידי הרועדות, השבורות ואני מתחנן לפניכם: לתת את הקורבנות לא בכדי לשמור על ידם על הקורבנות הבאים, אלא בכדי להגן על עדה של מאה אלף יהודים. — כך הבטיחו לי: אם אנו בעצמנו נוציא אליהם את הקורבנות, יהיה שקט...

(נשמעות קולות זעקה: "נלך כולנו!" "אדון פרעזעס"! שלא יקחו ילדים יחידים — שיקחו ילדים אחד־אחד מאלה שיש להם מספר ילדים!"...) — אלה הן מילים ריקות מתוכן! — אין לי כוחות לנהל אתכם וויכוחים — אם יבוא מישהו מהשלטונות, אף אחד לא יצעק כאן...

"אני מבין מה משמעות הדבר לתלוש אבר מגוף. אתמול, על ברכי ביקשתי, אולם זה לא עזר. מעיירות קטנות שאוכלוסייתן מנתה מ־7 עד 8 אלפים יהודים, הגיעו לכאן רק אלף בלבד. מה, איפוא,

טוב יותר? — מה אתם דורשים: להשאיר 80-90 אלף יהודים, או, חלילה, להשמיד את כולם?... שיפטו אתם כפי שאתם רוצים, חובתי לשמור על יִתרַת היהודים. אינני מדבֵּר לראשים חמומים — אני מדבר להגיונכם ולמצפונכם. עשיתי הכול ואמשיך לעשות הכול גם להבא, ובלבד שלא לאפשר להכניס נשק לרחובות ושישפך דם... לא היתה שום אפשרות לבטל את הגזירה; לא ניתן היה לצמצמה.

״אדם חייב להיות בעל לב של גזלן לדרוש מה שאני רוצה מכם. אולם העמידו את עצמכם במצבי, תחשבו בצורה הגיונית ואתם בעצמכם תסיקו את המסקנה, שאינני יכול לפעול אחרת, כי מספר אותו חלק מאיתנו שניתן להצלה גדול יותר בהרבה מהמספר שחובה למסור...״.

כאמור, מובא כאן רק חלק מהרשימות אותן רשמו יוסף זליקוביץ׳ יאסני ואחרים בתיאוריהם היומיים את ימי הסיוט של גירוש ספטמבר, שהיתה ״אקציה״ המונית, כפי שהן מצוטטות בספרו של יאסני: ״גיטו לודז׳״.

המילים שהעלה הנביא המקונן ירמיהו וביטויי הצער של בעל הייסורים איוב חיוורים מדי ושפתם דלילה מכדי לתאר מה התרחש בימים ההם, הימים האפלים, בגיטו ליצמאנשטאט.

רבנים בגיטו טענו אז, שהחלטה מעין זו שדורש חיים רומקובסקי היא בניגוד לדין היהודי.

אולם לא עלה כלל על דעתם של הרבנים, שחלק גדול מהם עצמם, שנמצאו אז בגיטו יחד עם כל האוכלוסיה היהודית, יהיו שותפים לגורל האיום והנורא יחד עם אלפים יהודים אחרים, אנשים, נשים וטף, שבתקופה זו גורשו מהגיטו.

יודעי דבר סיפרו בימים ההם בשמו של הרב יוסף פיינער, שציטט פסק־דין מהרמב״ם, שאין לשום אדם רשות להוציא אפילו אדם אחד לשלחו למוות. לא חשוב, אמר הרב פיינער, מה יהיה מספר האנשים שבדרך זו עשויים להינצל. מעשה כגון זה אינו תואם את רוח העם היהודי, אינו מוסרי, ובכלל, מבחינה מוראלית, אין לו שום תוקף:

״כי חייו של כל אדם יש להם אותו ערך ודמו של כל אדם יש לו אותו צבע״, אמר אז הרב יוסף פיינער.

החלטת חיים רומקובסקי יצאה מן הכוח אל הפועל.

הגרמנים יחד עם הגיסטאפו והמשטרה הפלילית עזרו למיבצע...
כמעט 22 אלף יהודים גורשו אז בכפייה מהגיטו בכיוון בלתי ידוע.

אחרי העוצר

העוצר הגיע לקיצו. האנס ביבאוו, ראש המנהל בגיטו, שכבר היה ידוע אז כסוחר הערום מבֶּרְמֶן, פירסם הודעה, שהוא דורש מתושבי הגיטו לחזור לעבודה, להמשיך בסדר היום הנורמלי ולשקוד על העבודה בכל בתי החרושת והסדנאות של הגיטו. בהודעה זו הדגיש ביבאוו שהצבא הגרמני זקוק מאוד לתוצרת חומרים רבים ושונים, והוא אפילו הודיע שיגדילו את מישלוחי המזונות לגיטו. אולם ביבאוו לא קיים את הבטחתו.

בדיוק באותו זמן פרצה, זו פעם שניה, מכת מגיפות של טפוס ודיזנטריה, והתמותה בגיטו שוב גדלה למימדים בלתי משוערים.

הרבנים שעדיין נותרו בגיטו עמלו רבות בבעיות הלכה: האם חייבים לומר "קדיש" אחרי הקדושים — מתי צריכים להתחיל לומר "קדיש" — ואיך יש לנהוג בענייני אבלות?

שמעתי אז בשם אחד הרבנים בגיטו, שאמר בקול שטוף־דמעות:

"ומה יהיה על כל כך הרבה נשים עגונות? מי יתיר אותן... מי... מי... ומי יודע", המשיך ואמר "אם ישארו בכלל רבנים בגיטו שיוכלו להתמסר לבעיות כה חשובות?"

רבונו של עולם!

רחם עלינו! מי היה מסוגל לעלות בכלל אז על דעתו שדם יהודי יהיה הפקר במידה כה איומה ונוראה?

והגרמנים אנשי הדמים — — —

הם המשיכו ללא הרף בתוכניותיהם. המנהיג של "עם האדונים" ("הערן־פאָלק") פרסם את ההודעה הבאה, בתאריך ה־28 בספטמבר, 1942:

"הנהלת הגיטו לוקחת בחשבון, שמאחר וכבר חלף זמן מסויים מאז גירוש היהודים, חייבים להנהיג סילוק חשבונות אִתי (ביבאוו) אילו סוגים של נכסים יהודיים עדיין נותרו אצלכם.

"לפי פקודת הקומאנדו העליון, חייבת הנהלת הגיטו להיות האפוטרופסית הבלעדית של כל הנכסים בעלי הערך, שהיו קודם נכסיהם של יהודים.

"בזה כלולים גם: סחורות וכספים שנשארו אחרי הגירוש, וכן זהב, כסף, יהלומים וכל סוגי חומרי־גלם.

"הריני דורש על כן, שתודיעו לי — לא מאוחר מאשר עד יום ה־20 באוקטובר 1942, אילו נכסים יהודיים עדיין נותרו בידיכם, כדי שאנו נוכל, לפי ההוראות של מוסדות ממשלתיים עליונים, להבטיח, שכל המוצרים והסחורות האלה יובאו אלינו.

"במקרה ואין בידיכם הון ונכסים יהודיים, אתם חייבים גם כן להודיע לנו על כך".

היתכן, שהעולם הדמוקרטי החופשי, לא ידע שום דבר על כל מה שהתרחש?

נעלה מכל ספק, שהעולם החופשי ידע מה מתחולל בגיטו, אולם כל אחד העמיד פנים כאילו אינו יודע דבר — — —

השמדתה של משפחה

אביו של יהושע׳לה לא היה בעל פרנסה גדול. בסך־הכול היה מתווך בהשכרת דירות, ובימים ההם אי־אפשר היה להרוויח ולהתפרנס ממקצוע זה. המקור הראשי של פרנסתו היה בכך, שהיה גובה דמי־שכירות של הדירות ממספר בתים שהיו קניינם של בעלי־בתים עשירים בלודז׳.

עוד מימי נעורי זכור לי, שהיתה לי איזו הרגשה מוזרה של רחמנות כלפי יהושע׳לה; המעיל הקטן והעלוב שלבש היה בלה כולו גם אחרי שכבר הפכו אותו מצדו הפנימי ותיקנו אותו בשבילו. אולם לא ניכר היה כלל שהילד הזה חי בבית עניים. אני זוכר, שתמיד התהלך רעב והיה בכל הזדמנות מבקש מאתנו, חבריו, שנלווה לו מספר אגורות לקנות לעצמו דברי מתיקה.

על פניו שָׂכַן תמיד חיוך רך ועדין. חבריו, שהיו קרובים אליו במיוחד כבר ידעו, שכאשר יהושע׳לה שרוי במצב רוח מרומם, הרי זה סימן מובהק; שהיה בשעה זו מלא וגדוש ידיעות שקרא בספרים ואפילו בספרי־לימוד מודרניים.

״יהושע׳לה שלי״, היה אומר אביו בגאווה, ״יגדל בטח גָּאוֹן, ואולי מי יודע״, היה מעיר בחיוך, ״הוא עוד יהיה פרופסור...״

כשפרצה המלחמה, יהושע׳לה כמעט שנעלם מעינינו. התהלכו שמועות בינינו, שברח יחד עם משפחתו לוורשה. חלפו חודשים ואנחנו לא שמענו ממנו דבר. הגיטו כבר היה סגור ומסוגר והפקודה של הנהלת הגיטו היתה ברורה, שמותר ללכת ברחוב רק עד שעה 5 בערב. משום כך היו נראים תמיד אנשים לפני שעה זו, כשהם ממהרים לחזור ׳הביתה׳, ובלבד שלא להימצא ברחוב בניגוד לפקודתם של המושלים הגרמנים.

ויהי היום, בערך לפני חג השבועות 1940, כשחציתי את הגשר שאיחד את שני חלקי הגיטו, בדיוק שם, בדוחק הנורא, חשתי, שמישהו משך אותי בזרועי. היה זה יהושע׳לה.

עוד בטרם ניתן לי לשאול אותו היכן הוא ואיפה נמצאים הוריו, אמר יהושע׳לה:

״יש לי חצי קילו לחם. הבה נחלקו בינינו. ננהג עכשיו כשם שהיינו רגילים לנהוג בחדר; האם אתה זוכר, שאל יהושע׳לה בחיוך נעים — האם אתה עדיין זוכר, שהיינו מתחלקים כולנו בכל הדברים שהיו לנו? האם אתה עדיין זוכר?...״

מיום זה ואילך אכן שוב נתחדשה בינינו הידידות. היינו נוהגים להיפגש תכופות בגיטו, ומאז הפכתי לאורח שהתמיד בכל הזדמנות לבוא לביתו, שם גרו גם הוריו ואחות מבוגרת, ששמה היה פְּרֶדְזַ׳ה.

את אביו כמעט שלא הצלחתי להכיר. ממראהו היפה נותר רק גוף כחוש כשלד ובנוסף לכך — סיפר יהושע׳לה — שאביו חולה מאוד בשחפת.

בבת־אחת נעלמו כולם.

חלפו חודשים, ולמרות כל מאמצי חברים לא הצלחנו בשום פנים ואופן להיוודע היכן נמצא יהושע׳לה. חברים סיפרו ששלחו את יהושע׳לה למחנה־עבודה, במקום מרוחק בסביבות פויזן. אולם הסתבר, שהדבר לא היה נכון. אנשים שגרו בשכונתם סיפרו, שהוריו של יהושע׳לה נשלחו למחנה־האסאג, מחנה לעבודות־כפיה בצֶ׳נְסטוֹכוֹב.

יהושע׳לה ואחותו פְּרֶדְזַ׳ה נעלמו ואיש לא יכול היה להגיד איפה הם נמצאים. שכנים מהגיטו וקרובי משפחה, שהכירו אותם עוד לפני המלחמה, עשו מאמצים רבים להיוודע על מקום הימצאם אולם עקבותיהם נעלמו לחלוטין.

היה זה בערך אחרי הגירוש הגדול מהגיטו, לפני ראש־השנה 1942, ואנו חשבנו שגם יהושע׳לה ואחותו היו בין הקורבנות של ה״אקציה״ האכזרית הזאת.

המצב בגיטו נעשה קשה יותר מיום ליום והרעב גבר עד כדי כך, שאיש לא היה מסוגל אפילו לתרום אנחה למישהו אחר; הצרות היו כה איומות, שכל אחד היה זקוק לאנחה בשביל עצמו...

ואירע, שיום אחד, בבוקר השכם, חָבַט מישהו בחוזקה בדלת חדרנו הצר. הרעש והעוצמה של החבטות בדלת היו דומים לחבטות החזקות

שהיו שומעים כשאנשי הגיסטאפו היו מתפרצים בכוח לבית לשם ביקורת או הוצאת האנשים לגירוש.

אמי השתרכה בקושי עד הדלת ובידיים רועדות פתחה את המנעול. פרדז׳ה, אחותו של יהושע׳לה, ניצבה בדלת, עיניה אדומות מדם ומגרונה פרצה זעקה כמו מדיבוק:

״גם יהושע׳לה כבר איננו!... ״עכשיו אני כבר לגמרי בודדה״.

כנראה שיהושע׳לה כבר לא היה מסוגל לשאת את בדידותו והחליט לשים קץ לחייו.

הוא התאבד. הוא הפיל את עצמו מגג של בניין מהקומה הרביעית וגופו הצנום התרסק חלקים־חלקים.

בגיטו לא היה קל לבוא לקבר ישראל. בנימין רוס האיש הלבבי, מנהל מחלקת בית־החיים, הזיל דמעה כשסידר את הלווייתו של יהושע׳לה.

חלומות אביו שיהושע׳לה יגדל ויתפתח עד שיקבל תואר פרופסור התנדפו באוויר... כל שנשאר הוא קבר של איש בלתי ידוע, שללא ספק עד עצם היום הזה לא נעצר לידו איש, לבכות עליו בתפילה.

מי יודע כמה קברים נוספים כאלה של קורבנות בלתי ידועים עדיין פזורים במרחבי יבשת אירופה?

מה קרה לְפְרֶדְזַ׳ה ומה היה גורלה לא ידוע. פרדז׳ה אפילו לא זכתה לבוא לקבר ישראל.

חיסול גיטו לודז׳

הצעדים הראשונים לחיסול גיטו לודז׳ התחילו בערך במחצית השניה של חודש יוני 1944. זה קרה אחרי שרוב האוכלוסיה היהודית בגיטו לודז׳ הושמד בצורה האכזרית והאיומה ביותר. עבודות הכפייה הזוועתיות בתנאים שלא יתוארו, הרעב שאין להביעו במילים ומחלות ומגיפות כתוצאה מהתנאים הסניטריים הנוראים — והעיקר, הגירושים הבלתי־פוסקים של עשרות אלפי גברים, נשים וילדים, גרמו להתהוות מצב, שבגיטו נותרו אז רק כשבעים אלף איש.

התפשטו ידיעות שלא אומתו, שהחזית הצבאית הולכת ומתקרבת ללודז׳. אנשים קיוו, שמתקרבת שעת השיחרור.

אנשים בודדים בגיטו ידעו, שתאי הגזים בֶּחֶלְמְנוֹ כבר חוסלו. אולם כפי שידוע לי, אף איש בגיטו, אפילו לא האנשים המקורבים ביותר לחיים רומקובסקי, לא ידעו — ויתכן, שלא רצו לדעת — שקיים בכלל מחנה־השמדה — אוישוויץ.

האנס ביבאוו ומשרתיו, הערימו על יהודי הגיטו ושיקרו להם שמעבירים אותם למחנות אחרים ושם הם ימשיכו כמקודם בעבודתם בשביל הצבא הגרמני.

קשה לשכוח את דברי־הפרידה האחרונים שמרדכי חיים רומקובסקי אמר ב־7 באוגוסט 1944, כדברי פתיחה לדרשה "ידידותית" שהאנס ביבאוו נשא לפני פועלים שנאספו ממיספר מסויים של מקומות עבודה בבתי־חרושת ובסדנאות.

חיים רומקובסקי ציין אז את חשיבות חיסול גיטו לודז׳, דבר "שיש לקוות" ישפר את תנאי הקיום של כל האנשים שעדיין נשארו בגיטו. הפועלים בגיטו שמעו בהלם את דבריו המוזרים במתיקותם שיצאו

מפיו הגועלי של האנס ביבאוו, הרוצח שניהל את כל פעולות החיסול וההשמדה של אוכלוסיה יהודית שמנתה למעלה ממאה אלף נפשות בגיטו לודז'.

וכאן חובה לצטט, מלה במלה, את נאומו האחרון של ביבאוו שנשא ערב חיסולו הסופי של גיטו לודז'. ביבאוו אמר:

"המצב בליצמאנשטאט השתנה מהקצה אל הקצה. עכשיו עורכים את העברתן של נשים גרמניות וילדים, זאת אומרת, שכל 'הפולקס־דויטשה' חייבים לעזוב את העיר. האיש שחושב שהגיטו אינו כלול בהוראה זאת טועה בצורה חמורה.

"במרחק לא רב מליצמנשטאט, התקיף אותנו האויב בהפצצה ענקית. קל לתאר מה היה קורה לוא נפלו הפצצות על שטח הגיטו.

"הפעולה לרוקן את הגיטו חייבת להתנהל בשלווה ובסדר מוחלט וחייבת להעשות בצורה טובה. זה יהיה חוסר־דעת לחשוב, שמקומות העבודה יתנגדו לפעולה זו. בסופו של דבר יסתבר שנהיה חייבים לנקוט פעולות ואמצעים של כפייה; חייבים לזכור, שאחרי ככלות הכל הרי במשך ארבע וחצי שנים ניהלנו עבודה משותפת "ברוח טובה" ואנו תמיד השתדלנו לעשות את הדברים בצורה הטובה ביותר.

"אני מבטיח לכם, שנעשה את כל המאמצים, להגיש לכם את הטוב ביותר שיש לאל ידנו לעשות וזה שאנו מרוקנים את הגיטו ישמש כאמצעי להשאיר אתכם בחיים.

"אנו נמצאים עכשיו במצב מלחמה המגיע כמעט לסיומה ומשום כך אנו זקוקים לכוחות עבודה מיומָנים וזריזים; אלפֵי גרמנים הוצאו, בהוראתו של הימלר, מבתי־החרושת ונשלחו למלחמה בחזית. משום כך אנו חייבים להשיג כוחות עבודה חדשים שאנו כה זקוקים להם בשעה זו".

בנאום זה הציע ביבאוו תוכנית, אילו מקומות עבודה חייבים מרצונם החופשי להתייצב בתחנת־הרכבת...

השקר של ביבאוו נעשה בולט יותר כשהוסיף, שקיימות כמה חברות גדולות המייצרות תחמושת ובמקומות אלה יש דרישה גדולה לידים עובדות מסורות וזריזות. בנוסף לכך, הדגיש ביבאוו, שבעיר צ'נסטוכוב, שם מעסיקים יהודים בבית־החרושת המקומי לייצור תחמושת, הם "מאוד מרוצים" ואפילו הגיסטאפו מרוצה מאוד מהעבודה שהיהודים עושים באותו מקום עבודה.

"אתם הלא רוצים לחיות ולאכול, המשיך ביבאוו בנאומו "וזאת בטח תקבלו. אתם חייבים להבין", הוסיף "שאני מדבר אליכם על 'תכלית', ואם אתם תגרמו למצב, שאנו נהיה חייבים לנקוט אמצעי־כפייה, אתם תשאו באחריות על כך, ונעלה מכל ספק שיהיו מתים ופצועים לאין שיעור".

בסיומו של הנאום, הדגיש ביבאוו את ההערות כלהלן:

1) אנחנו כבר מכינים מעכשיו, שיהיו לכם מספיק אמצעי־מחיה בקרונות הרכבת. הנסיעה תארך בין 10 ל־16 שעות.
2) אתם חייבים לקחת חבילות ומיטען שמישקלם לא יעלה על 20 קילו.
3) את התשלומים בעד עבודתכם במחנות־העבודה, ישלמו לכם במרקים גרמניים.
4) יש מספיק מקום בקרונות. יש אפילו מספיק מקום למכונות שאנו נשלח יחד אתכם.
5) אל תבואו לבדכם אלא הביאו אתכם גם את בני משפחותיכם. כדאי שתקחו אתכם כל מיני כלי־מטבח, כוסות וסכו"ם, כי אותם דברים אינם קיימים היום בגרמניה, וזה מה שנשאר, חילקנו בין הפליטים, המשפחות שבתיהם נהרסו בעת ההפצצות.

"אני חוזר ומבטיח לכם, שעשינו את כל המאמצים, שיסופק לכם כל מה שאתם צריכים לו!"

במילים אלה סיים האנס ביבאוו את קריאתו לפועלים של גיטו לודז'.

כנראה שהאנס ביבאוו פחד שדבריו יתקבלו בחשד והוסיף בנעימה רצחנית.

"ארזו את חבילותיכם והתייצבו בזמן הנקוב ואם אתם לא תעשו זאת כנדרש מכם, נהיה חייבים לנקוט באמצעים אחרים — כי אני אינני יכול שלא למלא את המוטל עלי..."

כל אלה ששמעו את דברי "ההרגעה" של ביבאוו, הגיעו מספר ימים אחר־כך לאוישוויץ. מה שקרה שם ישאר כתם לדראון עולם על כל החברה האנושית.

תאי־הגזים והמשרפות "עבדו ללא הרף" — והשמש הוסיפה לזרוח ולא הסתירה את פניה מבושה — — —

ועולם החסד והרחמנות שתק. והמנהיגים של העולם החופשי המשיכו במחוות של מילים...

מובילים אותנו לקרונות הרכבת

הגיסטאפו, בעזרת המשטרה הפלילית ואנשי "אס.אס." גרשו בכפיה אלפי גברים, נשים וטף, ולא חסכו במכות רצח במגלביהם על גופות האנשים הכחושים וכמעט גוססים של אסירי גיטו לודז'.

המשטרה היהודית, שנודעה בשם "שירות הסדר" ("אָרדנונגס־דינסט"), התייחסה למגורשים ללא שמץ רחמנות. הם דרכו ברגליהם על גופות קשישים וחולים, וילדים קטנים נזרקו בכיוון המשאיות ועגלות־המשא שעמדו לרשותם להובלת הקורבנות לתחנת הרכבת.

הצריחות והזעקות ההיסטריות אינן ניתנות לתיאור, ואנשי הקומאנדו של הגרמנים היו באותו זמן מרווים את עצמם ומעודדים את נשמותיהם הטמאות בלגימות יי"ש אדירות מבקבוקים שנשאו עמם בכיסי בגדיהם.

הדמים הניגרים של הקורבנות הפצועים התערבבו עם החלב השפוך, שאנשי הקומנדו חטפו מידיהן של האמהות המחבקות בכוחותיהן האחרונים את התינוקות הרכים, כשהן אינן יודעות כלל, שאלה השעות האחרונות שהן יכולות עדיין לראותם בחיים.

האמהות והאבות שלהם נידונו לאותו גורל איום ונורא יחד עם כל מאות אלפי היהודים שהושמדו בתאי־הגזים של אוישוויץ.

אין ולא קיימת כלל משימה מעוררת חלחלה יותר לגבי אחד שהיה בין האסירים, מלתאר את הרגעים הראשונים בכניסה למחנה אוישוויץ.

"אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים... אין מספיקין לכתוב..." כתוב בגמרא (בשבת יא), ובשום פנים ואופן אין לתאר, כיצד נראו יהודי לודז' שזה עתה גורשו מהגיטו בכפייה; גברים, נשים וילדים ללא סימן חיים, כמעט מתים, נצמדו לקרוביהם, והזעקות עולות עד לב השמים עד — שהקצין הנאצי האיום הפריד ביניהם: "יְמִין, ימין", ויחד עם הקריאה צליפת מגלב וצעקת־רצח: אתה, שְׂמאלה!..." והוא שקבע מי לחיים ומי למוות...

בתוכנית של הרוצחים הנאצים מילאה אוישוויץ תפקיד בעל מימדים ענקיים...

אוישוויץ היתה מנגנון מסודר ומאורגן למטרה לה שימש — כמחנה השמדה, בו בוצעו:

1) השמדה ביולוגית של אנשים על לא עוול בכפם, רק משום שהיו יהודים, מהרבה ארצות של מזרח־אירופה, בעיקר מפולין, הונגריה, גרמניה, ליטא, רומניה ומקומות נוספים.

2) המחנה הפך לכאורה גם למרכז רפואי ושם עשו הרוצחים נסיונות רפואיים על גופות האנשים שרוכזו בו.

קיים אפילו מיסמך מהיינריך הימלר, המפקד הראשי של פלוגות ה־אס.אס., בתאריך ה־2 ביולי 1942, שם קבע במפורש, שאוישוויץ עומדת לרשותו של פרופסור קאל קלאוֶבֶרג; הוא היה ממונה על עריכת ניסויים באנשים וחיות...

חובה כאן להזכיר, שעדיין נשארו בחיים הקורבנות של אותם "מחקרים", שֶׁחָוּו על גופותיהם את הניסויים הזוועתיים האלה.

בקרון הרכבת, בדרך מהגיטו למחנה אוישוויץ, היו יחד אתנו עוד שני אסירים: ר׳ נטע ירוחם בֶּרלינר, מנהל בתי־הספר "בית יעקב" בלודז׳, והיהודי המתבולל, סטאניסלאוו יעקובסון, במקצועו עורך־דין ואחד מיועציו הראשיים של מושל גיטו לודז׳, מרדכי חיים רומקובסקי.

ר׳ נטע עדין־הנפש אמר בעל־פה פסוקי תהילים ויעקובסון הַמַּקיף חזר אחריו על הפסוקים בהכנעה...

"לכם, יהודים אדוקים, טוב", אמר יעקובסון. "אמונתכם תחזק אתכם כשם שאמונתכם באלקים נסכה בכם תקווה ועוז בעמק הבכא של גיטו לודז׳".

כאילו קרה הדבר רק אתמול, עדיין נצבת לנגד עיני הדמות הקדושה של יהודי בא בשנים, שקודם לכן מעולם לא ראיתי אותו, והוא היה יחד אתנו, נוסע בקרון הרכבת לאוישוויץ:

"קצת מים, אני מבקש מכם: תנו לי קצת מים!" הרחיק את שולי השמיכה שכיסתה רק את שיירי זקנו הקרח ופתאום צעק בקול רם:

"שהכל נהיה בִּדְבָרוֹ! הכל! לא רק המים בלבד. אתם שומעים, רבותי, הכל! הכל! שהכל! נהיה בִּדְבָרוֹ!"

הנה זה מה שנקרא צידוק־הדין מפיו של יהודי קדוש, בדרכו לתאי־הגזים של אוישוויץ.

הקומנדו המיוחד („די זאָנדער־קאָמאַנדאָ") באוישוויץ

מחנה־הריכוז באוישוויץ הוקם בערך באמצע שנת 1940. היעד הראשון להקמת מחנה־ריכוז זה היה לכאורה, הקמת מקום ריכוז שם היו צריכים להביא בעיקר אזרחים פולניים, שבויים פוליטיים לכאורה, מאותם אנשים שהתנגדו והתקוממו נגד המישטר הנאצי ושיטותיו; אולם אחר־כך הסתבר שהביאו למחנה־ריכוז זה מישלוחים גדולים מצ׳כוסלובקיה, רוסיה, יוגוסלביה ומעוד ארצות רבות באירופה.

כפי שנודע מראש בהקמת המחנה, הוא היה צריך לשמש לגברים בלבד, אולם שנתיים אחר־כך הביאו לשם גם מישלוחים גדולים של נשים מארצות שונות.

התהליך להפריד בין בני משפחות או להפריד את הנשים מבעליהן, נודע אחר־כך בשם: סֶלֶקְצְיָה, ותהליך זה התחיל למעשה בתקופת חג הפסח, בשנת 1942.

השיטה הברוּטָלית הזאת ננקטה גם כלפי משפחות שלמות. איש־האס.אס. — פוקס הרוצח, יחד עם הממונה הראשי („אויבער־שאפרפירער"), היו אלה, שבאצבעותיהם הטובלים בדם, החליטו, מי שצריך לפנות לצד ימין — לעבודה, ומי לצד שמאל — ואת האומללים האלה היפנו מיד לכיוון תאי־הגזים.

זה היה רק עניין של מזל, אם מישהו „זכה" לפנות לצד ימין.

מה„מזל" הזה נהנו האנשים הצעירים יותר, גברים צעירים שנראו כמתאימים לעבודה. אנשים מבוגרים, או גברים שפניהם היו חיוורות וכחושות, אותם העבירו מיד לצד שמאל.

אותו דבר אירע לילדים קטנים ונשים הרות.

הם הוקפו מייד וכולם הובלו בכיוון המשרפות.

הגז ׳ציקלון B׳, המצאה של המדענים הגרמנים, פעל במהירות הבזק והקורבנות, תוך שניות מעטות, נחנקו.

תא הגזים שהיה די גדול בשטחו והכיל למעלה מ־1.500 נפשות, היה השלב הראשון להשמדה הזוועתית של אנשים חיים על לא עוול בכפם.

בשלב השני, עסקו כבר הבריונים של ה„זאָנדער קאָמאנדאָ", קבוצה של אנשי־רחוב בורים וגסי־רוח, שהיו קרובים לאנשים השפָלים והמתועָבים של העולם התחתון.

אותם אנשים היו בעצמם אסירים באוישוויץ ועבודתם היתה לסחוב את הגוויות החנוקות בגז מתוך הַתָאים.

חובה כאן להדגיש, כי למרות שחלק מסויים של אותם ברנשים של ״הקאמאנדא״, מכרו את נשמותיהם לפעילות הברוטלית הנוראה הזאת, רק בגלל שהבטיחו להם שיקבלו מזון טוב יותר ובגדים חמים; הרי אנשי ה־אס.אס. הרוצחים הכניסו בכפייה גם אסירים אחרים לעבודה. תפקידם היה, כך שמעתי מעדי ראייה, לגזוז את שיער המתים החנוקים, להוריד את התכשיטים מידיהם ולעקור את שיני־הזהב מִפִּיות הקורבנות.

למרות שהגרמנים לא התחשבו כלל בתנאים המיוחדים והם המשיכו בהתמדה ללא שמץ רחמנות במעשים האיומים באוישוויץ, הרי בכל זאת היו מודאגים שמא מעשי־התעתועים הזוועתיים שלהם יתגלו לעין כל וישפיעו על דעת הקהל העולמית.

מסיבה זאת היו משמידים, מזמן לזמן, בצורה דומה גם את הברנשים של ה״זאָנדער קאָמאנדאָ״.

בדרך זו הבטיחו לעצמם, לבל ישאר בחיים אפילו עֵד חי אחד ויחיד, שיהא מסוגל לספר לעולם הנאור מה שבאמת התרחש בתאי־הגזים ובמשרפות של מחנה ההשמדה באוישוויץ.

הדברים שהובאו כאן, משמשים כמבוא בלבד על ״הטכניקה״ של הפושעים הנאצים, שננקטו במחנה אוישוויץ במשך מספר שנים.

מסיבה זו כדאי לקרוא את הדברים והתיאורים על מחנה ההשמדה באוישוויץ, כפי שרשם זאת יהושע פְּיַאסֶעק, נציג העורך הראשי של עתון ה״פאלקס־שטימע״ (״קול־העם״) שבועון לחברה ותרבות מטעם החוגים היהודים שנותרו בפולין.

הרי מה שכותב יהושע פיאסעק:

אוישוויץ

מה ניתן היה לספר על אוֹשְוִויֶינְצִ'ים ("אוישוויץ") בימים ההם טרם פלשו קלגסי גרמניה ההיטלראית לפולין? זו היתה עיר־מחוז, לא רחוקה מהעיר קרקוב, ובה כעשרים אלף תושבים. שם זורם הנהר לאַסי, הנופל לתוך הנהר הגדול וויסלה. אם הדבר היה מעניין מישהו, ניתן להוסיף, ששם נמצא בית־חרושת למוצרים כימיים. עיר הדומה לעשרות עשרות ערים כאלה בפולין, שלא הצטיינה בשום דבר מיוחד, שכדאי היה להזכיר אותה. והנה הגיע חודש אפריל בשנת 1940, שבעה חודשים אחרי שהמגפיים הממוסמרים של היטלר צעדו על אדמת פולין. בפקודתו של הימלר הוקם אז כאן מחנה־הריכוז אוישוויץ. כך קיבל את שמו הגרמני במקום זה הפולני — אושוויינצ'ים. חודשיים אחר־כך הגיע לכאן המישלוח הראשון של פולנים — 700 היה מיספרם.

וכך זה התחיל.

יומיום היו נוסעות על פסי־הרכבת של אירופה הכבושה רכבות־משא גדושות בני־אדם; מצרפת והולנד, מצ'כוסלובקיה, הונגריה, יוון, מגרמניה, אוסטריה ודנמארק, מערים ועיירות שונות בפולין. חלקם המכריע היו יהודים. הדרך הובילה לרציפי הרכבת של אוישוויץ.

כאן פֻּרְקוּ את מישלוחי האנשים. גרמנים בתארי־דוקטור התחילו את הסלקציה: הכשירים לעבודה — לעת עתה לחיים, כל היתר — לתאי־הגזים — נשים הרות, ילדים, זקנים. 80 אחוז של אלה שהגיעו למחנה אוישוויץ הוכרזו על ידי הרופאים של ה־אס.אס. "כבלתי מתאימים לעבודה".

אחרי שעברו בשער מעליו הם ראו את הסיסמה "העבודה משחררת" ("ארבייט מאכט פריי"), היה ממלא־המקום של מפקד מחנה־ההשמדה

הֶעס, ק. פריץ׳, נושא נאום: ״אני אומר לכם, שלא הגעתם כלל ועיקר לסנטוריום, כי אם למחנה־ריכוז גרמני. מכאן אתם מסוגלים לצאת בלבד דרך הארובָּה. אם במישלוח נמצאים יהודים, יש להם זכות לחיות שבועיים בלבד, כמרים — חודש אחד, כל היתר — שלושה חודשים״.

כשהיינריך הימלר ערך את ביקורו הראשון באוישוויץ במרץ 1941 הורה, אחרי בדיקה קפדנית, להגדיל את המחנה ל״אוישוויץ 2״ בְּבִּירְקֶנאוּ (״בְּז׳ינְקָה״ בפולנית). אחר־כך הסתבר, שהשטח הזה קטן מדי להכיל מישלוחים כה רבים של בני־אדם, והקימו את ״אוישוויץ 3״ בַּמאנוֹבִיצֶה, וחוץ מאלה הקימו בסביבות אוישוויץ עוד 30 מחנות נוספים.

המישלוח הגדול הראשון של חיילים סובייטיים שבויי־מלחמה, שמיספרם היה 12 אלף איש הגיע לאוישוויץ בנובמבר 1941. מיספרם גדל אחר־כך לעשרות אלפים רבים ונשארו בחיים רק בודדים מהם.

מהמישלוחים של יהודים שהגיעו לאוישוויץ נשלחו היישר לתאי־הגזים מ־80 עד 90 אחוזים.

בדין־וחשבון מאירגון מחתרת חשאי מקין 1944 מסר ראש־הממשלה לשעבר של הרפובליקה העממית הפולנית, יוזף צירַאנקיעוויטש, פרטים על ״העבודה״ מבית־החרושת לרצח של אוֹשְׁוִויֶנְצִ׳ים:

זה עכשיו התחילה שחיטה שטרם נודע כמותה של יהודי הונגריה, שחיטה שאין לה אח ודוגמה בתולדות האנושות ואפילו לא בתולדות הרציחות ההיטלריסטיות שנערכו עד הנה. ההיקף שלהם הוא איום ונורא, הציניות בביצועה — חייתית. התליינים ההיטלריסטיים מתעלים על עצמם, הם הופכים לחיות פראיות משתוללות משוגעות־למחצה — שיסלחו לי החיות על ההשוואה המעליבה! הם רוצחים כאילו אחזה בהם קדחת של מהירות וזריזות, שקוטעת את הנשימה, כדי לסיים את השמדת כולם, בטרם תגיע על כך ידיעה כלשהי להונגריה. הם איבדו לחלוטין כל חוש של אחריות אנושית.

ממחצית מאי מגיעים מישלוחים של יהודים הונגריים בקצב מוגבר, כל לילה — 8 מישלוחים, כל רכבת ב־48 עד 50 קרונות, ובכל קרון 100 איש ואשה.

המישלוחים מנוהלים על ידי ״קולוניסטים״, כדי לישבם על שטחי־אדמה שהוקצו להם לשם ״חילופין״ של המישלוחים בחיילים גרמנים

שבויי־מלחמה בעזרת הצלב האדום הבינלאומי. היה זה תעלול מנוּוָל ידוע זה זמן רב, לשקר לאנשים על ידי הגרמנים שמתעללים ולועגים למוסדות הבינלאומיים המוכרים, וּמַשְׁרִים מעצמם כל צל וסימן שיש לו קירבה כלשהי לגישה אנושית.

לרכבות של ה"קולוניסטים" הוסיפו שני קרונות עם עציבניה אותם היו פורקים "קולוניסטים" לכאורה ליד רציף־המוות והם עצמם מובילים את העצים האלה למקום אחר מסדרים אותם זה על גבי זה טורים־טורים... כדי להקל עליהם את העבודה הם כבר באים אחרי שנעשתה בהם הסלקציה. ילדים, למשל, מגיעים בקרונות מיוחדים וכן בקרונות האחרים הסגורים בקפידה, והם מחכים בפסי־רכבת צדדיים מספר שעות. עד שפורקים אותם הם מחכים בחורשה בקירבת־מקום, או בתעלות עד ששני תאי־הגזים יהיו מוכנים לקבל אותם...

משמר חמוש מיקלעים שומר עליהם כל הזמן, כך הם מחכים לפעמים למותם במשך שתי יממות רצופות, מאחר שתהליך "הייצור" מתעכב.

בין רציף־הרכבת ותאי־הגזים הולכים יומם וליל ללא הרף מחנות אנשים, שמתקרבים אל תאי־הגזים במידה והם נשארים כבר נקיים מגוויות המתים. בטבורו של הכביש שועטות ללא הרף משאיות, המובילות לרציפים אנשים חלשים וחולים, נשים חלשות וילדים. בריאים הולכים ברגל, מבלי שידעו לאן, עד הסוף.

בתעלות ליד הדרך שוכבים אנשי אס.אס. חמושים במיקלעים...

על הרציף משאירים כולם את המיטען שלהם, שאחר־כך מובל על ידי המשאיות למחסנים מיוחדים למקום שמכנים אותו "קַנָדָה", שם קומאנדו של אסירים מְמַיְנִים את החפצים והבגדים. ליד הרציף מוטלות מזוודות לאורך 300 מטר, לרוחב 20 מטר ולגובה עד קומה אחת. המשאיות אינן מסוגלות לנקותן, למרות שהאנשים עובדים ללא הפסק. ליד הצריף הגדול של "תא החפצים", שכבר מלא וגדוש עד אפס מקום בבגדים ודברי לבוש, מוטלות ערמות גדולות של בגדים שלא מספיקים למיין אותם ולא להוציא אותם.

בטרם נכנסים האנשים לתאי־הגזים הם מוסרים... לשמירה, כסף ותכשיטים, שהביאו עמם. אחר־כך הם מתפשטים כולם עירום ועריה, מוסרים את הדברים, אותם בודקים אחר־כך, אם לא הסתירו שום חפצים יקרי־ערך בחשאי. עכשיו נכנסים האנשים ל"בית־המרחץ", זאת אומרת, לתאי הגזים כשכל קבוצה מונה אלף איש. כבר לא נותנים

להם, כבזמן הראשון, סבון ומגבות — לכך אין כבר עכשיו זמן.

שני תאי־הגזים עובדים מבלי שינוחו לרגע קט, ובכל זאת אינם מסוגלים לעמוד בקצב. ההפסקה בין חנק בגז של קבוצה אחת לזו האחרת מתמשכת לזמן הדרוש לאוורר את התאים. מהצד השני של התא — הנכנסים אינם רואים זאת — מוטלות ערמות של גוויות שלא מספיקים לשרוף אותם.

לכולם, בעיקר הנשים, גוזזים את שערותיהם על ידי קומאנדו מיוחד של סַפָּרים. השיער נארז בשקים כחומר־גלם, קומאנדו מיוחד של רופאי־שיניים בודקים את פיות־הגוויות ועוקרים שיני זהב ופלטינה.

רק אחרי כל מעשי השוד האלה מובלות הגוויות לשריפה.

★

כתוצאה ממיתקפת החורף של הצבא הסובייטי התחילו ההיטלריסטים בשלהי שנת 1944 להעביר משם את השבויים שעדיין נשארו בחיים. ב־18 בינואר 1945 הובילו את האסירים ברגל לכיוון גרמניה. במחנה השאירו כששת אלפים איש שלא היו מסוגלים כבר לצעדה והיו צריכים להרצח בירי בו במקום.

ה־27 בינואר 1945. גדוד טנקים סובייטי נכנס בשערי מחנה־ההשמדה אוישוויץ־בירקֶנאו. ביניהם נמצא הפולקובניק היהודי, הערש יעזילאוועטסקי, המפקד של גדוד הטנקים. היה יום חורף קר מאוד. הערש יעליזאוועטסקי מתקרב לצריף שם נמצאו עדיין יהודים חיים. הם מביטים בפחד וחוסר־אימון על האיש במדים הסובייטיים. הם אינם מאמינים למראה־עיניהם: האם אין זה איש האס.אס. שהיסווה את עצמו במדים אלה? ״אנו אנשי הצבא האדום! אתם אנשים חופשיים!״ — קורא אליהם ביידיש הפולקובניק הערש יעזילאטעווסקי. עכשיו הם כבר מאמינים ובטוחים; ניצב לפניהם יהודי, קצין של הצבא הסובייטי. שלדים חיים צונחים אט־אט ממשכביהם, נופלים לרגליו, ופורץ מפיות כולם בכי היסטרי. גם משמחה אפשר לבכות. הנידונים למוות שאין ממנו דרך להתחמק, שוחררו. מעיניו של הפולקובניק שאינו יודע פחד, זולגות דמעות.

כשהחיילים והקצינים הסובייטים נכנסו לצריף הילדים, הרימו הילדים את שרווליהם והצביעו על זרועותיהם הכחושות את המספרים שקוקעו בהם. הם איבדו את שמותיהם. הילדים הפכו למספרים של ארבע וחמש סְפָרות.

מייד התארגנה העזרה הראשונה לניצולים. הביאו מהחזית בית־חולים צבאי, מטבחי־שדה הכינו מזון, הביאו מוצרי־אוכל מהמחסנים הסובייטים, כמו כן מצאו מזונות במרתפים של "אי. ג. פארבען" במאנוביצה־אושווינצ'ים, אולם לא הצליחו להציל את כולם, רובם מתו מאפיסת כוחות.

ארבעה מיליון בני־אדם הושמדו בבית־חרושת זה לרצח. אין מיספר רשמי כמה מהם היו יהודים, שני מיליונים — אחרים אומרים למעלה משלושה מיליונים. את המיספרים ניתן להעריך בלבד, כי הרוצחים ההיטלריסטים לא ניהלו שום רשימות בנוגע לאסירים היהודים. דבר אחד ברור: הרוב המכריע של הנידונים והמעונים למוות באוישוויץ־בירקֶנאו היו האבות והאמהות שלנו, אחים ואחיות. הם נחנקו בגזים ונשרפו אך ורק משום שהיו יהודים.

כשכבר לא היה כלל ספק שסופם הולך ומתקרב, כשאת הדי היריות של תותחי וטנקי הסובייטים כבר אפשר היה לשמוע באוישוויץ, רצו הנאצים למחוק ולהסתיר את עקבות הפשעים שלהם, אולם המיתקפה של הצבא הסובייטי התנהלה במהירות הבזק, ודבר זה לא ניתן להם לבצע.

הגרמנים הכינו את העברת אסירי מחנה־ההשמדה. הגיעה הפקודה מהנהלת המיבצע: לשרוף את המחסנים. אולם הם לא הצליחו להשמיד את הכל. נותרו 6 מחסנים שלא עלו באש, בהם מצאו: 348,820 חליפות־גברים, 836,525 שמלות נשים שלמות, 5,525 נעלי נשים, 38,000 זוגות נעלי־גברים, 13,964 שטיחים, עשרות אלפי מברשות־שיניים, מברשות־גילוח, פרוֹטֶזות, משקפיים, והנורא והאיום ביותר — צעצועי ילדים.

ליד תאי הגזים של אוישוויץ

בגיטו לודז׳ לא נשמע רמז כלשהו, שעשרות אלפי הגברים, הנשים והילדים, שהובלו בכפייה והוצאו משטח הגיטו הסגור והמסוגר, הובלו למחנה השמדה.

כפי שהודיעו ברבים, לפי המידע שהגיע אלינו מצד אותם האנשים שהיו קרובים לחוגי הנהלת הגיטו, שולחים את כולם למקומות חדשים בהם יעבדו. אמרו גם, שבמקומות העבודה החדשים, הנמצאים עמוק בשטחי גרמניה, הכינו מקומות לינה מיוחדים לנשים וילדים.

האמת נודעה לנו אחרי נסיעה מייגעת, בקרונות חתומים, כשהגענו לאוישוויץ.

״אתם רואים״, היו הצעקות הראשונות של אנשי ה׳זונדר־קומאנדו׳, ״אתם רואים שם את העשן השחור מן הארובות, זה העשן של האנשים השרופים!״

בכי־התמרורים והיללות קורעות־הלב, בשעה שניתקו אותנו ממשפחותינו, היו כה איומים, שאנו אפילו לא היינו מסוגלים לתפוס בכלל את המושג והמשמעות של אותה ״ברכה״.

מי היה מסוגל בכלל להעלות על הדעת ששורפים אנשים חיים או גוויות אנשים...

הייתי צעיר מאוד ולמען האמת לא הבנתי כלל את משמעות המושג ״קְרֶמַטוֹריום״.

רק אחר־כך, כשאמרו לי ״שהצלחתי״ לחמוק מהקבוצה ״שצעדה״ בדרך לקרמטוריום, התחלתי להבין שאני נמצא על הסף בין החיים והמוות.

במצב איום זה איש לא היה חדור הרגשה של אחוות־אחים. נהפוך הוא. מייד כשרק הגענו למחנה, זיכו אותנו בצליפות מגלבים ללא

שמץ רחמנות, והיו אלה מגלבי־גומי וגם מגלבי־ברזל, שהמשרתים של הגרמנים, אסירים מעמים שונים, אסירים יהודים בכלל זה, הפעילו בצחוק ובלעג על גבותינו הכחושים מרעב, שהוכו בְּרָזוֹן.

אולם מעניין, שאפילו בשערי תאי־הגזים, שם היו מועסקים רבים מאנשי ה׳זונדר־קומאנדו׳, דווקא שם, התגלו לפעמים רגשות אנוש.

על גילויים אלה יש תיאור מיוחד במינו שהופיע ב״פאלקס־שטימע״ של וורשה, שהיה השבועון של אירגון התרבות בפולין (בתאריך ה־21 במרץ 1987).

חיים גולדשטיין, שהיה כנראה גם הוא אחד מאלה שמילאו את עבודת־הכפייה ליד שערי תאי הגזים, מתאר במאמרו חוויות מסעירות שחייבות לזעזע את המצפון האנושי. גולדשטיין, ביידיש שלו, המְגוּרְמֶנֶת למחצה, רושם שם את האירועים הבאים:

״על כל הצורות הנפשעות של שיטות ההשמדה באוישוויץ־בירקנאו, מייד אחרי שנפתחו המישרפה הראשונה ותנור־הגז, הגיע תורה של עוד שיטה, הומאניטרית, לפי ביטויו של מנהל המישרפה: סֶלֶקְצְיָה, אבל לא לפי המושג האנושי של המלה ״לבחור״, אלא פשוט, ״סלקציה״ שהובילה לתוך תא־הגזים. בפעם הראשונה זה קרה במפתיע, בבוקר אחד אחרי הקריאה לספירה. במקום הפקודה: ״קומנדו, להתייצב!״ (״קאָמאנדאָ, איינטרעטן!״), שהיה נשמע מייד אחר־כך, בו כל אחד רץ מהר לקבוצת העבודה של הקומאנדו שלו לפקודת ה״קאפו״ שלו — והחבטות של המקלות וצעקות אנשי ה־אס.אס. וה״קאפואים״, נשמעו במרחק, הגיעה הפעם מֵרָחוֹק הפקודה: ״כולם להתייצב למגרש־האיסוף הגדול!״

על מגרש־האיסוף התייצבו כל אנשי ה׳בלוק׳, מאחורי הממונה על ה׳בלוק׳ שלהם ועוזריו.

מולם הופיעה דמות האימים עם הארובה הגבוהה מֶטרים רבים של הקרמטוריום, שֶׁיָרַק כל הזמן איבכות עשן. לא עלה כלל על דעתו של אף אחד מהנוכחים, שממקום זה יבחרו בעוד רגעים מספר ״חומר״ בשביל אותה ארובה. לא פעם אחת היינו עומדים כאן בצורה זו, מחליפים פלוגות־קומאנדו שונות, מקימים פלוגות־קומאנדו חדשות. אחרי דקות ספורות נזרקה הפקודה: ״כל היהודים להישאר במקומותיהם! לא־יהודים לבלוקים שלהם, רוץ! הקפואים להישאר במקומותיהם!״ הבטנו נדהמים זה על זה: — מה זה יכול להיות? אסור היה לדבר).

מייד התברר הכול. המפקד של הקרמאטוריום, ׳אוּבֶּר־שטוּרם־־ פיהרער׳ מאל, עם עוד מיספר קציני אס.אס. מהמחלקה הפוליטית הגיעו ונתנו פקודה שכולם יעמדו בשתי שורות, אחד מאחורי השני. אנשי אס.אס. וקַאפּוֹאים הקיפו אותנו והצעדה התחילה. מרחוק ראיתי שעומד שולחן קטן, באמצע יושב ה׳אוּבֶּר־שטורם־פיהרער׳ ושני קציני אס.אס. משני צידיו. חלק מהאנשים מופנים הצידה ומתייצבים בחמישיות, וחלק, אחד מאחורי השני, בכיוון חזרה. כשהגעתי קרוב לשולחן הבחנתי, כי כשהמפקד מאל עושה ניד־ראש קל לצד ימין, הכוונה לאותן שורות של אנשים העומדים בחמישיות, וכשהוא אומר: ״אוֹפּ״, הכוונה לשורות העומדות בכיוון לשוב חזרה.

בדרך זו נהג אחד מהגזע העליון. בפנים מחייכות, ובניד־ראש, שלח בבוקר זה למוות מחמש מאות יהודים. אחר־כך היה נוסע חזרה לביתו (הם כולם היו כאן עם הנשים והילדים שלהם) לאכול בחברת משפחתו את ארוחת־הבוקר הרגילה שלו. כל התהליך הזה התנהל במהירות כה רבה, שלא נותר אפילו זמן לחשוב שנייה אחת על מה שזה עתה אירע, ולא ניתן אפילו זמן לגנוח על גורל ידיד, קרוב וחברים, שלפני דקה אחת הלכו לאובדן לעולם.

הצעקות של הקפואים ואנשי ה־אס.אס., המקלות שהתחילו להשתולל מעל הראשים, החרישו את הכאב, שכל אחד מאתנו חש. אלה ״שנבחרו״ הוקפו מיד באנשי אס.אס. ושוב היה המגרש ריק ודומם, כאילו לא התרחש כאן ולא־כלום. אולם המלה האיומה ״סלקציה״ נישאה כסיוט, ריחפה מעל המקום ומילאה את המחנה. כשרצתי למקום עבודתי, למחסן הבגדים, ספר הקַאפּוֹ במקום ארבעים איש של הקומאנדו רק שלושים ותשעה: האיש הארבעים, שמו היה ארתור, כבר הלך בדרך לתאי הגזים.

כל פלוגת־קומאנדו ביכתה בלילה של ה״נאַרעס״ (משָׁכָב קרשי־ עץ צפופים), את הארתורים, הז׳וֹטָפִים המַייאָרים והַמְישָׁלִים שלהם, שאיבדו היום את חייהם ב״סלקציה״ הראשונה. בכאב ביכה כל אחד בלילה את קרוביו. אני, בין היתר, חשבתי על ארתור הסלוֹבַקי, הוא כבר לא יתגעגע אל ילדיו.

כשהקאפו שולזינגר, ממחסן הבגדים, קרא בשמי שלושה ימים אחרי הסלקציה יחד עם שמו של הֶרְמַאן, נתקפתי בתחושה מוזרה, מעין הרגשה טובה ללכת לשם. קודם־כל לראות איך השפיע הכל על האנשים ב׳זונדר־קומאנדו׳, המיפגש הראשון הַיָשִיר עם אנשים

מופרים, ואולי גם קרובי־משפחה, וגם לראות כיצד מחזיקים מעמד ומגיבים הנידונים, שידעו כבר, שמקלחת וחדר־רחצה — משמע תא־גזים. אבל בעת ובעונה אחת פחדתי מאוד ללכת אל ה׳זונדר־קומאנדו׳. אולי התרחשה שם התנגדות עם ה־אס.אס.? בשל איום המוות היו אנשי ה׳זונדר־קומאנדו׳ חייבים לעזור לפעולות הכפייה והשימוש בכוח כפי שנהגו והשתמשו בהם פלוגות ה־אס.אס., ולכן התגנב לראש רעיון כזה. הרחקתי ממוחי את הרעיון: לא, זה לא יתכן, הלא אני עצמי דיברתי אתם קודם והאמנתי שהם לא יעשו דבר כזה ובכל זאת כל פעם חזר אלי הרעיון. ומה היה רעיון זה? קודם המוות, רצון החיים הוא כה חזק, שהוא מסוגל לטשטש וּלְאַיֵּין את כל הכוונות הטובות.

זמן ההכנה והספירה וההטלה על אלונקת המשא התמשך והתנהל באיטיות כה רבה, עד שנדמה היה לי שזה נצח. כשאלונקת המשא כבר היתה מלאה, הרימונו אותה — אני והרמאן קדימה, ז׳יל ונתן מאחור — והתחלנו ללכת. זה היה מייד בבוקר. אנשי קומאנדוס־החוץ כבר יצאו לעבודותיהם, רחובות המחנה היו ריקים מאדם. דומיה ושקט שרר על פני כל השטח סביב; במקומות שונים ראינו את הקומאנדוס של מנקי־הרחובות במטאטאים לפני הצריפים. השמש זרחה כאן כמו בכל מקום, במלוא הודה ותפארתה, כבעיצומו של יום קיץ. כשהסתכלתי על כל הנמצא סביבי, חשבתי לעצמי: האיש, שאינו יודע על הקורה כאן, כלום היה בכלל עולה על דעתו, שכאן בפינה השקטה, לא רחוק מהחורשה, במקום הנקוּא בשם בְּזֶ׳ז׳ינְקָה, בין שדות כאלה המעלים ריחות כה נעימים, עושים את הפשעים האיומים והנוראים ביותר, שהעולם עוד טרם ראה כמותם. ובמחשבות אלה היינו מגיעים לשער ה׳זונדר־קומאנדו׳.

מבפנים לא הבחנתי שינויים כלשהם, מאז שהייתי כאן בפעם הקודמת. בחצר, כמו תמיד, כמה מהם ישבו והשתזפו בשמש, כמה מהם שוחחו ביניהם. גם ב׳בלוק׳ ישבו קבוצות קטנות על המישכבים ושוחחו. האווירה היתה נורמלית, לפי התנאים השוררים כאן. לא היתה עצבנות. כשיצאנו מהמשרד, אחרי שמסרנו את הלבנים והסדינים שהבאנו, עמדו במרחב ה׳בלוק׳ רבים מהם כמחכים לנו. מניה וביה הקיפו אותנו במעגל ואף אחד לא שאל שאלה כלשהי, כנהוג, כשמישהו מאתנו היה מגיע. הבחנו, שלהם יש משהו לספר לנו ומייד נשמעו קולות מכל עבר: — ״נחומקה, נחומקה, ספר להם מה

שאירע". — "רגע, רגע", ענה נחומקה רגוע, כאילו הוא מהרהר כיצד עליו לספר. אחרי כמה רגעים נוספים של שתיקה, התחיל:

"כשלפני מספר ימים הגיעו, כמנהגם, אנשי ה־אס.אס. לקחת אותנו לעבודה בקרמטוריום, בטח לא חשבנו ולא עלה כלל על דעתנו, שמייד ניפגש שם עם הרבה אנשים שהגיעו הנה יחד אתנו, עברנו יחד את הדרך הקשה בקרונות חתומים, עם ידידים, עם קרובים שלנו מהעיירה, עם חברים זה שנים רבות. הרי אנחנו נמצאים מוקפי גדר בבלוק שלנו, ומי היה מסוגל בכלל לדעת שהיום נערכה סלקציה להיכנס לתאי־הגזים". — "גם אנחנו לא ידענו", קטע ז"יל, "הרי זו היתה הפעם הראשונה" — "ואילו כבר היינו יודעים, מה היינו מסוגלים לעשות?" אמר נתן כמדבר לעצמו.

"מאז שפתחו את הקרמאטוריום" — המשיך נחומקה — "עדיין לא הגיעו מישלוחים משום ארץ אחרת. העבודה שלנו עד עכשיו היתה להוציא את המתים, ששכבו בבורות בחורשה, להובילם לקרמאטוריום ולשרפם. זו עבודה קשה, עבודה מאוד קשה, אבל", — לא סיים את המשפט. (אנחנו הֶבַנוּ). "כשמפקד הבלוק נכנס וזרק פקודה: "לצאת החוצה!", התחלנו, כנהוג, ללכת בחמישיות בשורה וכמו תמיד התחלנו להסתכל סביב על המחנה, על הבלוקים, והתעוררו געגועים לזמן בו היינו כולם אנשים חופשים. — "אוי, כמה זה היה טוב" — אמר פתאום, — "כן, כן, חשבנו עליכם כפי שהייתם אנשים חופשים. כשיצאנו מהמחנה, במקום לפנות ימינה בכיוון החורשה, היפנו אותנו שמאלה, לדרך המובילה לקרמאטוריום, לבות כולנו הלמו. בטח מישלוח — ולמרות שהיינו כמעט מוכנים לכך, הרגליים שלנו כאילו קפאו והתחלנו להמשיך ללכת כְּאוטומַטים. כשהגענו קרוב למקום הקרמאטוריום, הבחנו מייד מהצעקות שפרצו מתוך האולם, דרך החלונות בסורגים, שאלה הם אנשים שלנו מהמחנה. המפקד של הקרמאטוריום, מאל, עם בני־הלווייה שלו, כבר חיכו לנו. בצד, מסומנים בצלב אדום, עמדו מיכלי־הגז. מסביב עמדו אנשי ה־אס.אס. בנשק אוטומטי. — "החברים האלה שלכם", פנה המפקד בחיוך ציני אלינו (מצביע בידו על האולם) כבר חלשים מדי והם חולים. הרי זה לא אנושי, לא הוּמַני, לתת לאנשים האלה להתייגע ולסבול כה הרבה". — הצעקות מבפנים פרצו ביתר עוז — "הם יודעים לאן הם הולכים" — הוסיף אחרי הפסקה קצרה — "אולם אל תפחדו, אם המצב יהיה קשה, יבואו לעזרתכם האנשים

שלנו" — וקטע. "אנחנו כבר איננו מפחדים אמר הרשל בעיניו בלבד והבטנו זה על זה, הֲבַנוּ וזכרנו את השבועה שלנו. דרכנו היתה ללכת אתם, אם הם יתנפלו עלינו.

"כשהתחלנו להיכנס, התקרבו כל אנשי ה־אס.אס. עם המפקד מאל בראשם לאולם. הבנו שהוא בכוונה תחילה נתן להם לצעוק ולצרוח הרבה זמן, כדי לעצבן אותם עוד יותר. בדמיונו של הסאדיסט האיום ביותר של המחנה, המפקד מאל, כבר הצטיירה בטח התמונה כיצד האנשים הכלואים בפנים יתנפלו עלינו ותתחיל התנגשות גדולה אחת ומכות בין היהודים עצמם, ואנחנו נדחוף אותם אל תא־הגזים, ולו תהיה היום הצגה יפה.

"לעולם נזכור" — התחיל נחומקה לדבר במהירות — "כיצד כולם מיהרו אלינו, חיבקו אותנו, נשקו לנו ובכו, חיבקנו בכוח רב זה את זה.

"מאל, וכל אנשי ה־אס.אס. נדהמו כל כך מהתמונה של אחוות־אחים, עד שהם כאילו איבדו את עשתונותיהם ובמשך זמן־מה לא הגיבו. — "לא, לא נגדכם צעקנו" — התחילו להרגיע אותנו — נגדם, נגד אלה המביטים כאן פנימה הרמנו את קול הצעקה שלנו. אתם אותם קורבנות כמונו". ידידים התחבקו זמן יותר רב, כל אחד אמר משהו, אם אנחנו נשאר בחיים. ה'מוּזוּלְמָנִים' כאילו קיבלו פתאום יותר כוחות, המלה "נקמה" הדהדה בכל האולם. — "לא, לא" — אמר נחומקה בלחש והמשיך — "לתאר בדיוק איך זה קרה הוא בלתי אפשרי. כמה זמן זה נמשך — אינני יודע, יכול להיות שרגעים בלבד ויתכן שזה ארך נצח. קול צורח של המפקד מאל נשמע דרך רמקול: "נַפֵּה את כולכם עד מוות, מהר להשתטח!" הוא רץ הלוך ושוב בפראות, זרק פקודה, ואנשי ה־אס.אס. נדחפו דרך הכניסה והתחילו להרביץ בקתות הרובים. אנו חשבנו שאנחנו הולכים יחד עם כולם, בשעה זו היה כה קל ללכת יחד עם כולם" — אמר נחומקה בקול מלא געגועים. אולם מייד נשמעה פקודה שניה: "זונדר־קומאנדו לעמוד בצד. מהר!" הם, הנידונים, בדומיה העמוקה, התחילו להתפשט. הם לא רצו לסחוב אותנו עמהם. התחילו להתפשט בשקט. לא קיפלו את בגדיהם להניחם בחבילה, לדעת איפה למצוא אותם, גם לא את הנעליים. בשקט, בראשים מורמים, בקללות לרוצחים על שפתותיהם, הלכו בכיוון הדלת, שם היה כתוב: "מקלחת וחדר־רחצה, התקדמו, ליד הסף שוב הביטו לעברנו ובמבט

שָׁלַיו נפרדו מאתנו. — ״נדמה לי, שכך נראו היהודים האדוקים שלנו, כשהלכו בדרכם על קידוש־השם״? אמר נחומקה ופנה הצידה והשתתק. — — —״

פעמים רבות, על משכבי בלילות, עולות בזכרוני החוויות של אותם ימים שחורים. הצעקות של אמי. שסחבו אותה בכוח מתחת לזרועי, הגניחה האחרונה של היהודי הקשיש, שאיש ה־אס.אס. החניק במגפו, והיללות המחרידות — ״אבא׳לה — אמא׳לה — — — געוואלד!

היכן אוזרים עוז, אוגרים כוחות לחוות מחדש את הזכרונות הרודפים אותנו עדיין עד היום ללא קץ וסוף...

״קידוש״ במחנה

משעה שהגענו לאוישוויץ, בערך בסוף אוגוסט 1944, לא ידענו כלל על תאריך ולא על היום בשבוע. למען האמת, ידענו רק בערך, נאמר, שבעוד יומיים שבת... אולם לדעת בדיוק מה אתנו והיכן אנחנו נמצאים, לא היתה כלל אפשרות.

אולם מעניין, שדווקא אז, כשרק נדמה היה לנו, שהיום־יום שבת, ניסינו לאסוף מניין...

אחרי יום קשה ומר של עבודת־פרך, קופאים ורעבים, עייפים למוות ומעונים בתוספת מכות רצח נוראות שירדו עלינו מידי הרוצחים הגרמנים והַקַאפּוֹאִים היהודים, בבת־אחת, בקבר הַבְּלוֹק האפל של מחנה קַאוּפֶּעריִנג, נשמעה — כעין בת־קול — צעקה:

״ברכו את ה׳ המבורך!״

לא אמרנו ״קידוש״, זמירות לא נשמעו, וכל אחד עַל משכב הקרשים שלו, חשב ביחידות על ביתו מימים עברו;

חיים אמר, שאביו עדיין נמצא באוישוויץ... ובערל הסבל, מייבב, מלמל בקושי:

״אחותי שרה׳לה מלאו לה בסך־הכול חמש־עשרה שנה... שרה׳לה לא רצתה להפרד מאמי... ואת אמי לקחו מיד ב״סלקציה״ באוישוויץ לצד שמאל — — —״

השמים היו מכוסים עננים כבדים והגשם בחוץ הֶלֶם ממש כבאבנים בקירות הרקובים למחצה של ׳הבַּארַק׳ (׳הצריף׳) האפל.

אין לשער את השמחה שהיתה, כשהגשם התחיל לחדור בעוצמה

פנימה. מיד העמידו את הפינכה החלודה למחצה למלא אותה מים.
אחרי יומיים של רעב וצמא, הֶחֱיֵינוּ את נפשותינו במי־הגשם הקרים
וכל אחד חש כאילו גופו מקבל חִיוּת — — —

מאיר גולדברג ירד ממשכב־הקרשים שלו, עם מעט המים בספל
שלו צעק בהתלהבות: "לחיים, יהודים!
עוד יהיה טוב ואנחנו נכלה אותם כולם — לחיים!"
אפילו פניו של זקן־הבלוק, יהודי תורכי, ששימש את האינטרסים
של הגרמנים, היו רגועים, אפילו הוא נאנח עמוקות...

הנסיעה למחנה 'קאופערינג 4'

אמרו לנו, שמחנה 4 בקאופערינג — פרבר אי שם בבייערן, אין לו אפילו האוטונומיה שלו. השומרים הגרמנים היו מספרים, שמחנה זה הוא חלק ממחנה דַכַאוּ. והיו אחרים שסיפרו, שהסיבה לכך שהקימו את המחנה הזה בשטח המסויים, היתה פשוט בגלל העובדה, שכל מחנות־הריכוז האחרים היו מלאים עד אפס מקום.

החלק הגדול ביותר של האסירים במחנה זה היה מורכב מאותם האנשים שהעבירו אותם הנה מאוישוויץ. הסלקציות שנעשו באוישוויץ, הגדילו כנראה את מספר אנשי המחנה, שלפי דעתם של אנשי ה־אס.אס. נראו להם כאילו הם עדיין מסוגלים לעבוד.

התהליך של זיהוי האסירים התחיל למעשה באוישוויץ עצמה. אלפי אסירים עמדו בשורות, כל קבוצה מנתה 300 איש, והיתה תחת שמירתם ועינם הפקוחה של הקצינים. כך עמדנו וחיכינו עד — — עד שהוטבעו מספרי־הקעקע של המחנה בזרועות כל אסיר.

אולם פתאום, כשכבר היינו קרובים ביותר לקאפואים, שביצעו את המעשה בזרועות האסירים, התחילה הפצצה אדירה על אוישוויץ. הבהלה היתה כה גדולה, שכולם התחילו לרוץ בכיוונים שונים, ולא הגענו עד סימון כתובות־הקעקע.

אולם למרות הבהלה הנוראה ומכות־הרצח שירדו עלינו מידי הקפואים שעה שכבר הצלחנו להגיע לבלוק שלנו, התנהל בכל זאת בינינו ויכוח ער.

למעשה קשה היה לדעת אילו כוחות מצבאות הברית הפציצו את המחנה.

היו כאלה שאמרו שאלה היו מטוסי־קרב רוסיים. אחרים היו בדעה, שהאמריקאים ריגלו ומצאו את שטח מחנה אוישוויץ.

למען האמת, הוויכוח הזה מי עשה זאת, לא עניין אותי כלל ועיקר. הדבר היחיד שעניין אותי היה, אם אצליח לצאת חיים מן השאול.

ואכן, למחרת, העלו אותנו על קרונות רכבת והודיעו לנו שמעבירים אותנו למחנה עבודה חדש.

קשה לי לזכור כמה זמן נמשכה הנסיעה הזאת בקרונות סגורים וחתומים. מה שאני זוכר הוא, שמספר אנשים, יהודים ולא־יהודים, מתו, בגלל הסיבה הפשוטה שלא היה מספיק מים להשקיט את צמאונם.

האסירים גנחו והתנשפו בעוצמה רבה יותר מרעש הקטר המזוהם. פעמיים שמעתי את הצעקה: — "שמע ישראל!". מחד גיסא היתה לי ההרגשה, שמלאך המוות עומד הכן בחרבו השלופה, אולם בעת ובעונה אחת נתנה לי הקריאה "שמע ישראל!" את התחושה, שטרם הגיעה שעתי האחרונה.

חוויות קשות, ימים ולילות של פחד רב, ליוו אותי במשך השנים הספורות, שהייתי מסתובב, כצל חי, ברחובות גיטו לודז׳.

אולם הימים הספורים באוישוויץ, הכניסה הראשונה למחנה־ריכוז, אחרי שהוציאו אותנו בכפייה מהגיטו, העמידו כמעט בצל את תמונות הזוועה והאימים שראינו בגיטו.

אפילו בקרון הסגור ומסוגר בדרך לקאופערינג, נדמה היה לי כל הזמן, שהקאפו של ה׳זונדר־קומאנדו׳ באוישוויץ, עדיין צועק בקול החיה הפראית שלו:

"כאן, חברה־ממזרים הוא מקום של בשר ועשן! ואם, אתם שומעים? אם אתם לא תעשו מה שמצווים עליכם, תטוסו כולם דרך הארובה..."

ואכן, שכבתי בקרון חנוק למחצה, והייתי על גבול העלפון מרוב צמא לטיפת מים, אולם חשבתי לעצמי, כלום יתכן הדבר, ששורפים בני־אדם חיים?

כך התנהל "מסענו" מאוישוויץ לקאופערינג.

בקרון שכב לצדי יהודי כולו עור ועצמות. סיפר לי, שכל ימיו היה עובד בעבודות־כפיים קשות במקצועו כסנדלר, ותמיד היו חסרים לו כמה ׳זְלוֹטִיס׳ ליום השבת.

הקרונות נסעו ונעצרו בתחנות שונות. פתאום — צעקה. הסנדלר כמעט הודיע ככרוז:

״רבותי! אנחנו בווינה!״

״תסתכלו״, מלמל הרשל, ״גם הם, האריסטוקרטים האוסטריים, גם הם כנראה שותפים לרציחות הנאצים, גם הם?״

הרשלה הסנדלר לא היה טיפש. אני מסופק אם סיים בכלל בית־ספר יסודי; אולם היה לו מספיק שכל לומר, שהם, האוסטרים, נהנים עכשיו כנראה מאוד לרקוד ואלס וינאי...

אולם לנו, אמר הרשלה בפנים מעוותים:

״בשבילנו, חבר׳ה, נסיעה זו היא כנראה הפעם האחרונה שאנו נוסעים ברכבת כאנשים חיים...״

כשהגענו לקאופערינג כבר ירד לילה חשוך. בטרם נכנסנו לבלוק, קיבל כל אחד מהאסירים מנת לחם וחתיכת גבינה צהובה. אולם הסקרנות שלנו לראות את המחנה כאילו דחתה את עייפותנו והצמא שלא חדל לענותנו.

הבחנו רק, שהמחנה היה גדור בחוטי תיל מחושמלים ומסביב מגדלי־שמירה גבוהים. אולם התנחמנו בכך, שכשהלכנו להתייצב לקריאת הספירה של האסירים, לא בלט שום סימן וזכר, שקיימים שם תאי־גזים ומישרפות.

לחם ותפוחי אדמה

בדיוק כמו במחנות־ריכוז אחרים, סחבו גם במחנה ׳קאופערינג 4׳ את האסירים לעסוק בעבודות כפייה שונות.

בעצם החלק הגדול של העבודה נעשה בעבודות בנייה שונות. קרה לפעמים, שהיו מובילים אותנו בכיוון בלתי ידוע — אי שם בבייערן, ושם עיקר העבודה היה ליישר את פסי־הרכבת המופצצים באבנים כבדות.

המפקחים על העבודות האלה היו אנשי אס.אס. ובנוסף לתנאים האיומים שאין לתארם על גבי הנייר, שמו עלינו עין השוטרים הגרמנים הידועים בכינוי ״קבוצות המוות״.

אל העבודה הובילו אותנו בקרונות־רכבת סגורים ומסורגים והנסיעה לאותם מקומות עבודה ארכה כמעט שעה וחצי.

ככל שהעבודה הזאת היתה קשה ובמידה שיום עבודה כזה מצץ מאתנו את טיפת הדם האחרונה, הרי הפחד והיסורים מהצליפות

שהשתוללו על גבותינו החשופים, שהיו עור ועצמות, השפיעו עלינו בצורה קשה יותר מהעבודה עצמה.

ביננו לבין עצמנו היינו משוחחים תכופות על התאבדות, כי העינויים והיסורים היו כה איומים, שפשוט נמאסו עלינו החיים.

אולם, למען האמת, כשאפילו חשבנו על האפשרות לשים קץ לחיינו, לא היינו מסוגלים לבצע אפילו את "הישועה" האפלה הזאת.

לא היתה לנו כלל גישה לנֶשֶק, כלים חדים לחתוך את הווֹרידים גם כן לא היו בנמצא, נשארה איפוא האפשרות היחידה — לתלות את עצמך.

לא היתה לנו שום תחושת פחד מפני המוות, אולם הפחד הגדול היה שמא מעשה כזה לא יצליח... זה מנע מאתנו לשים קץ לחיינו במו ידינו.

כמו בשׂורה מהשמים הגיעה אלינו הידיעה, שלמחרת תקבל קבוצת העבודה שלנו מעין "פְּרֶס" כי ישלחו אותנו לעבודה למשק כפרי גדול שחסרות לו עכשיו ידיים עובדות בשדות.

אף אחד מאתנו לא האמין לדברי איש ה־אס.אס. שהבטיח לנו, שהאיכרים הגרמניים ייטיבו עמנו בכך שיתנו לנו מזונות ללא כל הגבלה. ההבטחה שלו היתה, שבשדה, בשעת העבודה, נקבל לחם ללא הגבלה ותפוחי־אדמה לא־מבושלים, והיא גָּרמָה אותנו בצורה כה מיוחדת, ששכחנו בכלל, שרק לפני רגעים מספר "הגרמני הטוב" הזה זיכה אותנו במכות־רצח בלתי פוסקות.

ברגע ששמענו מפיו את ההבטחה, נדמה היה לנו, שהכאבים של הצליפות האכזריות במגלב הגומי שלו, נעשו במובן ידוע, חלשים יותר.

אולם טיפות הדם שניגרו מגופותינו — חרף השמחה, לכאורה, שיהיה לנו מספיק לחם — התערבבו בדמעות היוקדות שזלגו מעינינו...

יאנקל הנגר אפילו הוסיף בחיוך:

"כדאי הדבר לקבל צליפות ובלבד להשיג מנה כפולה של לחם!"

והוסיף ואמר: "ותפוחי־אדמה? נאכל תפוחי־אדמה ככל שרק נוכל, זה בלבד הוא רווח והצלה!"

לרווח והצלה של אכילת לחם ותפוחי־אדמה לא מבושלים יאנקל לא זכה.

בדרך לרכבת, כשכבר היינו כולם מוכנים לנסוע חזרה למחנה,

התמוטט יאנקל וצנח ארצה. כל המאמצים להחיותו ולהשיב את נפשו — עלו בתוהו.

פעמים רבות עלו בראשי מחשבות על יאנקל הנגר. חבל, באמת חבל מאוד, שאינני יודע את מקום קבורתו. הייתי בטח ניגש לשָם ואומר "קדיש".

חזרה למחנה הריכוז

כשחזרנו "הביתה" — חזרה למחנה הריכוז, לא האמין אף אחד מהאסירים ש"הגרמני הטוב" יעמוד בהבטחתו שגם למחרת יובילו אותנו לעבודה למקום כזה שבו נוכל לאכול כאוות נפשנו.

אולם טוביאס, 'זקן־הבלוק' שלנו, בעצמו יהודי תורכי, שמזמן לזמן הוכיח קצת הבנה לצערנו ולסבלותינו, הבטיח לנו, שיובילו אותנו לעבודה למקום כזה שאנו נהנה ממנו מאוד... לא ידענו בדיוק מה התכוון לומר בכך הברנש הזה. אולם שיערנו כי מה "שאמר לנו" יש לו קשר עם הבטחתו של "הגרמני הטוב".

אחרי מספר שנים בגיטו וחודשים אחדים במחנה ריכוז, המלה "הנאה" כמעט נעלמה מהזכרון.

אולם הרגשת הבטחון היתה כה חזקה, שאפילו זיק של תקווה איפשר להרדם ולישון טוב...

הבוקר היה מעורפל מאוד, בדיוק כהרגשה של חשכה מוזרה שתקפה אז את כולנו.

טוביאס היה זה שהוטל עליו לבחור את האסירים למקום העבודה החדש. בשבילי עצמי היה זה מעין פלא כשקראו את המספר שלי להתייצב בשורה ללכת למקום העבודה החדש. המזל שלי עם הברנש הזה היה דווקא מַר מאוד.

אצלו הייתי תמיד האיש "שזכה בגורל", לקבל צליפות מגלב... לומר, איפוא, שטוביאס רצה להיטיב עמי בגלל מעשיו המרושעים, עד הנה לא נראה לי הגיוני כל עיקר.

שעתיים בלבד אחר־כך כבר נמצאנו על המשאיות בדרך למקום העבודה החדש.

העבודה בחווה לא היתה הפעם קשה. נהפוך הוא. האיכרים הגרמנים התייחסו אלינו בצורה אנושית ביותר, ובמידה שהזכרון אינו מטעה אותי, היה זה מקום העבודה היחידי בו עשינו את העבודה ללא צליפות כתוספת לעבודה...

אחד האסירים, פליט מווינה, שאמרו עליו שהיה 'דוֹצֶנט' בפקולטה לרפואה בבית־חולים וינאי, נבחר להיות הדובר שלנו.

בלט מייד לעיין, שבינו ובין השוטרים הגרמנים ששמרו עלינו נוצרה שפה משותפת ומשום כך, דיברנו ביניינו, התייחסו אלינו השוטרים הגרמנים טוב יותר ממה שהיינו רגילים במקומות עבודה אחרים.

המזון ניתן לנו ללא הגבלות ואחד מהשוטרים הגרמנים, בעצמו אדם אינטליגנטי, שהתרברב בידיעותיו הרבות בתנ"ך, אמר פתאום לתדהמתנו:

"אצלכם, בתורתכם, כתוב, שאם מישהו עובד בכרם מותר לו לאכול כרצונו. אולם באותו מקום", ציין הגרמני, "כתוב במפורש, שאין אתם יכולים למלא את כיסיכם; לאכול בזמן העבודה", אמר כבר מילים אלה בקול נוקשה, "מותר לכם כמה שאתם רוצים, אולם אם יתפסו מישהו מכם על חַם, כשהוא מוציא מהחווה מזונות, רק בגלל זה בלבד תענשו במלוא החומרה".

בדרך כלל לא התחשבו במחנה באזהרות כגון אלה. כל אחד נאבק ופעל לעשות הכל, על פי דרכו כמובן, בדרך ישירה או בלתי־ישירה, ובלבד להישאר בחיים כל יום, כי עוד כמה פרוסות לחם ועוד מספר תפוחי־אדמה לא־מבושלים, היו חלומו של כל אסיר־מחנה.

בדרך חזרה, כשכבר היינו כמעט קרובים לכניסה בשער המחנה, התלוצצנו על חשבונו של השוטר הגרמני וידיעותיו ב'ביבעל'.

איש מהאסירים — ואני בתוכם — לא העמיד פנים שעבר על 'לאו' ואכן כולנו גדשנו את כיסינו בתפוחי־אדמה לא־מבושלים.

במחנה "קאופערינג 4", כמו בכל מחנות־הריכוז, היה חוק בל יעבור, שבכניסה חזרה למחנה היינו חייבים להתייצב בקבוצות. כל קבוצה מנתה 10 איש. בשביל מפקדי המחנה היה נוהג זה כעין ביקורת להבטיח לעצמם, שאותו מספר אסירים שהוציאו מהמחנה לעבודה חזרו באותה קבוצה ואיש מהאסירים לא נעלם בדרך...

הגענו למחנה שבעים ומלאי בטחון, שגם מחר יובילו אותנו לעבודה באותו 'בית־הבראה' שם לא עבדנו כה קשה ועוד שבנו בקיבות גדושות.

אולם הצרה היתה, שאותו "גרמני טוב" הבחין, שמהכיסים שלנו נופלים תפוחי־אדמה; וכאן התחילו הצרות הצרורות.

כל אלה שמצאו אצלם, כי עברו על ה'לאו' "ואל פליך לא תתן",

את כל אלה הוציאו משורות הקבוצה והובילו אותם לחדר צדדי. שם כיבדו אותנו במנה הגונה של מלקות, ועוד אילצו אותנו לספור את הצליפות הפוגעות בנו. אני רק זוכר, שכולנו הצלחנו לספור עד שתים־עשרה. אחר־כך נשארנו כולנו מעולפים וללא הכרה.

הכניסו אותנו לבלוק והטילו אותנו על משכבי־הקרשים.

אפילו טוביאס, ׳זקן־הבלוק׳, שהיה איש חמור־סבר וקפדן, מלמל בחשאי:

״כל כך הרבה מלקות בגלל מספר תפוחי־אדמה רקובים?״ ואחר־כך הוסיף: ״כלום היה זה בכלל כדאי לגנוב?״

אני חשבתי בלבי: כיצד מסוגל שָׂבֵעַ להבין רגשותיו של רָעֵב?

אז נדרתי כעין נדר לעצמי, שיותר כבר לא יקחו אותי לעבודה. שיצליפו! שיירו בי, אולם לעבוד בתנאים כה איומים — זה לא! לעולם לא!

כבר היה מאוחר בלילה. בתוך קיבתי התחולל מחול אולם מספר תפוחי־האדמה הבלתי־מבושלים שעדיין נותרו מהגניבה, הרגיעו את הרעב.

יום כיפור במחנה

אם אמנם שבר אותי פיסית היחס הברוטאלי של הנוגשים הנאצים, כשעדיין הייתי בגיטו, הרי השפיעה עלי בעוצמה מכריעה העובדה, שבמחנה־הריכוז נטלו מאתנו את ההרגשה, שאנחנו בני־אדם!

בכוח שדדו מאתנו את צלם אלקים. היכו, הצליפו, העליבו בצורה מגונה, ולמעשה דרסו אותנו, פשוטו כמשמעו, במגפיים. זה היה חלק אינטגראלי ממסכת חיי היומיום במחנה־הריכוז, קאופערינג 4.

אי־אפשר היה בכלל למצוא לוח ואף אחד מאתנו לא היה מעוניין כלל לדעת באיזה יום בשבוע אנחנו נמצאים. לזכור תאריך יהודי לא עניין שום איש, אולם אי־שם במוח קיננה מחשבה, שחייבים לדעת את החשבון כדי לזכור מתי חל חג ראש־השנה ויום כיפור.

עד עצם היום הזה עדיין מענה אותי הספק אם הימים, שאנחנו קבענו שבהם חל חג ראש־השנה ויום־כיפור, אכן היו באמת ימי הדין והמשפט.

אולם בשבילנו, אסירי מחנה־הריכוז, היה כל יום, יום־הדין...

השעות הגורליות מאותם "ימים נוראים" נמצאו למעשה בידי המפקדים הנאצים והקאפואים, שהם קבעו, ללא צל של רחמים, "מי יחיה ומי ימות"...

את הידיעה — "חבר'ה, מחר יום־כיפור", קיבלנו למעשה מיהודי ליטאי אחד, אדם בשנות החמישים שלו, שלפי סיפורו היה רופא במשך שנים רבות בשַאוֶועל, בקרבת קוֹבְנָה.

פניו העדינות העידו בו, שהתעוררו בנשמתו התחושות העילאיות של בחור־ישיבה. לפי זכרוני, שאני בטוח שאינו מטעני, ניכר היה בו, לפי עדות אנשי קבוצתנו כי בתקופה האחרונה חל שינוי במהלך מחשבותיו, והדוקטור התחיל לנהל עמנו שיחות על עניינים העומדים

ברומו של עולם היהדות. ניתן היה להבחין, שהתעוררו אצלו געגועים מוזרים למסורת היהודית ולמנהגים יהודיים, שכנראה היו ידועים ומוכרים לו מימים עברו.

השמים עדיין היו מכוסים ענני־גשם, ואכן חדרו טיפות גשם בין החריצים של הצריפים שטרם סיימו לבנותם.

הרעב אומנם היה חזק אולם איש מאתנו לא טעם בערב זה כזית מזון. כל האסירים צמו. ידענו שהערב הוא ליל "כל נדרי" וכל אחד מאתנו לחש בחשאי תפילה...

במידה שאני זוכר את האירועים, לא התפללנו "כל נדרי". אף אחד מהאסירים לא זכר בעל־פה את הנוסח המלא. על כן שמענו מעין פיזום של הניגון מחמם הלב של "כל נדרי".

אפילו אסא, הקאפו, גם בראשו התחולל משהו מטושטש והוא דרש שנשיר את הניגון בקול רם יותר.

אולם את "ברכת שהחיינו" כן ברכנו. מאיין נמצאו לנו כוחות לצעוק את הברכה הזאת בקבר כה אפל — נשארה עבורי חידה עד עצם היום הזה.

אין ספק, שזו היתה תוצאה מהתשוקה שקיננה בנו להמשיך ולהחזיק מעמד, לחיות בכל התנאים, וכן מהמאבק המתמיד שרצינו לבלות את המלחמה ואת שונאינו בנפש.

המחשבות התרכזו אז בהשגת מנה גדולה של לחם (!), וקיווינו, שעוד נזכה לספר לדורות, כיצד נראה ליל "כל נדרי" בקברים האפלים של הצריפים במחנה־הריכוז 4, בקאופערינג.

ניצוצות קדושה וגבורה

לזכרם של קדושי לודז' — ה' ינקום דמם.

המאבק על המשך קיומו של העם היהודי, בימים של ממשלת הזדון הנאצית, שהציבה לעצמה מטרה לבל יזכר עוד שם ישראל, התנהל בצורות ובדרכים שונות וגם באמצעים מיוחדים ובחזיתות רבות. וכל הדרכים והאמצעים האלה היו גדושים קדושה וגבורה.

היחיד היהודי, שנלחם רק בשביל הצלת עצמו, וחשב כיצד לעשות הכל כדי לשרוד במלחמה, הרי גם במאבקו היומיומי על קיומו באו לידי ביטוי כוחות גבורה לאין שיעור. צורר היהודים ניסה בכל הדרכים לשבור את רוחו של היהודי (בטרם נפל הפור האיום להשמיד את המוני העם היהודי), אולם הרבה יהודים התקוממו נפשית נגד המטרה הזאת של השונא, ובעקשנות מלאת גבורה קיימו את הצו "ובחרת בחיים".

ונעלה מכל ספק, שגבורה עילאית, למעלה מכוחות אנוש, הוכיחו הרבה יחידים, שדאגו לצרכים הרבים של הכלל. היו רבים שבחשאי הצטרפו לאירגוני המחתרת השונים, ושם פעלו בשארית כוחותיהם, לעזור ליהודים להמשיך ולחיות או שנאבקו לשמור על כבוד ישראל.

כך הוכיחו גבורה על־אנושית ומסירות־נפש לאין קץ אותם יהודים, ששמרו על דתם ויהדותם, על מצוות קלות כחמורות, עד קוצו של יוד. או יהודים חסידים, שנשארו מסתתרים בבתיהם במשך חודשים ארוכים, ובלבד שחלילה לא יגזזו להם את הזקן. על אותם יהודים, למרבה הצער, מספרים פחות מאשר על היהודים שבשארית כוחותיהם נלחמו נגד הנאצים בין קירות וחומות מתמוטטים בגיטו וורשה. אולם כולם יחד, וכל אחד על פי דרכו, הצטיין בגבורה ובמסירות־נפש.

ולמרות כל אלה, נוצר אצלנו, בשורותינו אנו, מעין דבר שניתן לכנותו "תנועה", המשתדלת להעלים ובמובן ידוע גם לסלף את

אומץ־לבם של יחידים ועמידת הגבורה של הרבים שסיכנו את חייהם ובלבד להשיג את היעד שהציבו לעצמם. הקדושה והגבורה של אותם יהודים כמעט והורדו מסדר־היום של "החוקרים המקצועיים" של השואה. עדיין שומעים, מזמן לזמן, דברי פלפול והתנצחות אם "אותם יהודים" הוכיחו את גבורתם הנפשית בימי ממשלת זדון.

אולם בשביל אנשי שארית הפליטה, שבגופם התנסו בכל מדורות העברה והזעם של התופת הנאצית — אצלם אינה מתעוררת כלל שאלה מעין זו. וחבל, באמת חבל מאוד, שלא העלו בדברי מחקר ותיעוד מתאימים כיצד יהודים יראי־שמים וגם ילדים ובני־נוער, ידעו להתנהג באותן שנים אפלות בגיטאות ובמחנות ההשמדה.

הקורא דברים אלה, שבשבילו המלה שואה היא רק כותרת המציינת תקופה, שלצערנו הרב מדברים כבר היום עליה מעט מאוד... הקוראים היקרים האלה חייבים להסתכל בדחילו ורחימו, איך חיו יהודים בתקופה האיומה הזאת וכיצד השיבו השמימה את נשמותיהם הקדושות.

זקן מובא לקבר ישראל

בין מאות ספרי "יזכור" שהופיעו במשך עשרות השנים האחרונות, נמצא גם ספר שהוצא לזכר עיירה קטנה בפולין. שם העיירה היה "ווייסליץ" ורב העיירה, הרב חיים שלמה הכהן שוואַרץ הי"ד היה תלמיד מובהק של הרבי הקדוש מאוסטרובצה, הגאון ר' מאיר יחיאל הלוי האלשטאק, זצ"ל.

בספר זה מופיע תיאור מזעזע מאת אלטר אייזנברג, המעורר זכרונות הימים ההם שאתה בעצמך השתתפת בהם וחווית אותם. אייזנברג מתאר שם יהודי חסיד בשם מֶלֶךְ קאזימיירסקי, "יהודי גבה־קומה ובעל זקן לבן מלא הדרת־פנים, מצח גבוה, עיניים רכות אולם מביעות אומץ, יהודי ענו אולם טיפוס של תלמיד־חכם. הוא היה ידוע כעסקן ציבור בענייני גמילות־חסדים, דלתו היתה פתוחה לכל דורש וכך היו גם לבו וידו הפתוחה... וכל אלה ללא שֶׂיקים רעש סביבו במעשיו הטובים".

וכאן מתאר לנו אייזנברג איך ר' מֶלֶךְ קאזימיירסקי נפרד מזקנו ההדור.

לפני הימים הנוראים תש"ב, בשנת 1942, סגר את עצמו ר' מלך קאזימיירסקי בביתו, וביקש לבל יפריעו לו בשום פנים ואופן. אחרי רגע ממושך, נישא מהחדר בו היה שרוי בכי תמרורים — היתה זו הפעם הראשונה והאחרונה ששמעו את ר' מֶלֶךְ בוכה.

"כשפתחו את הדלת, ראו שר' מלך קאזימיירסקי מחזיק בידיו הרועדות את זקנו הגזוז, כאוצָר, ובדמעות בעיניו אמר: "הזקן צמח יחד אתי, מעולם לא סיפרו אותו ואני מעריך את הזקן כחלק מאיברי, שחייבים, לפי הדין, להביאו לקבר ישראל".

ר' מלך, מספר שם אלטר אייזנברג: "יצא לחצר ביתו, חפר בור,

הניח את זקנו וכיסה את הקבר בעפר. הזקן שלו בא לקבר ישראל..."

אכן קבר ללא מצבה, אולם סיפור המעשה המזעזע הזה הוא האנדרטה הענקית ביותר לזכרם הקדוש של אותם יהודים, שקידשו את השם בשעה שחרב חדה היתה מונחת כבר על צווארם.

סידור באוישוויץ

"אני זוכר את האירוע כאילו קרה לפני שעות ספורות", כותב יהודי אחד בזכרונותיו מהזמן בו נמצא במחנה ההשמדה אוישוויץ. "באותם הימים הצלחתי להסתתר בבלוק־הילדים של מחנה הרצח ההמוני. בלוק זה נמצא בקרבת מקום לקרמאטוריום. ושם ראיתי ביום ההוא את ממלא־מקומו של "זקן הבלוק" נכנס לצריף הגדול עם מקל־החובלים הענק שהיה עשוי מגומי עבה מאוד. אני הסתתרתי במשכב־הקרשים העליון (כאילו אני עצמי, למשל, הנני קרש־עץ במקום מיטה...), כי ידעתי כבר שמישהו יקבל כאן מייד מכות־רצח... מדי יום ביומו היכו כאן מכות־רצח איומות, אולם מספר המלקות נמדד לפי חומרת העבירה..."

"אותה חית־טרף בצורת אדם מילאה תמיד בהרגשת רציחה אכזרית ופראית את פקודות הנוגשים שלו. הוא ניגש ישר למקום שם שכב נער קטן וצעק אליו: "רד משם!" אז התחיל הרוצח את מלאכתו האיומה והרביץ מלקות בגוף התשוש והמדולדל של הנער הקטן. כל יתר הילדים הסתכלו בתמונה האיומה הזאת מפוחדים עד מוות ומדוכאים מאוד.

הנער הקטן לא בכה ואפילו לא צעק; אפילו גניחה לא נשמעה מפיו. כולנו השתוממנו, והיינו נדהמים ותמהים, מבלי שנבין מה מתרחש כאן. המלקות שניתנו לו היו הרבה יותר מ׳ארבעים חסר אחת׳ והילד שוכב מעולף אולם ללא צעקה ואפילו ללא גניחה. והנער היה בסך־הכל בן ארבע־עשרה שנה. מרביץ המלקות השלים את החבטה מספר חמישים והלך לדרכו. אנו הרמנו את הנער, וכאילו היה זה היום, אני רואה לנגד עיני את הסימן האדום הגדול שהרוצח פגע במצחו של הנער הקטן.

שאלנו אותו: ״מדוע? תאמר לנו מדוע הרבין לך הרוצח כל כך? והנער הקטן ענה: ״לא נורא, שום דבר לא יקרה לי. צריכים להתפלל... הבאתי למחנה מספר סידורים״ — — — בקושי רב התרומם כהוא־זה ומיד שוב השתטח על משכב הקרשים. אולם אחרי רגע ישב ונשאר יושב מהורהר... — — —

מי יכול בכלל היום להבין מה שהנער הקטן חשב אז?

(צוטט מ״זרקור״, בטאון לקורא הצעיר, טבת, תשל״ה)

היתר הרבנים בגיטו לודז׳

בגיטו לודז׳, גם בתנאים הקשים ביותר של קור ורעב, לא היו הרבנים — שבימים ההם שמרו על מגע הֲדוּק זה עם זה — יושבי־אוהל, וכל הזמן חשבו על המצב הקשה ששרר אז בגיטו. הם יצאו בהצהרה פומבית ל״ראש היהודים״, מרדכי חיים רומקובסקי, בה מודגש, שיהודים בגיטו חייבים לעשות כל שלאל ידם להישאר בחיים, לשרוד!

הנה קיים מיסמך, מתאריך כ״ו בשבט תש״א (ה־23 בפברואר 1941), בו הרבנות של לודז׳ מכריזה ומודיעה פסק־הלכה, שמותר לאכול בשר לא כשר!.... פסק הלכה זה ניתן לנשים בהריון, חולים במחלות קשות ואנשים שנמצאים כמעט באפיסת כוחות. למרות זאת, היו כנראה הרבה יהודים שגם בתנאים קשים אלה של רעב כבד מנשוא, לא רצו בשום פנים ואופן לטעום ולוא נגיסה אחת מבשר־טריפה.

והרי נוסח המודעה:

חבר הרבנים ע״י ראש היהודים בליצמאנשטאט־לודז׳
מספר 25/41
בעזהשי״ת
לזקן היהודים בליצמאנשטאט,

בישיבת הרבנות שנערכה בכ״ו בשבט תש״א, הוחלט להביא לדעת הציבור את חוות־הדעת בדבר אכילת בשר לפי המובא להלן:

1. נשים הרות. לפני ואחרי הלידה, שלפי הוראות הרופאים יש חשיבות רבה שיאכלו בשר, מחוייבות לעשות כך ללא כל דיחוי.
2. אנשים חלשים מאוד, המרגישים, שכוחותיהם אוזלים, עליהם לפנות

למשרד הרבנות, ברחוב מיודובה מספר 4, מ־12 בצהריים עד 3 אחר־הצהרים או ישירות לרב של האיזור שלהם: כל אחד לחוד יקבל את ההוראות המתאימות.

3. בהקשר להוראות דלעיל, אנו מתכבדים לבקש ממך, יושב־ראש נכבד, להורות לרופאים החשובים, שיקחו לשימת ליבם, שההחלטה שלנו מבוססת רק על מקרה של פיקוח־נפש ממש, והם, הרופאים, שׂוּמָה עליהם גם כן להתחשב במצב ובתנאים של החולה ברצינות המוחלטת שלהם ואחריותם המקצועית.

בכבוד רב — חתימות הרבנים

יוסף פיינער, אלעזר ליפשיץ, זליג רוזנשטיין, משה ווייס, אברהם מרדכי סילמאן, שמואל דוד לאסקי, יוחנן ליפשיץ, אהרן בורנשטיין, עקיבא אייגר, אלי׳ פליישהאקר, שמחה בונם אובערוים, שלמה יאקובוביץ׳, משה דוד דומב, הירשל פישהאף.

(י. טרונק, ״גיטו לודז״, עמ׳ 455)

מי מאתנו, בימינו אלה, מסוגל להבין כיצד הרגישו הרבנים הי״ד בטרם מסרו את חתימתם על מיסמך בדומה לזה?

מהצהרת הרבנים חשים רטט כפול: חרדתם לחיי היהודים היחידים והחרדה לעתידו של כלל ישראל. ליהודים לא בלבד מותר, אלא הם מחוייבים — בזמן של פיקוח־נפש — לאכול הכול! ״וחי בהם!״ אולם מייד באה בקשה והזהרה: לא צריך, חלילה, במקרה דנן, להתרגל לזלזל במצוות התורה.

למעשה נמצאו הרבה יהודים, שבמשך ארבע שנים ארוכות אכלו בשר לא כשר. אולם למחרת השיחרור — למרות שעדיין סבלו קשות מהרעב — אך כבר לא רחפה מעליהם הסכנה, לא רצו לטעום משהו שהיה בו משום טריפה.

ה"יוּדֶע הקטן" במלוא גודל המשימה

כמו בגיטאות אחרים כך גם בגיטו לודז' היתה קבוצת אנשים שמזמן לזמן היו מחלקים חוברות קטנות ובהן ידיעות על המתרחש בחזיתות המלחמה. את החדשות האלה שמעו במקלטי־רדיו בגלים קצרים שהגיעו אליהם מתחנות בחוץ־לארץ. משם נודע להם שהמצב בחזיתות אינו כה שפיר כפי שהגרמנים, היו מודיעים. ודבר זה היתה לו חשיבות רבה לגבי היהודים, לעודד את רוחם ולהוסיף להם תקווה ואומץ להחזיק מעמד בכל התנאים.

בימים ההם התארגנה במחתרת קבוצה קטנה של בחורים צעירים בגיטו לודז', שהתעסקו באותם עניינים... ואחר־כך היו מחלקים את החדשות האלה מודפסות בדפים הקטוגרפיים. היו אלה יחידי הסגולה שידעו באמת מה מתרחש בשדות הקרב וקבוצת המחתרת פעלה בשטח זה במשך תקופה ממושכת.

בבוקר בהיר אחד ישב יהודי בשם דוד טאפעל, חזן בבית־הכנסת "אהל יעקב", עטוף בטלית ותפילין, ולמעשה לא ידע כמעט איש, שמתחת לטלית הקשיב דוד טאפעל לחדשות של הרדיו הבינלאומי. לפתע נכנסו שני קצינים גרמנים, ניגשו לטאפעל והסירו את טליתו מראשו... מה שאירע יכול כל אחד בקלות לתאר לעצמו... כנראה מלשינות — מיותר להוסיף שהקצינים הגרמנים לקחו אותו אתם.

יעקב ווידובסקי, בחור צעיר בשנות העשרים, היה אחד מהפעילים בשטח זה. כשנודע לו מה שאירע, אמר ווידובסקי: הלשנה אינה הולמת יהודים! אם חלילה יאסרו אותי, בשום פנים ואופן לא אמסור שמות האנשים הקשורים לפעולה זו... הריני כפרת כל ישראל! מילים אלה שמעתי במו אוזני מווידובסקי, מספר שעות אחרי שדוד טאפעל הובל על ידי הסוכנים של הגיסטאפו.

באותו ערב מצאו את גווייתו של יעקב ווידובסקי בחצר אחת הסימטאות הצרות בגיטו לודז'. ווידובסקי הרעיל את עצמו. כנראה פחד שלא יעמוד בנסיון כשהגרמנים יתחילו לענותו, והוא חלילה, עלול למסור שמות, ובגללו עשויים יהודים למות...

הגרמני פוקס, מפקד המשטרה הפלילית, הגיע יחד עם עוזריו למקום שם היה מוטל יעקב ווידובסקי. גוויתו של ווידובסקי, שהיה בעל קומה נמוכה, נשמרה על ידי מחלקת השירות היהודית, היינו המשטרה של הגיטו. אחד הרוצחים הגרמנים הסתכל בגווייה ואמר בנימה סרקסטית: "יהודי כה קטן ובעל נשמה כה גדולה".

על סף השיחרור

למסור בדיוק את היום בו שלחו אותנו בכפייה לדרך המובילה לדכאו, הוא דבר כמעט בלתי אפשרי. לא ידענו על שום תאריך, עתון לא ראינו כל עיקר, ולא היה לנו שום קשר עם העולם החיצוני.

אולם עדיין חרות בזכרון, שהאסירים דיברו בינם לבין עצמם עוד במחנה, שהחורף והכפור הקשה כבר חלפו כמעט. כבר לא ראינו שלג. מזג האויר השתנה וכבר התחלנו לראות בימים האפלים שלנו.

הפקודה הגיעה בעיצומו של ליל. היהודי התורכי ששימש כזקן הבלוק שלנו, סיפר לנו בחשאי את הסוד שיעבירו אותנו למחנה אחר.

זה אירע קודם עלות השחר, כשהבהילו אותנו מהבלוק ובמשאיות הסיעו אותנו עד תחנת רכבת. איש מאתנו לא ידע היכן אנו נמצאים.

מרבית אנשינו היו חולים בטיפוס הבטן. קבוצה של אסירים, לפי ראות עינינו, כבר היו גוססים למחצה, אולם כולנו הגענו בזמן.

תחת עינה הפקוחה של פלוגת הגיסטאפו הכניסו את כולנו לקרונות כאלה, שבימים כתיקונם, הובילו בהם בהמות.

זמן קצר בלבד אחרי שהרכבת זזה ממקום חנייתה במחנה התחילה הפצצה נוראה. הצעקות והצריחות היו ממש לאין שיעור. באויר הבחנו כיצד עפים חלקי גוויות־אדם. לכולנו היתה ההרגשה שהגענו לסוף הדרך, ובמצב זה, בין היללות קורעות־הלב, נישאו גם קריאות ווידוי ו"שמע ישראל!"

יאנקעלע, יהודי בשנות השלושים, שבמשך כל הזמן חלם על שני דברים: על לחם לבן ומיטה מוצעת בסדין לבן, היה בין הקורבנות הראשונים של ההפצצה.

אני שכבתי בקרון שהפך כל־כולו נחל דמים, מעולף־למחצה וער־למחצה, חשבתי לעצמי — למה דווקא הוא? יאנקעלה נהג לספר

ולומר, שיש לו ההרגשה, שאשתו, לה היה נשוי שנתיים בלבד, נותרה בחיים והיא נמצאת אי שם במחנה נשים.

אולם בתנאים בהם נמצאנו, עלו בזכרוני דברי הרבי שלי ר׳ דוד:

״מה׳ מצעדי גבר כוננו!״ — מי מסוגל בכלל להבין מה שגוזרים על בן־אדם בשמים?

אני נזכר רק, שאחר־כך מצאנו את עצמנו בבת־אחת בשטח בו ראינו אלפי גברים, ממקומות שונים ושפות זרות.

אמרו לנו, שבמחנה זה נקבל יחס הרבה יותר טוב. האסירים הוותיקים אפילו הבטיחו לנו, שכאן בדכאו, מחנה שעליו בכלל לא שמענו עד אז, נקבל מזון טוב יותר.

אני עדיין זוכר, שאחד האסירים, שנראה לי כי הוא עוזר לקאפו, ״הבטיח״ לנו שאירגון הצלב האדום הבינלאומי ידאג לכך שנקבל כאן מהם חבילות עם מזונות טובים.

עד היום הזה אין לי מושג אם הצלב האדום מילא את ״הבטחתו״.

כבר לא הובילו אותנו לעבודה. במקום זה, אני זוכר זאת כאילו הדבר אירע רק אתמול, העבירו אותנו לאולם ענק בו נמצאו שרועים 150 חולים.

★

את רגע השיחרור, את הרגעים הראשונים של השמחה שאנו שוב שרויים באווירה של אנשים חופשים ושהצבא האמריקאי נכנס במלוא התנופה למחנה דכאו, את זאת סיפרו לי רק מאוחר יותר. בזמן שאני שהיתי כחולה בבית־החולים שרופאים אמריקאים הקימו בתוך המחנה, היה כל אחד מהאסירים מתאר על פי דרכו והרגשתו את התחושות שאינן ניתנות להיכתב על גבי הנייר, כשהודיעו לנו את הבשורה המופלאה שהנה אנו משוחררים מידיהם הרצחניות של הגרמנים.

אכן הזכרון היה מעורפל; המוח עבד כמו בקֶלֵיידוֹסְקוֹפ, וכל מערכת העצבים כאילו התמוטטה ללא שום תיאום וללא יכולת להשיג את הידיעה המופלאה הזאת.

אולם מה שאני כן זוכר הוא, שכשהתעוררתי משנה עמוקה, לא הייתי מסוגל כלל להאמין, שאני נמצא במיטה נקיה ומצוחצחת.

לשאלתי — שהפניתי לאדם בלתי מוכר, אולם בעל חזות פנים נעימה ולבבית, שעמד עלי ושירת אותי, סיעד אותי בחֲלָיַי — היכן אנו נמצאים עכשיו? ענה לי האיש הנחמד הזה בחיוך:

"בדכאו, ילדי, בדכאו". ואחר־כך הוסיף ואמר: "כבר לא יובילו אתכם יותר לעבודות כפייה. המלחמה כבר מאחוריכם. אנחנו חיילים אמריקאים! הגרמנים כבר ברחו מכאן!"

חשבתי לעצמי: האם כל מה שאני שומע במו אוזני, רואה במו עיני, האם זה חלום או מציאות לַאֲשׁוּרָה?

"כן. זה בית־חולים אמריקאי, ואתם כולכם אנשים משוחררים!" קרא בצעקת חדווה ובהדגשה מיוחדת של נצחון מוחץ.

רדום למחצה ומטושטש למחצה מהתרופות שהלעיטוני, שמעתי קול קורא בבהירות רבה:

"מספר 96792 — למי המספר 96792?"

אם לומר את האמת כולה, אני כמעט שכבר שכחתי את שמי האמיתי, אולם את המספר 96792 זכרתי היטב כמעט בעל־פה.

החייל המחייך וטוב־הלב הראה לי אז תעודת־מוות שנרשם בה מותו של מספר 96792.

"תעודה זו היתה קשורה ללבוש־המחנה שלך, בשעה שמצאנו אותך במחלקת המתים, כאן, במחנה זה", אמר לי החייל בהרגשה נהדרת של חדווה וְאֻפְסַנְזָה.

לפעמים אני מהרהר וחושב ביני לבין עצמי, שאילו היה היום בידי אותו מסמך "חַי" שהיה תעודת־המוות שלי, בו היה כתוב ורשום בצורה בולטת וברורה שמי והמספר שלי 96792, או־אז אלה הדואגים כל כך להומאניזם ולזכויות אדם, היו מבינים יותר ותופסים את המשמעות הנכונה של כל אותם דברים איומים שהיו מנת חלקנו וכל מה שעבר עלינו, וכיצד, כשהיינו כבר מתים־למחצה — קמנו לתחיית המתים!

הימים האחרונים לעבדות והימים הראשונים לגאולה

האמת לאמיתה היא, שלפני 40 שנה לא עלה כלל על דעתו של אף אחד מאתנו, שיבוא זמן בו נרשום לזכרון דורות מה באמת התרחש בימים הנוראים ההם ואיך התנהגו יהודים בימי ממשלת הזדון.

חז"ל קבעו בדיוק נמרץ את המושג של יאוש בשעת חירום. על כך אומרת הגמרא (סנהדרין דף צ"ז) בהקשר לפסוק "ואפס עצור ועזוב" (דברים, ל"ב, ל"ו), ורש"י בו במקום מוסיף "שיהיו שפלים למאוד ואומר אין עוזר וסומך, ויתיאשו מן הגאולה". במבט לאחור, בזכרונות העולים מחשכת התקופה ההיא, אנחנו נזכרים היום במקרים, אירועים

והתרחשויות, שאין אנו מסוגלים להאמין, שדברים כאלה היו יכולים להתרחש בחברה האנושית של אמצע המאה העשרים.

ולפעמים, אדם חושב בינו לבין עצמו, אולי כבר מספיק לזכור, לכתוב, לדבר על כך. משעה שכל המושג הנורא והבלתי מובן של ״השואה״ הפך, למרבה הצער, לאירועים, מעשים, אירגונים ופעולות מסחריות, ואיסוף כספים לתוכניות שונות, אולי יתכן, שבמצב כזה כדאי לשתוק — — —

אולם לעומת אלה הגורסים שיטה זו — ואותם אנשים משארית הפליטה, היהודים האלה, להם הזכות והרשות לחשוב כך — הרי יש אחרים שאינם יכולים בשום פנים להשלים עם מצב זה, שעליהם לשמור על כל הדברים האלה בנשמותיהם, לסוכך על מועקה זו, לשמור לעצמם את כל הדברים, המעשים, הפרטים שאירעו בימים ההם.

אנשים משלנו, שחוו את הדברים על גופותיהם ובנשמותיהם, יודעים בבהירות ובדיוק נמרץ כיצד נראו הימים האחרונים של העבדות והימים הראשונים של הגאולה. ואם אנו דוגלים בשיטה שאכן חייבים, מוכרחים, לספר הכל, כדי לקיים את הכתוב ״למען ידעו דור אחרון, בנים יולדו, יקומו ויספרו לבניהם״ (תהלים), או־אז כדאי שאנחנו נצער את עצמנו, נעלה את הזכרונות המבהילים, נחווה עוד הפעם את כל החוויות המזעזעות האלה מאותן שנים אפלות.

קדוש, קדוש, קדוש,... בדרך ממחנה קאופערינג לדכאו

המצב היה, כאמור, שאנחנו בכלל לא ידענו באיזה יום אנו נמצאים; לא זכרנו פרשה, לא שמענו קריאת התורה, תפילין בכלל לא היו בנמצא — אולם אנו התפללנו! קשה להאמין, לא כן? אבל זו אמת לאמיתה!

היו בקרבנו יהודים יקרים, שלמרות שהם עצמם היו במצב נורא, חיים־למחצה ושלָדים שטרם הלכו לעולמם, הרי הם ניסו בכוחותיהם האחרונים לומר מילה ביידיש, בעברית, ודווקא בעל־פה. וכשחושבים על כך היום, 45 שנה לאחר מכן, תוהים כיצד זה בכלל אפשרי? הן לא נמצא בכלל סידור אצלנו! — אכן נמצאו יהודים כאלה, שלא זו בלבד שהיו תמיד מוכנים ומזומנים לחלק עם יהודים אחרים את פת לחמם האחרונה, פת לחם שחור, שנתייבש כל־כולו, אבל היה לחם — ובנוסף לכך, היה להם גם זכרון משותף... היו אסירים שהיו אומרים בעל־פה תפילות מסויימות ויהודים אחרים היו חוזרים ואומרים אחריהם...

כאילו זה קרה רק אתמול: הנה ניצב לנגד עיני יהודי בשנות העמידה, שהיה בגיטו לודז', אחרי ש"שלחו" אותו מזְדוּנסְקיה־וולְיה, עיירה לא רחוקה מלודז' — שמו היה מיכאל לאסק, יהודי רזה, חייט במקצועו וגם דיבורו היה קצת מגומגם... יהודי זה, שהתפרנס כל ימיו מיגיע כפיו, הוכיח גדלות־נפש במחנה־הריכוז. במה למשל? קראו והתפלאו, כיצד מה שנקרא בפי העם "יהודי־עמך", התנהג במחנה־הריכוז של קאופערינג.

בשעה שלייב ראסקין, החזן של בית־הכנסת 'וילקער' בלודז' (היכן אתה נמצא היום, חזן ראסקין) אמר 'קדושה' וצעק: "כשם שמקדישים

אותו בשמי מרום" — — — וזקן־הבלוק (ששיתף פעולה עם מנהל מחנה־הריכוז) התחיל לצרוח — "יודע, ראוס" "יהודי, החוצה!", נסחב אז מעכעלע לאסק בשארית כוחותיו אל עגלת־העבודה, ובקול לחש מלמל: "קדוש, קדוש, קדוש"??? כלום מסוגל מישהו לתאר לעצמו היום מה חשב אז מעכעלע לאסק החייט?

יתכן, אני חושב לעצמי היום, שזה היה הווידוי שלו, כי למחרת בשעת הפצצה על רכבת האסירים בדרך למחנה־הריכוז דכאו, פגעה בו פצצה והוא נהרג.

"אוי", היתה המלה האחרונה שלו כשמפיו פרץ שטף דם...

ההיגד מ"שפת אמת" במחנה

שמו היה מענדלי יֶרוּזַלִימְסקי, חסיד גור מלודז' והוא היה במחנה־הריכוז יחד עם אחיו, יעקב (היום תושב ניו־יורק).

לפני מלחמת העולם השניה לא הכרתי אותו, אולם 'בקאופערינג 4' התיידדנו. לר' מנדל היתה בשביל כל אדם אמירה טובה, מילת־נחמה, והוא גם "הבטיח" שאנו נְבַלֶּה את שונאינו ואת המלחמה...

יהודים, שהעינויים בגיטו ובמחנה־הריכוז עירערו את אמונתם היו נוהגים להתקרב אליו לחסות בצלו. עדיין שמורה אצלי בזכרון השיחה שמנדלי ניהל עם מספר יהודים במחנה־הריכוז, שהנושא שלה היה: אמונה. ה"שפת אמת" הקדוש, זכרונו לברכה, אמר מנדלי, אומר "מלה ענקית" על הפסוק בשיר־השירים: "הנה זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות, מציץ מן החרכים", שיש יהודים שונים במדרגות שונות. אולם אסור לשכוח, ציטט מנדלי את "שפת אמת", שאפילו מ"חרכים" לא צריכים להתעלם ואסור לבטל אותם... (ראה "שפת אמת", פסח).

אחד מהיהודים קם ואמר בקול רם: "אם כך, הרי כבר חלף זמן רב שלא התפללתי מעריב. הבה נעשה מניין, חייבים להתפלל מעריב!" כמעט שליש מהאסירים מהבלוק הזה נעמדו והצטרפו לקבוצה שלנו. כבר היה מאוחר בלילה, כל האנשים הַלֵאִים מעבודה קשה כבר יָשְנוּ — ופתאום — צעקה:

"ברכו את ה' המבורך!"

כשאני מהרהר על התרחשות זו, נדמה לי, שזה היה מעריב של יום כיפור... והגניחות והאנחות מצלצלות עוד היום באוזני...

ראש השנה בברגן־בלזן אחרי השיחרור

אלפי 'עצמות יבשות' מכלל ישראל, שניצלו ממחנות־המוות של היטלר, היו מפוזרים, מלפני 40 שנה, מספר חודשים אחרי השיחרור, בהרבה מחנות של פליטי מלחמה ("די.־פי."), תחת שלטונם של האמריקאים והאנגלים בשטחים הכבושים על ידם בגרמניה, שהיתה הרוסה למחצה.

היו קבוצות שונות בקרב שארית הפליטה, כאלה שהיו מיואשים לחלוטין ולא חשבו אפילו להתחיל בחיים חדשים אחרי חוויות כה זָוועתיות. אולם היו יהודים אחרים, שמייד התחילו לנהל משא ומתן ולסחור ולעשות כל שהיה לְאֵל ידם ובלבד לשכוח את העבר האפל ואת הסבלות והעינויים שאי־אפשר היה לשאתם ובכל זאת עמדו בהם ושָׂרדו. והיו גם יהודים כאלה, שבכל כוחותיהם הפיסיים והנפשיים, שנתחדשו במידה מסויימת אחרי השיחרור, הטילו את עצמם במסירות־נפש ממש לעבודה ולמשימה לנסות ולחדש את החיים הציבוריים היהודיים.

אחד המקומות האלה היה המחנה המשוחרר של ברגן־בלזן, שטח עצום של צריפים ובתים בהם השתכנו אלפי אסירים משוחררים, נשים וגברים ממקומות שונים וממספר רב של מדינות אירופה.

הגעתי לברגן־בלזן מספר ימים לפני ראש־השנה. ההשתָאוּת היתה מדהימה, עד שבאמת קשה היה לְהָרגַע. מי היה מסוגל בכלל להעלות על הדעת, שקיימים עדיין יהודים בעולם?, אמרתי לר' יעקב בורנשטיין ע"ה, שגם הוא היה פליט מגיטו לודז' ששרד אחרי שנדד ממחנה־ריכוז אחד לזה האחר. היהודי הלבבי הזה הזמין אותי להתפלל יחד אתו בראש־השנה.

כשהלכנו אל המקום בו היינו אמורים להתפלל, פגשנו יהודים

רבים, טיפוסים שונים ממקומות רבים ושמענו בְּלִיל לשונות, כעין קיבוץ גלויות בזעיר־אנפין.

"אוי!" קפץ אלי יהודי נמוך־קומה ובדמעות שליש צעק: "אתה חי?! באמת, אינני מאמין למראה עיני, זה אתה?" צעק אלי כמעט מעולף למחצה; לא יכולתי אלא לבכות יחד אתו. לשוני, פשוט, נאלמה בפי. "מי אתה?" שאלתי אותו. הסתבר שזה היה לייבל גֶּרְשָׁט, הסופר הידוע ואחד מהחברים המייסדים של "פועלי אגודת ישראל". ותוך כדי דיבור הסביר לי שעלי להבין את החשיבות שבדבר, שאחרי שעת חירות כזאת עלי להצטרף ל"קבוצת עולים" שהיתה מורכבת ממספר אנשים מצומצם ביותר שהתחילו מחדש ללמוד ולהבין את שיטתו של בעל התשובה הגדול, ד"ר נתן בירנבוים...

התפילה בברגן בלזן

כל זמן שהנשמה בקרבי לא אשכח כיצד נראה ליל ראש־השנה באולם התיאטרון הגדול, שם שלטו אנשי ה־אס.אס. ימח שמם וזכרם, ועכשיו הפך הבניין הענקי לבית־כנסת.

הבכיות והיללות הגיעו עד לב השמים והאמירה "לשנה טובה תכתבו לאלתר לחיים טובים" לא יכלה כלל לעלות על דל השפתיים...

מה היתה העילה שעוררה אז שיחה עם הרב יוסף ווילנסקי, רבה של מאנצ'סטר בריטניה, ששימש כרב הראשי בשטחים הכבושים על ידי הצבא הבריטי, קשה לי להיזכר. אולם משהו נשאר בזכרון. הרב ווילנסקי, יהודי בעל זקן הדור (בימים ההם בכלל אי־אפשר היה לראות ולמצוא יהודי עם זָקָן!), אמר לי אז כבדרך אגב, שהוא קרוב משפחה של ר' אלי' לאפיאן, בעל־המוסר ובעל־המחשבה הגדול. הוא אמר אז את האמירה הבאה: "בה במידה שבכלל קשה להבין את עמקות העניין של 'הסתר פנים', הרי עוד יותר קשה להשיג כיצד יהודים עדיין מסוגלים לצעוק: "אוחילה לא־ל אחלה פניו".

הייתי אז קשוב כל־כולי לנוסח התפילה הלבבי של ר' יוסלה מאנדעלבוים, שהיה בעל־המוסף בברגן־בלזן והשתפכות־הנפש שלו פתחה מחדש את הפצע הישן־חדש של תחושת אדם הנמצא אבוד ובודד בעולם — — —

איש כבר איננו בחיים; נשארתי לבדי, בודד, אולם בכל זאת חשבתי לעצמי, שכאן לומדים פשט לפסוק: "הן יקטלני — לוֹ אָיָחֵל (איוב, י"ג) ורש"י מפרש: "ותמיד לו אָיָחֵל!"

למחרת, אחרי ראש־השנה, הבטיח לי הרב ווילנסקי זוג תפילין. התפילין הגיעו מייד אחרי חג הסוכות מיהודי אחד בשם גרינהויז מלונדון, ואם היהודי הזה עדיין נמצא באנגליה, ואולי יתכן, שאחד מילדיו ממשיך בעבודת הקודש, אני רוצה, בשורות אלה, לומר: "יישר כוחם!"

לעניות דעתי הוא עזר להחזיר עטרה ליושנה...

צילסהיים אחרי השיחרור

העיירה הקטנה ציילסהיים, פרבר של פראנקפורט דמיין העתיקה מימים עברו, עם שמונת אלפי היהודים שלה שניצלו ממחנות־ההשמדה, הפכה לקהילה יהודית בעלת רבדי־אוכלוסיה יהודית שונים. חלק מהם היו יהודים שמצאו את שלוותם הרוחנית ושביעות־רצונם ב־ד׳ אמות הקיבוץ ״חפץ חיים״, שנוצר שם, הודות לפעילות של אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, עם מתי־מעט אנשים ואחר־כך הפך למרכז תוסס של פעילות לטובת שארית ישראל.

כשעוצמים את העיניים ומתחילים להעמיק חשוב מנין שאבו ראשוני המיפעל הזה את הכוחות והיוזמה ליצור ולפעול למען יהודים ויהדות, כשהם עצמם היו אנשים שבורים, חייבים לראות בכך חסדי השם; הנה אותם שיירים של יהדות אירופה חשו, שהם שׂרדו ונותרו בחיים, כדי שיהיו בין אלה שניצבו בראש לפעול למען תחילתם של חיים יהודיים מחדש. הם רצו להראות לעולם, שלמרות העובדה שהעם היהודי נמצא כמעט על סף הכליון המוחלט, רחמנא ליצלן, הלהבה של נצח ישראל לא כבתה.

★

יהודים טובים, לבביים, היו מתקרבים זה לזה בסעודות ליל־שבת בקיבוץ ״חפץ חיים״, סעודות דלות שקיבלו מהמטבחים הסוציאליים, שבתקופה זו התחילו רק להתארגן ולפעול הודות למסירותם הרבה של נציגי הג׳וינט ושליחיו. מזמן לזמן היו מגיעים אורחים לאותן סעודות עניים ועד היום אני זוכר את ״דברי הניחומים״ של הרב האהוב, שלום פנחס וואלגלרנטר ז״ל מדיטרויט, שהיה בזמן ההוא שליח של ״ועד־ההצלה״ בניו־יורק; הוא שהיה גם יד ימינו של הרב

הראשי לארץ ישראל הגאון ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל, בזמן שביקר בפעם הראשונה אחרי מלחמת העולם השניה, אצל שארית הפליטה באירופה.

"דִּיוֹ אילו ימי"... מי מסוגל בכלל לתאר ליל שבת בקיבוץ "חפץ־חיים" בשעה שהתמזגו זמירות שבת עם דמעותיו החמות של השליח מארץ־ישראל, ר' משה מונק ז"ל?

והנה עדיין ניצבת לנגד עיני האישיות הפטריארכלית של הרב הרצוג זצ"ל, בעת שישבנו ושמענו מפיו, בפעם הראשונה אחרי מלחמת העולם השניה, שיעור ב"הלכות דעות וחובות הלבבות", שהיו שזורים וארוגים בדברי עידוד וחיזוק. עדיין מצלצל באוזני הפירוש המבריק על "נקדישך ונעריצך"...

יהודי שארית הפליטה מסונוורים ונרעשים, אחרי שהיו עדים חיים לשקיעת־החמה של יהדות אירופה, היו נדחקים לגעת בגמרא הקטנה שלו, (הוצאת חורב) שמעולם לא הוציא מתחת ידו.

והנה הגיע הגאון הדינמי ר' אליעזר סילבר זצ"ל, הרב הראשי בסינסנטי ויושב ראש אגודת הרבנים באמריקה. הוא היה קטן־קומה וכבש את לבותינו בסערה ובאהבה, שעה שקרא ביידיש־ליטאית: "ארבעה צריכים חיזוק, תורה ומעשים טובים, תפילה ודרך־ארץ".

יודעי־חן עדיין זוכרים עד עצם היום הזה בתודה עמוקה את גישתו האבהית לבעיות הזמן, שבתקופה זו קדחו במוחותיהם של יהודים, אשר אך בקושי עלה בידם לשאת על שכמם את הבעיות הקיומיות הגדולות של שארית ישראל בציילסהיים.

★

בכלל התרכזו היהודים הדתיים בציילסהיים סביב הקיבוץ "חפץ חיים". הקיבוץ עצמו לא מנה אלא מאה חברים בלבד, מחולק לגברים ונשים. אולם הוא הפך מרכז לכל הפעולות האורתודוכסיות במחנה ציילסהיים וגם הרחיב את השפעתו על היהודים שהתיישבו בפראנקפורט. סביב הקיבוץ הזה התאספו כל תלמידי החכמים, עסקני אגודת־ישראל וכל אותם יהודים אשר חיפשו מקום בו ניתן למצוא חמימות לכל לב יהודי.

כדאי להזכיר שמותיהם של יהודים יקרים כמו הרב לייבל געליבטר ז"ל, אישיות, שבשבילה "נוסח פולין" היה חלק עיקרי של מהות

חייו, והוא גם היה חבר הרבנות בציילסהיים ומעמודי התווך של אגודת־ישראל בפראנקפורט.

ועדיין חשים את הטעם הטוב של ישיבתנו עם ר׳ אברהמצ׳ה זמבה ז״ל הבלתי־נשכח, שהגיע בהזדמנות לציילסהיים לחתונה. ואברהמצ׳ה גולל ופיענח לפנינו את הוורשה מימים עברו... הוא מצטט הברקה מ״שפת אמת״ ומנסה להתאימה לתנאים של שבת הנערכת ומקודשת במחנות המשוחררים...

חברים לשעבר של קיבוץ ״חפץ חיים״ ויהודים ששכנו בציילסהיים, עדיין זוכרים את ר׳ לייבל פינקוסוויץ׳ עדין־הנפש, בשעה שהיה משמיע, ברצינות רבה, דברים ביידיש מענייני דיומא. הקשיבו לו וגם הבינו את משמעותם העמוקה של דבריו. ר׳ לייבל פינקוסוויץ׳, זכרונו לברכה, האישיות המנהיגה של אגודת ישראל המקומית, והעזר כנגדו, רבקה הורוביץ־פינקוסוויץ׳, תבד״ל, מהתלמידות הראשונות של הסמינר ״בית יעקב״ בקרקוב בהנהלת שרה שנירֶר, היתה המדריכה של קבוצת בנות, החברות שלה מסמינר ״בית־יעקב״, שבפעילות משותפת עיצבו את אופיין ודמותן של הבנות מהקיבוץ כעורק־חיים של הציבור התורני בציילסהיים.

ומי מסוגל בכלל לשכוח את הופעתו במחנה ציילסהיים של ר׳ גרשון ליבמאן, בליוויית התלמיד־חכם המעודן והמיוחס ר׳ אברהם וואַרמקליין ז״ל, שייסדו שם את ישיבת נאוואַרידאק?

בשביל הקורא מן המניין השורות האלה הן אולי רק פרטי היסטוריה יבשים של ציבור יהודי קטן. אולם קיימים בטח, בכל תפוצות ישראל, גברים ונשים כאלה, שכשיקראו שורות אלה, יתעוררו אצלם זכרונות מימי עבר, בו התחילו לבסס ולחזק את ההיבטים התורניים של יהדות שארית הפליטה אחרי השיחרור.

רחל שַאנצֶר ורבקה אנגלארד בוודאי תִזָכֵרנה בְּשִׂיחות מימי שבת בין־השמשות עם חברות הקיבוץ. ואכן אז, בשעת דמדומי־הערביים של שלוש־סעודות, נפתחו אפקים כבירים בנשמותיהן ובמוחותיהן של בנות־שארית־הפליטה, שהעניקו להן את הכוחות והובילון חזרה לתפקיד של אמהות לעתיד של דורות יהודים יפים.

ועוד תמונה בלתי־נשכחת.

פתאום הופיע בקיבוץ ״חפץ חיים״ אדם צעיר, אמריקאי, במדי אונר״א. בדיבור ביידיש־פולנית לא היה כל כך ׳שווה בשווה׳, אולם

לעומת כך בלטה בו במיוחד אהבת ישראל שלו, הרצינות וההתעניינות שלו בניצולי השואה. הציבור היהודי בציילסהיים הרגיש מייד שלפניו איש אמת שהשתתף בכל מאודו בצערו של ישראל.

הצעיר היה ר׳ אלימלך טרעס, נציג ״ועד ההצלה״ מטעם אגודת ישראל, אתו היתה לי הזכות לעבוד בענייני הצלה. כבר אז ראיתי בו את התכונה הנפלאה, שהוא שקע בכל נפשו ומאודו בבעיות יהדות שארית הפליטה.

שנים רבות אחר־כך, כשאנשים שוחחו עם ר׳ אלימלך טרעס ז״ל על ביקורו בציילסהיים מייד אחרי תום המלחמה וכן ביקוריו במחנות אחרים של פליטים יהודים, העיר בפנים מודאגות:

״מה שעשינו ובאיזו מידה עזרנו לשארית הפליטה, את זה אנו יודעים; למרות שניתן היה לפעול, ליצור ולהשפיע יותר, הרי פעולת ההצלה בשנים ההן היתה מיפעל אדירים בתנאי הימים הראשונים ההם... וימים ידברו...״

״אני עדיין שומר בזכרוני״, הוסיף באותה הזדמנות ר׳ אלימלך, ״את המכתב המפורסם של הרבי הזקן מגור, רבי אברהם מרדכי זצוק״ל, המתחיל בפסוק: ״לשים לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדולה... והנה רואים ברור, שמאותם יהודים יווצר כוח שיעצב את עתיד היהדות בתפוצות ישראל״.

★

כשמתעמקים בהתמדה באירועים השונים וההישגים באותן השנים, ורואים את אשר יהודים שנותרו משארית הפליטה יצרו והצליחו להשיג מֵעֵין ״יש מאיין״ מזדקרת לעיניים הגבורה הנפשית והרוחנית של אותם אנשים שבורים ורצוצים.

יהודים בודדים, לרוב רעבים לפת לחם, יהודים שחיו בתנאים הקשים ביותר שניתן בכלל להעלות על הדעת, ניסו בכוחותיהם האחרונים לכתוב מחדש את הגווילין הישנים־חדשים שנשרפו ושיחזרו את ״האלף־בית״ של האותיות הפורחות באוויר... — — —

רבים מהם החזירו נשמותיהם ליוצרם.

ואנחנו, הנמצאים עדיין כאן, ב״ה, עלי אדמות, חייבים לזכור תמיד, שכל אחד מאתנו יש לו משימה וחובה, כאחד שנותר אוד מוּצָל מֵאֵש, למסור לדורות הבאים וּלְעֵד לנצח כל שאירע ליהדות אירופה בימי ממשלת הזדון הגרמנית.

והגדת לבנך...

אפילוג

עם חזן לודז׳ מהגיטו עד השיחרור

חלחלה עוברת בי כשאני מסתכל ורואה שאין כמעט בקרבנו, יהודי שארית הפליטה בלודז׳, מי שיזכור, כמוני, כיצד נראה יום־טוב בלילה בבית־הכנסת של ווילקֶר.

זכרונות נעורים משֶנים רבות קודם, נותרו בפינות נידחות של תאי־המוח, איך ובאיזה מצב רוח מרומם חָוו יהודים חגים וימים־טובים בבניין הנהדר של בית־הכנסת הזה.

במקום קדוש זה, בדיוק כמו בבתי־תפילה אחרים, היו יהודים יראי־שמים כמעט מתאחדים, כביכול, עם רבון כל העולמים על ידי תפילה רווייה שמחת יום־טוב מיוחדת במינה.

לייב ראסקין, חזן בית־הכנסת הזה, הוא כמעט האיש היחיד אתו חוויתי את הימים הקודרים וסבלות הגיטו, ואחר־כך — במחנה־הריכוז ׳קאופערינג 4׳, ששימש כ״סניף״ של מחנה־הרצח דכאו.

לייב ראסקין כבר היה בגיטו אדם רצוץ ואיש לא שם לב אליו כלל. אולם במחנה־המוות, השתדל דווקא הוא, בכוחותיו הדלים, להשרות קצת אומץ־לב ותקווה בלבות האסירים, על ידי כך שהיה שר תפילות בבלוק מחנה־המוות, בו נמצאו הרבה אסירים מארצות שונות.

הבלוק, שהיה קטן מאוד, לא היה אלא קבר מכוסה קרשי־עץ רקובים למחצה; זה היה מקום מגורים בתנאים הסניטריים הגרועים ביותר שרק ניתן לשער, ושם היתה ״הדירה״ בשביל שמונים וכמה אסירים מתייסרים ומתים למחצה.

ראסקין ואני היינו אחים לצרה במחנה וגם אחר־כך, אחרי השיחרור,

היינו שותפים לגורל בבית־החולים הצבאי בסט. אטיליאן בעיירה ליד מינכן, שהצבא האמריקאי הקים בשבילנו.

זה היה בבניין כנסיה, שבתקופה ההיא הפכה בית־חולים והאחיות הרחמניות הנוצריות דאגו לנו והגישו את העזרה הראשונה בתרופות וסיעוד.

★

מרדכי חיים רומקובסקי, חרף רשעותו העיקשית הידועה לכול, הוכיח לפעמים במידה מסויימת גם רגישות אנושית.

כל אותם אנשים, אשר הכירו את רומקובסקי עוד מהימים שלפני מלחמת העולם השניה, ידעו היטב, שֶלְרוּמקובסקי היתה נטייה וכעין חולשה לחזנות. אני עצמי, כשהייתי עדיין נער, ראיתי לא פעם את רומקובסקי בביתו של עמנואל האמבורסקי, העורך והמו״ל של ה״לאָדזשער טאגעבלאט״ (״יוֹמון לודז׳״), שעה שהיה יושב בעיניים עצומות למחצה ומקשיב לנגינה הלבבית של החזן עוזר ווינוֹגְרד, שהיה החזן של בית־הכנסת ״אַלטשטעטער״.

החיבה של רומקובסקי לחזנות עזרה במידה מסויימת לחזן ראסקין, שלא היה מסוגל למצוא לעצמו מקום בגיטו ותמיד התהלך שקוע במחשבות ולפעמים במצב של מלנכוליה.

החסד של רומקובסקי לחזן לייב ראסקין התבטא בכך, שזכה לקבל עזרה חודשית מיוחדת בסכום של 60 מארקים של הגיטו. הקצבה זו היה מקבל בקופה המרכזית של הגיטו, המקום בו עבדתי במשך שנתיים ימים בערך. בנוסף לכך, הורה רומקובסקי לאנשיו שלייב ראסקין יקבל מנות מיוחדות כתוספת למזונותיו מן המניין. אולם עד עצם היום הזה לא ידוע לי, אם אומנם מילא רומקובסקי את הבטחותיו והוראותיו האמורות לעיל.

"כל נדרי" האחרון של החזן בלודז'

ארבעים שנה אחרי השיחרור ממחנות המוות, נפגש תייר אמריקאי עם החזן של לודז' בבית־מלון בירושלים. האורח מאמריקה נזכר בקושי מיהו התושב הירושלמי ומאיין הוא מכיר אותו. אחרי פגישה לבבית וברכת "שלום עליכם" שאל אותו:

"מה שלומך, חזן ראסקין?"

ראסקין קטע ראשון את הדומיה שהשתררה וכמעט דרש, שהתייר האמריקאי יקשיב לתיאורו ממה שאירע ב"כל נדרי" האחרון בלודז'.

"על חורבן לודז'", אמר ראסקין, "כבר כתבו רבות, אולם אף אחד עוד לא סיפר כיצד המושל הנאצי, האנס ביבאוו, ימח שמו, עלה במוחו רעיון מוזר, למסור ליהודים, בשנת 1941, אולם קולנוע, ברחוב פראנצ'יסקאנסקה, להתפלל שם בימים הנוראים.

ניסן גורדון, תייר אמריקאי, אחד העתונאים הפופולריים ביותר בניו־יורק, רשם לדורות את פרשת ה"כל נדרי" האחרון של הַחַזָן בגיטו לודז', כפי שהוא סיפר לו זאת בירושלים.

לייב ראסקין דיבר בנימה רגועה וברעננות כאילו הדבר אירע רק אתמול וסיפר לגורדון את המקרה הבא:

בשנת 1941, כשכל בתי הכנסת של לודז' כבר היו שרופים, והעיר לודז' שוּנה שמה לליצמאנשטאט, עלה פתאום ברעיונו של הרוצח האנס ביבאוו להרשות ליהודים להתפלל באולם קולנוע, המכיל 1,500 מקומות. בפקודתו של חיים רומקובסקי, זקן־היהודים בלודז', קיבלו הילדים, שאני הצלחתי לאספם שישירו במקהלה, מחצית ליטר חלב מראש־השנה עד יום־כיפור. בשביל הילדים הדבר היה כעין ישועה, וגם ליהודים בכלל נדמה היה ש"אולי ירחם", אולי הצליח רומקובסקי להשיג הקלה כלשהי מהיסורים והצרות. ככלות הכל, הרי איש לא

העלה על דעתו שהנאצים הרוצחים ירשו ליהודים להתאסף בהמוניהם ולהתפלל בציבור.

"כשהגיעה השעה לומר את תפילת "כל נדרי", היה אולם הקולנוע מלא וגדוש יהודים מפה לפה, לא היה מקום, כאמירה העממית "להכניס שם מַחַט". המקהלה החלה לפזם את הניגון העצוב של "כל נדרי"; עוד לפני שאמרתי את המילים הראשונות שלי הבחנתי לתדהמתי הרבה בקרב הקהל ברוצח ביבאוו וברומקובסקי, ומאחוריהם שורה שלימה של לובשי מַדים מהמשטרה הפלילית.

"ילדי המקהלה היו באותו יום־כיפור בערב במיטב קולותיהם המצוּיָנים. ליבותיהם אולי ניחשו את הגורל המר והנמהר המצפה להם. אני מדבר עכשיו אליך בירושלים, אולם לנגד עיני ניצבים הילדים הרכים של המקהלה האחרונה בלודז', "כשהם עוזרים לי לשיר "מיום כיפורים זה... עד יום כיפורים הבא עלינו לטובה"!... הם היו יַלְדֵי חדרים וידעו את פירוש המילים. הם גם הבינו וידעו את מלוא המשמעות של הזמנים הקשים בהם אנו נמצאים והסכנות האורבות לכל אדם מישראל בעיר לודז'. סוקולובסקי, מנהל המקהלה, לימד לקראת אותו ליל "כל נדרי" לְיָלדי המקהלה ניגון חדש של "שהחיינו"... אתה יכול לתאר לעצמך אילו תחושות נתקפנו כולנו כשאמרנו את הברכה "שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה" בתנאים כה איומים. העברתי כל הזמן את מבטי מהילדים היקרים בהירי־הפנים והעינים, שעוזרים לי בשירת המקהלה שלהם לשיר את התודה לרבון העולם, למקומות בהם ישב הרוצח ועוזריו בהרחבה.

"אני חייב לומר לך, שבערב ההוא קולי שימש אותי יפה. בראשי חלפו מחשבות ממחשבות שונות ומשונות, הקול שר את "כָּל נִדְרֵי" אולם הלב כָּאַב וסבל אחר־כך באמירת תפילת "ונתנה תוקף" — "מי יחיה ומי ימות... מי בקצו ומי לא בקצו... מי במים ומי באש..."

"בכוונה תחילה המשכתי והארכתי בתפילה, שיהודים יהיו יחדיו הרבה זמן ככל הניתן בלילה הקדוש הזה של יום־כיפור. הניגון של ה"יעלה" הושר על ידי כל קהל המתפללים, בנוסף לקולותיהם של ילדי המקהלה, ששירתם דמתה באוזני כשירת מלאכים. עד היום עדיין חבוי בגרוני הבכי והילל שהתאפקתי לא להתפרץ בהם וכבשתי אותם ממש בגרוני כשאמרתי "יעלה ישענו מערב ויבוא טהרנו מבוקר ויראה חנוננו עד ערב". התאמצתי מאוד שלא להזיל דמעה וודאי לא להשמיע קול בכי".

ממקום מושבו צעק הרוצח בגרמנית: "זאָלכע קליינע שנאוּצה... (כאן פלט מלה מגונה) האַבען נָאח זאָפיל קרעפטע זאָ שיין צו זינגען" ("ילדים כה קטנים... יש להם עדיין כל כך הרבה כוחות לשיר כה יפה") בקצף על השפתיים הודיע שלמחרת היום כבר לא יתפללו במקום הזה. הקולנוע והאולם ייהפכו ממחר ל"איינזאץ־פלאץ".

אולם לפני כן, כשגמרתי את תפילת ה"יעלה" התקרב אלי אחד המלווים של אותו צורר־ישראל ואמר לי שהאדון ביבאוו דורש ממני שנשיר פעם נוספת את השיר הזה!... מהו הדבר שכה מצא חן בעיניו בשיר ה"יעלה"?... הוא הרי לא ידע ולא הבין מה אנו מתפללים ומה אנו אומרים... שאנו מתפללים לבורא העולם הכל יכול שישמע קול צעקתנו ויגאל אותנו מידי הצוררים...

אחרי ימים אחדים ערכו את "הסלקציה" של הילדים, והילדים של המקהלה הוּטלו בכוח למשאיות האפורות שחיכו להם... החזן עצמו נשלח גם הוא לאוישוויץ בתקופה יותר מאוחרת.

★

קשה מאוד לאסוף את כל החוטים של החַוָויות בשנות המלחמה ולנסות לארוג מהם סיפור אחד שלם.

הפקעת של חיי הגיטו באותן שנים איומות טרם מצאה את האיש שיפענח את מלוא זוועותיהן ורוח האדם טרם נתעלתה עד כדי שיוכל לגשת למשימה כבירה ונוראת־הוד זו.

אולם ישנם רגעים ואירועים חד־פעמיים שנשתקעו בזכרון במלוא הכאב והזוועה, שעד עצם היום הזה קשה להשתחרר מהם בצורה כלשהי.

ואחד מאותם האירועים הנוראים והמזעזעים הוא אותו ערב "כל נדרי" אחרון של החזן ראסקין בגיטו לודז'.

אפילו היום, הרבה שנים לאחר מכן, כשאני עומד עטוף בטלית וב'קיטל' ואומר "כל נדרי", נדמה לי, שאני עדיין שומע את הקולות המתוקים של מקהלת החזן ראסקין, בשעה שהתפללו ושרו בלבביות את תפילת "יעלה תחנוננו מערב"...

אולם תפילה זכה זו לא נתקבלה במרומים...

מלווה־מלכה בניו־יורק

כשם שמנוחת־הנפש ומנוחת־הגוף של שבת, היו מקור השראה וקדושה שפעל גם כשהיינו ילדים קטנים, כך עדיין נשארה לנו התחושה הייחודית של ישיבה בצוותא בשעת "מלווה־מלכה" בקרב ציבור מכרים וידידים.

רק לפני זמן־מה סיימו כמעט את הסעודה השלישית של שבת, וב־ד' אמותיו האפלות של 'שטיבל' החסידים, שגודלו ד' על ד' אמות ומשם זָהַר אוֹר שמיימי, התכוננו למלווה־מלכה, שתמיד היתה מלווה בזמירות של דביקות באלקים, ו'בהיגד טוב' על החיים היהודיים של ימים עברו.

מובן, שכל אחד הרהר בלבו, מה רב הצער "שהמלכה שבת־קודש מסתלקת"... ואפילו ב"שבוע טוב" הלבבי, חש כל אחד "מעין חלק מעולם הבא", מושג שעדיין כלל בתוכו את הבקשה "שתשאר עדיין השבת"!

כשאנחנו, ילידי סביבה יהודית חסידית, ניסינו, גם בתוככי ניו־יורק הסואנת וגועשת, להמשיך במסורת, אם גם זעיר־אנפין, ולזכור בכיסופים חוויות ימים עברו, היינו מתאספים בדירת חבר וידיד־נעורים נאמן "לחוות מחדש" מסיבה של מלווה־מלכה.

אברהם, המארח, שבביתו בילינו אז את צאת השבת בערב, יחד עם בני משפחתו, היה האיש שניהל את טכס המלווה־מלכה.

הזכרונות מימים עברו. התמזגו בזכרונות השגָּתות במחנות־הריכוז ובגיטו.

השיחות התחילו להתנהל, כפי שקורה בדרך כלל, בזכרונות אחרים. כשהיינו עדיין ילדים קטנים, נהגנו לעקוב ולהיות מְעוּרים לכאורה בעניינים פוליטיים־לאומיים, אם אפשר בכלל לכנות את הדברים האלה בניסוח זה.

ומה היתה באמת עבודתנו ואיזה תוכן היה לה בזמן ההוא? נראה מצחיק, אולם זו האמת לאמיתה. היינו נושאים דרשות בענייני אהבת ישראל ואהבת ארץ־ישראל; בהזדמנויות אלה אירע שגם היינו מצליחים לאסוף כספים לבנין הארץ הקדושה, לטובת קרן מיוחדת של היהדות הדתית, שהיתה ידועה בשם: "קרן הישוב".

אברהם וכל בני משפחתו, כבר בהתחלת המלחמה כשהגרמנים נכנסו בצעדת־מנצחים ללודז', ברחו מיד לוורשה. בימים הראשונים ההם שָׂרָה מעין אווירה כזאת, שמוורשה יהיה קל יותר להינצל. שם, בבירת פולין, עברו עליהם כל העינויים והסבלות שהיו מנת חלקם של יהודי הגיטו הכלואים.

כנראה, שמן השמים היה הדבר, שהוריו של אברהם עוד זכו להובילו לחופה, בתנאים הקשים והבלתי־אנושיים של גיטו וורשה.

אחר־כך גורשו הוריו מהגיטו, וגורלם היה כגורלם של עשרות ומאות אלפי היהודים שנרצחו באחד ממחנות־המוות של היטלר.

אברהם הגיע לאוישוויץ בדיוק באותם הימים שהמישרפות עבדו ללא הרף. השיחות שלנו התנהלו בעיקר סביב האירועים והמקרים אותם חווה כל אחד מאתנו אישית במחנה־המוות, בו השתדלנו לנצל כל אפשרות ואמצעי, כדי לשרוד בחיים יום נוסף.

"אם אנחנו לא היינו מסוגלים בשנים בהם למדנו בחדר להבין את משמעות הפסוק מהתוכחה: "בבוקר יאמר מי יתן ערב ובערב מי יתן בוקר", הרי מושג זה נעשה בשבילנו יותר ברור ובולט באותם ימים אפלים והלילות המקוללים, שהיינו באוישוויץ", אמר אברהם, בעיניים מזוגגות למחצה, בעת השיחה שלנו במלווה־מלכה.

איש לא העז לקטוע את שטף סיפוריו. כולם היו יכולים להבחין ולראות, שאברהם אינו נמצא כלל באותה שעה בניו־יורק, אצלו בבית. הוא נראה כאדם שנדמה לו פתאום, שהוא חייב שוב לעמוד בתור לקבל קערה של מרק מֵימִי.

המתח שלנו בשעת סיפור המעשה של אברהם הגיעו לשיאו, כששמענו מפיו תיאור חוויה מזוזרה שהיתה מנת־חלקו במחנה־המוות.

והנה מה שסיפר לנו אברהם:

"זה היה ביום שישי בבוקר, כשהובילו את כולנו, זאת אומרת את הקבוצה שלנו, לעבודה, תחת משמר כבד של הקאפואים מאוישוויץ. אנו צעדנו ליד גדרות התיל שהפרידו בין מחנה הגברים למחנה הנשים. "פתאום", קרא אברהם, למעשה כמעט צעק, "שמעתי קול אשה

צעירה, שהכירה אותי, למרות לבוש־המחנה וראשי הגלוח — והיא מלמלה אלי לעבר הגדר שלנו — "אשתך חיה! חנה'לה נמצאת בקבוצתנו! תעבור כאן מחר, בשבת בבוקר, והיא תהיה אתנו!"

"למחרת, שבת בבוקר, אכן ראיתי את חנה'לה שלי, אשתי, שגורשה יחד אתי מגיטו וורשה. "חשבתי", המשיך אברהם, "מה מסוגל אדם לעשות עכשיו, באוישוויץ, כדי שיוכל להחליף מספר מילים בלבד עם אשתו?

"כשהלכתי כך בצעדה לעבודה, מילמלתי בחשאי: "שבת שלום, חנה'לה, שבת שלום!"

"חנה'לה, מהעבר השני של גדר התיל, ניענעה ראשה — "שבת שלום, שבת שלום" — — —

ברור, שאנחנו כבר לא חשבנו על טכס המלווה־מלכה; כולנו חווינו יחד אתו את התיאור הזה של שבת אחת באוישוויץ.

ישבנו מתייפחים ושקועים במחשבות: הנה אנו יושבים בניו־יורק והמחשבות טסו ועברו להן חזרה לאוישוויץ.

צלצול חד בדלת כאילו העיר את כולנו. הדוור הביא קופסת קרטון גדולה.

מה זה? שאל כל אחד מאתנו. כולם הושיטו יד לפתוח את הקופסה וכשפתחו אותה, ראינו מנורה, מנורת־שבת. למנורה היה צמוד פתק קטן ובו היה כתוב:

"מזל טוב מקרב לב לחגיגת יום השנה של חתונתכם" ומהעבר השני היה כתוב: "שבת שלום, חנה'לה!"...

היתה זו מתנה מאותה אשה שהפגישה את שניהם בשבת בבוקר בדרך לעבודה במחנה־המוות של אוישוויץ.

ערב מלווה־מלכה זה, מיזוג של דמעות וחוויות שמחה ועצב, נותרו מאז ואילך חרותים בזכרוני.

הסברתי לילדי, שהפירוש האמיתי של "המבדיל בין אור וחושך", בא לידי ביטוי באורח מיוחד במינו, בשעת המלווה־מלכה אותה ערכנו אז בניו־יורק.

"שבת שלום, חנה'לה!"

פרקים מזעזעים ותגליות מדהימות בהליכה בין עיי חרבות

— — — וורשה.

כיצד התגלגלתי לכאן? המטוס הפולני מחברת התעופה "לוט" הנחית אותי. האמנם זה נמל תעופה של הבירה הפולנית? הרי זה כמו שדה־תעופה בעיירה פרובינציאלית קטנה בארצות הברית באחת המדינות הקטנות הרדומות בדרום.

לילה. חשכה סביב. מזג־האוויר סוער. יורד גשם עז. "זה בדיוק תואם את מצב־הרוח", אני אומר לעצמי. מהרהר רגע. אנה אפנה עכשיו? סביר, אל המלון הגדול — הכי גדול בוורשה — בשם "פורום". מלון שניבנה זה מקרוב, חדיש מאוד — מבטיחים — בעל "חמישה כוכבים". שילמתי במשרד בניו־יורק תמורת שמונה ימי שהייה במלון זה, מאתיים דולר מראש.

"עם פנסיון מלא", הבטיחו לי במשרד. נו, מילא. בין כה אני מוביל עמי כמה חבילות מצות, כמה קופסאות שימורי־דגים וצנצנת נס־קפה — שאהיה מצוייד במזונות משלי לכל מקרה. ואני מוביל אתי גם עוד כמה דברים הנחוצים לתפריט הכשרות.

אני נוסע הלא לוורשה. וורשה שטוהרה כמעט מיהודים.

כלום חלם על כך אפילו ד"ר לודוויג פישר, המושל הנאצי של וורשה הכבושה והשליט הכל־יכול של גיטו וורשה, שהורשע אחרי המלחמה ברצח־עם, והוציא את נשמתו המרושעת על הגרדום — כלום העז אפילו הוא לדמיין לעצמו, כי שלושים שנה לאחר תלייתו תהיה וורשה כמעט בבחינת "יודען־ריין?!"

★

בית־המלון "פורום". בנין ענק. עשרים ושתיים קומות. בבית־המלון

שוררת המולה בינלאומית. מיפגש של גזעים ולשונות. מוסרים לי, שבבניין העצום של בית־המלון נערך איזה קונגרס עולמי בהשתתפות אלפי צירים ואורחים. קונגרס קומוניסטי או פרו־קומוניסטי. לעינינו מתגלה מעין תצוגה רבגונית של בני לאומים שונים — ולא בלבד שונים אלא גם משונים בְּחָזוּתם, צורת עיניהם, חיטוב אַפֵּיהם, גָּבְהָם, לְשונותיהם.

ומי אני כאן, בוורשה הזרה והמוזרה?

אני ממהר לחדרי, להיות שרוי שם לבדי. החדר נקי, מסודר. נכון — אני עייף מאוד מהטיסות, תחנות בדרך, חילופי מטוסים — אולם קשה לי לישון ואינני מסוגל כלל ועיקר להרדם.

זכרונות סוערים ומרגשים עטו עלי מכל העברים, ניגלו לנגד עיני בסערה ובסופה. אני מתאמץ להתחמק מהם, כל עוד הנשמה באפי. תרדמה יורדת עלי. בשנתי העמוקה יש לי הרגשה כאילו אני עומס על ראשי מיטענים כבדים במשקל טונות, חלומות, הזיות, חוויות, סיוטים, דמיונות. אבוי!

אני מתעורר, לפתע כאילו במאמץ עליון, משל כאילו נמלטתי זה עתה ממלכודת. היכן אני? אט־אט אני חוזר לעשתונותי ולמציאות. חדר פשוט בבית־מלון, חדר כמו כל החדרים בכל בתי־המלון בתבל. אך — ההודעות על הקיר — בפולנית. ואני — בוורשה.

השכמתי קום. והתפילה — תפילת־יחיד.

אני ממהר, כמעט רץ, למטה. נחפז לראות את העיר, את הרחובות. היכן וורשה? היכן... היהודים?

אני שואל את עצמי — ויודע גם יודע. אני מוּדָע למצב ולקורות. אכן, יהודים אפשר לחפש ולמצוא אך ורק ב...בית־הקברות היהודי של וורשה. החיים היהודיים גנוזים רק שם, בין המצבות, מתחת למצבות.

אני פונה לנהג המונית בפתח בית־המלון ומנצל את קומץ המילים הפולניות שנותרו עדיין בזכרוני:

״צָמֶנטַאז׳ זְ׳ידוֹבְסקי!״

״בבקשה להוביל אותי אל בית־הקברות היהודי!״

עשר דקות נסיעה — ואני מגיע.

צָמֶנטַאז׳? בית־קברות? הזהו? תמה אני. כי אני רואה לעומתי שטח עצום של בית־קברות מטופח, חוֹמָה סביב, אילנות וירק. אך מבין העצים מזדקרים — צלבים... ״צָמֶנטַאז׳ קַאטוֹלִיצקי!״ (״זה

בית־הקברות הפולני, הנוצרי") — מסביר לי נהג המונית. ובאצבעו הוא מראה לי: "טַאם! טַאם!" ("שם! שם! בית־הקברות שלכם!")

בית־קברות? אוי ואבוי!

שדה־הפקר. גדר פרוצה. עצים עבותים, שיחים גדֵלים פרא. עזובה נוראה — זועקת לשמים!

אני עומד נבהל ומשתומם כל־כולי. באיזו נקודה נעלמת במוח מסתמנת תמונה ישנה־נושנה מבית העלמין הוורשאי, שברחוב גנשה. כן. שם טמון סבא שלי, אבי אמי, ששמו נקרא עלי: ר' זוּשָא, זכרונו לברכה, למשפחת בידרמן. פעם הייתי שם, לפני שנים רבות — לפני המבול.

נהג המונית מקבל את התשלום שלו ביד נדיבה — והוא מתמוגג מנחת: "דזשענקויע! — תודה! תודה!" ומסתלק.

אני רוצה לשאול משהו: איך נכנסים לבית־העלמין היהודי? איפה שער הכניסה? אני רוצה קודם־כל לחפש את קברו של סבי.

ואין את מי לשאול.

★

נכנסתי בין העצים, בין המצבות. חורבן והרס. מצבות שבורות, שברי מצבות מתגלגלים בכל מקום שם פונה העין. ויש גם מצבות שלמות. האותיות ברורות. אני מתחיל להתקדם בין שיחי־הפרא העבותים. אהה! הרי זו וורשה, וורשה היהודית! אותיות מרובעות. שמות של יהודים. שמות של משפחות יהודיות מפורסמות.

אני ניצב יחידי בשדה־הקברות הפרוץ. רגע אני נרעש ונבהל מהבדידות סביבי. אין איש, אני שומע רק את הרוחות המיבבות. אולם מייד אני משתלט על עצבי המרוטים. הלא באתי לחפש את מצבתו של סבי!

אני נרכן לקרוא ביתר קלות את החרוט על אבני המצבות. רבות מהן שקעו עמוק באדמה, או שסבך שיחים עבות מכסה עליהן. כשהשתופפתי נתקלו עיני בשברי־מצבה, שברי אבן־שיש לבנה.

אהה! — כאילו התחשמלתי ממגע פתאומי עם שבר מצבה מרוסקת, מוטל על האדמה.

פערתי עיני בפחד ובהלה. ניתן לי לקרוא את האותיות החרותות בצורה די בולטת: "ס־ל־ו־ב־..."

"סולובייטשיק?" אני שואל את עצמי ומנסה לפענח את החידה — איזה סולובייטשיק?

אני מחפש בעין בוחנת בשברי המצבות ואני רואה רסיס נוסף מאבן־שיש לבנה זו. על הרסיס חרוטה ברורה המלה: "הגאון ה..."

אני משוכנע מיד שאלה הם חלקים ממצבתו ההרוסה של הגאון ר׳ חיים סולובייצ׳יק, אב״ד דקהלת־קודש בריסק! אני מחליט בו במקום שאכן אלה הם חלקים ממצבתו של הגאון. אני מתרגש מאוד על תגלית זו, ואני זקוק למישהו, שאוכל לבשר לו על כך.

אני מחזיק את שני שרידי המצבה המנותצת בידי ובעיני הדומעות אני מסתכל סביבי: אולי נמצא כאן בן־אדם כלשהו?

"פריוועס"! שם זה היה מצלצל בפולין היהודית כמו שמו של... רוטשילד. אומנם, בתוספת אופיינית אחת: אצל משפחת פריוועס שימשו "תורה וגדולה במקום אחד".

אך מכל אגדת התמול המפואר נשארה לפליטה מצבה בודדה זו בבית־העלמין ההרוס של וורשה שנתרוקנה מיהודיה.

★

לפתע צץ מישהו מולי:

"ר׳ איד, אזוי פרי? וואט זוכט איר דא?"

("ר׳ יהודי, כל כך מוקדם? מה אתה מחפש כאן?")

"שלום עליכם! מי אתה, ר׳ יהודי?" — אני מושיט לו את ידי, כאילו אני כאן 'בעל־הבית' והאיש המוזר הזה נזדמן כאן באקראי להפריע לי במנוחתי.

מסתבר, שהיהודי הישיש הזה, שאינו לבוש בצורה הדורה ביותר, הוא "השומר" של בית־העלמין. שמו: פנחס שניצר. הוא טוען, שהוא מופתע למצוא כאן מבקר בשעה כה מוקדמת. אני מצטדק ומסביר לו, שהגעתי אתמול בלילה במטוס ואיש לא ידע על בואי, ומאחר שלא יכולתי להרדם בחדר בית־המלון שלי, הזדרזתי להגיע למקום הזה.

בקיצור — הצלחתי להסתדר איכשהו עם השומר הזקן. הכסף יענה את הכול. מתת יד נדיבה־והכל בא על מקומו בשלום.

"ר׳ פנחס, יקירי, תגיד לי, הנמצא כאן איזה פנקס של חברה קדישא? הקיים רישום כלשהו של שמות הקבורים?" שואל אני בתמימותי הרבה.

"מה את סח, ר׳ יהודי? האם הגעת מכוכב־לכת אחר?" הוא מסתכל בי בעיניים מבוהלות. "אם כך, איך אפשר למצוא כאן איזה קבר, מצבה כלשהי?" אני משתומם.

"ר' יהודי, תסתכל יפה! מה אתה רואה כאן?", אין הוא מבין אותי ואפילו מתרעם עלי. — "הכל הרוס. עמד פה בניין ובו היו המשרדים של בית־הקברות — ועכשיו, עיניך הרואות, הכל הרוס. היה קיר אבנים סביב בית־העלמין — וגם הוא נהרס. וכן נהרסו ונופצו מצבות וקברים. תסתכל כמה מצבות מנותצות אתה רואה סביב. מלאכת ההרס הזה כבר לא נעשתה בידי הנאצים, אלא..."

"אם זה המצב, איך אוכל למצוא את מצבת הסבא שלי, ר' זושא בידרמן?" אני כבר פונה אליו בקול תחנונים.

"מחפשים! מחפשים!" — הוא מייעץ לי — "לא להתעייף, רק לחפש ולחפש! רבים מגיעים לכאן, ומי שיש לו זמן וסבלנות מוצא את שלו".

לא נותר לי אלא לשמוע לעצתו. התחלתי לחפש בין שורות המצבות שעדיין נשארו עומדות במקומן.

השומר הציע לי לעזור בחיפושי, אולם נוכחתי אחרי שעה קצרה שהוא רק מפריע לי. היהודי הזה, שומר בית־העלמין, אין לו מושג כלשהו על העבר המפואר של יהדות וורשה, ואין לו אפילו הבנה כלשהי במבנה בית־הקברות. החלטתי לוותר על עזרתו.

אפילו בדבר התגלית המרעישה של מצבת הגאון ר' חיים בריסקר — לא ידע להסביר לי מאומה. לא ידע לומר לי היכן היה מקומה של המצבה, ואיפה אצליח למצוא חלקים נוספים של מצבה זו.

"ר' יהודי, מה אתה מקים רעש כזה בגלל מצבה שבורה אחת?" הרים עלי עיניים תמהות. "יש פה הרבה הרבה גאונים!...."

★

החלטתי לעזוב את המקום. חשתי דחף להסתלק משם מהר ככל האפשר. חוץ מזה רגלי כבר היו עייפות וכושלות מרוב הליכה וחיפוש בתסבוכת מוזרה זו של עצים שבורים, שיחים עבותים, ושברי מצבות מנותצות זרועים סביב. גם ראשי כבר היה עלי סחרחר.

"הרבה הרבה גאונים נמצאים כאן"... כך רמז לי השומר הזקן והמוזר.

למה נראה בעיני מוזר? כי למעשה לא ידע לקרוא אפילו בשם אחד של כל אותם "גאונים". כיצד זה יתכן דבר כזה, שיהודי מפולין בגיל שלו לא יידע מי היה ר' חיים בריסקר הטמון כאן? ומי היה בעל "חמדת שלמה", הרב המפורסם של וורשה לפני למעלה ממאה שנה?

״הרבה הרבה גאונים״ — — —

לי ברור שעוד אשוב לכאן, להיפגש עם צֶלֶם של גדולי ישראל, עם זכרם של גאוני הדור, שאפילו האשמדאי הגרמני לא היה מסוגל לעקור את שמותיהם מלבות בני ישראל!

פניתי בכיוון היציאה. רציתי להשתחרר ממראה ההרס והחורבן של בית־העלמין הוורשאי, שנראה ממש כמו ׳ג׳ונגל׳ — ולפתע אני נתקל במספר לוחות צרות וקטנות התקועות בקרקע כאילו דחוקות לקרן־זווית, בצד:

״פה נטמנו בקבר אחים...״ והיתר שבור ובלתי־קריא.

״...קבור ...עשרים ואר...״ — והשאר חסר.

״קבר ילדים שניספו ביום אחד...״ — ילדים שניספו? כולם ביום אחד? הן זה היה רצח המוני של ילדי הגיטו!

בבת־אחת מציף אותי ומזדעק בתוכי קול מחריד, המסוגל להבהיל עולם ומלואו: ״זוועות הגיטו הוורשאי!״

״מוות כָּפָן ומגיפות. עוד טרם הונחת גרזן ההשמדה על כל היהודים, מעוֹלָל ועד זקן, אנשים, נשים וטף.

״אלה הם הקברים ההמוניים, הקברים האלמוניים של רבבות רבבות מבני ישראל! לוחות ספורים בלבד שׂרדו לפליטה, קטועים, שבורים — והיכן הקברים? היכן העצמות שנותרו, שהיו חייבים להיוותר, של הקדושים?!

חשתי מחנק בגרון, חסר לי אוויר לנשימה, היתה לי הרגשה שמשהו יקרה לי, חס וחלילה, מיהרתי לעזוב את בית־העלמין ונפשי בוכה בקרבי.

★

בבית־המלון ״פורום״ שאון, אנשים מתרוצצים.

ניגש אלי אחד, מודד אותי מכף רגל ועד ראש בעיניים עצובות, שואל:

״א ייד? (״יהודי״?)

״א ייד!״ (״יהודי״!) — ושנינו כמעט מתרפקים זה על זה.

הוא כבן שבעים. מתגורר במדריד, בירת ספרד, יליד וורשה. לפני 52 שנה עזב את פולין. כיצד התגלגל לספרד? הלא זה לא היה נתיב ההגירה היהודית מפולין. יהודים נסעו לפריז — אבל ספרד? הוא מקמץ בדיבורים. יתכן, אני חושב לעצמי, שהגיע

לשם כשהצטרף ל"בריגדות האדומות" שהתנדבו להדוף את קלגסי הפאשיסטים במלחמת האזרחים שהשתוללה למעלה משלוש שנים בספרד? מספר לא מועט ממיטב הנוער היהודי בפולין שהתלהב בימים ההם מרעיון המהפכה העולמית הקומוניסטית, התלהבו מרעיון המאבק נגד הפאשיזם הספרדי, התנדבו למלחמה עקובת־הדמים הזאת, ומַרביתָם הקריבו את חייהם הצעירים... לשוא.

שני יהודים בודדים נפגשים, כלום הם מסוגלים לנחם זה את זה? הן האיש מולי עוד יותר נרעש ומבולבל ממני.

אחרי שעה קלה נתקלתי ביהודי אחר במסדרונות בית־המלון.

הפעם אני הבחנתי שפניו מעידים עליו שהוא יהודי, כי הם היו כה מודאגים, כה מעוּתים. "מי אתה, אדוני?" שאלתי באדיבות.

"אַ לאנדסמאַן! יהודי כמוך, מפולין". ומושיט את ידו ללחיצת יד אחים.

ממדינת וונצאולה הרחוקה הטריח את עצמו לכאן. אינו יליד וורשה. רק יליד אוטבוצק, עיירת־הנופש הקרובה לוורשה. אוטבוצק — עיירת קייט? זה היה בימים הטובים ההם לפני החורבן האיום. היהודים גילו את המקום וקבעו שאותן חורשות אורן צעירות הן רפואה לגוף ולנפש.

אולם היכן היא היום אוטבוצק של חורשות־האורן הנושמות בניחוח מבריא? והיכן הפנסיונים היהודים ששימשו את המבריאים שיחלימו בגוף ובנפש?

גם היהודי הזה נזכר, ומכל־שכן שאני זוכר זאת היטב, שאוטבוצק היתה עיר הומיה בתורה וחסידות. מספר אדמו"רים התגוררו באוטבוצק, ואחד משושלת וורְקי נקרא גם "אוטבוצְקֶר רבי". בתי־מדרש היו מלאים בחורי ישיבה ונוער חסידי שָנַהַר לכאן מכל קצוי פולין ל"חילופי אוויר", ובעת ועונה אחת עסק גם בתורה וחסידות, לקיים את הצו: "וחי בהם!"

★

יום שישי. נדברתי עם שני היהודים, מתוך אלף אורחים ומעלה שהתארחו בבית־המלון הגדול, שבשבת בבוקר נלך יחדיו לבית־הכנסת היחידי שקיים היום בוורשה.

כברת־דרך לא גדולה, מרחוב מַרשַאלְקוֹבְסקָה עד רחוב טְוַוארְדָה, שם נשאר על תִלוֹ בית־הכנסת, בבניין שלא ניזוק, שנקרא על שם נדבן שהקימו בשעתו נוֹזִ"יק.

לאט־לאט, טיפין־טיפין, מתקבצים יהודי וורשה לתפילה. מניתי אותם בעיני: בסך־הכל נאספו שני מניינים ומחצית המניין ואני — מספר עשרים ושישה.

עשרים ושישה מתפללים בוורשה, עיר ואם בישראל, שלא היתה כדוגמתה קהילה כה גדולה והומיה בגולת אירופה, מאז חורבן ירושלים!

אומרים לי, שדווקא בשבת זו התאספו "הרבה מתפללים". כרגיל מתאספים בשבתות הרבה פחות.

מי הם יהודים אלה? לא דרשתי ולא חקרתי אותם, ואם גם הייתי שואל אותם — ספק גדול אם הייתי נענה. הסתכלתי זמן רב בפניהם. עקבתי אחרי תנועותיהם, ולמעשה היתה לי ההרגשה שפניהם חתומים. אחד מהם בלבד התעטף בטליתו מעל לראש, מכסה את עצמו כל כולו, כי הטלית היתה גדולה במיוחד, אולם כמה מהאנשים התכסו בטליתות קטנות ואפילו זעירות.

הגבאי הראשי, ממנהיגי "הקהילה היהודית בוורשה" שידע עלי כי באתי לביקור בפולין, כיבד אותי לעלות לדוכן, והייתי ש"ץ לתפילת שחרית וגם לתפילת מוסף.

אינני יודע מה הרגישו המתפללים שהיו נוכחים בבית־הכנסת, אבל אני חשתי בעליל, שתפילה מרגשת כזאת, בשברון־לב כזה, לא התפללתי מעודי.

בתום התפילה, ניגשו אלי רוב המתפללים לחצו ידי ואיחלו "גוט שבת!" שבת שלום! או־אז התבוננתי בהם, בכל אחד מהם. לא היה קשה לפענח, שכל אחד מהם עומס על שכמו ונושא בלבו נטל כבד של מאורעות ומוראות השואה. מפניהם היה ברור שמשקיפים מהם מרירות ודכאון, טרגדיות אישיות ומשפחתיות.

אחד מהם, שחבש כומתה לראשו, הפתיעני באומרו:

"אבקש ללוות את האורח לבית־המלון! יֵש לי מה לדבר אתך".

מובן, שהסכמתי.

שאלתי אותו, אם הוא מעוניין בשיחה ממושכת יותר ואז אציע לו שיכנס אלי לבית־המלון בשעות אחר־הצהרים, מאחר ששבת היום ואני לא אצא מבית־המלון.

"קודם אני מבקש רשות להתלוות אליך ואחר־כך — נראה" — העיר בנוסח סתום.

הלכנו יחדיו. היהודי דיבר כל הזמן. החל לספר על ילדותו, למד תורה ב"חיידער" וזוכר בעל־פה אי־אלה פסוקים עם פירוש רש"י ואחר־כך דיבר על השואה, מחתרת ופרטיזנים. כל שסיפר — ריתק את תשומת לבי.

נעצרנו ליד בית־המלון.

"אתה מוזמן להיכנס אלי בשעה שתיים או שלוש אחר הצהרים, בבקשה!" — הזמנתי אותו. הרגשתי שיש לו עוד הרבה מאוד חוויות המעיקות על לבו והוא רוצה לספרן לי.

ארבע שעות וחצי ישבנו ושוחחנו והוא סיפר כל הזמן, בהפסקות קצרות; כשהתפללתי "מנחה" ורציתי לטעום משהו ל"שלוש סעודות", הוא לא הפסיק את סיפורו המרתק ודמה כאילו הוא שופך לפני את לבו. ענינה אותי העובדה, שבמשך כל סיפורו על הגיטו, המחנות, בריחות והברחות, על מעשי־גבורה שאין מָשְׁלָם, לא השתמש מעולם במושג "אני" אלא נָקט לשון "אנחנו".

הפסקתי אותו:

"תרשה לי לשאול אותך: מי אתה? מהיכן אתה? איפה עברו עליך נעוריך? מה שמך ושם משפחתך? אנא, ענה לי, כי זה מסקרן אותי מאוד".

והיהודי תולה בי עיניים מעוררות רחמים, ועל שפתיו מרחפת בת־צחוק של תהיה ותמיהה, כאילו ביקש לומר: "וכי מה זה חשוב. למה לך לדעת? רחם עלי והרפה משאלותיך!"...

נמנעתי ללחוץ יותר מדי עליו, כי היתה לי ההרגשה שנגעתי בנקודה כאובה בחייו ואולי זה עדיין פצע טרי שותת־דם?

כשנפרד ממני הבחנתי דמעה קְווִיָה בזווית־עינו:

"אני מודה לך שהאזנת לדברי בסבלנות כזאת!" — אמר והלך.

אולם חידת הופעתו נשארה בשבילי פתוחה, לא מפוענחת. שאלתי את עצמי: מי היהודי הזה? אחרי שעזב אותי וככל שהמשכתי לחשוב עליו הלכה סקרנותי וגדלה, שיחזרתי בזכרוני אי־אלה קטעים של סיפורו הארוך והמרתק, אי־אלה הדגשות מתוך המונולוג הארוך שלו.

האורח שלי דיבר בעיקר פולנית והתרשמתי שזו שפת הדיבור היומיומית שלו, שפת המחשבה. הוא אמנם שירבב הרבה מילים ביידיש, ומכאן סביר, שהנחתי כי היתה זו שפת־האם שלו, ההשפעה של שפת־הדיבור בבית אבא. הוא גם השתמש לעתים מזומנות באיזה ביטוי למדני במקצת, מעין דבר שנותר בזכרונו מ"גירסָא דינקוּתָא".

הבחנתי באורח ברור שכל פעם שהשתמש בביטוי למדני כזה, פניו כאילו נזדהרו עליו, כי השכיל להעלות ממצולות זכרונותיו "ביטוי" מעין זה, שאכן הרשים אותי מאוד.

משום כך נשארה השאלה מסקרנת יותר: מי היהודי הזה ובמה סודו האישי?

★

כשפגשתי את ה"גבאי" במשרד "הקהילה הוורשאית", ושאלתי אותו, על טיבו, מעשיו וקורות היהודי הזה, לא ידע גם הוא להשיב לי תשובה מניחה את הדעת. הוא ידע רק לומר לי, שמזמן לזמן מזדמן היהודי הזה להתפלל בבית־הכנסת, אך אינו מוכן לדבר אל שום איש או להתקרב קירבת־יתר לְמָאן־דְהוּ מהנוכחים בשעת תפילת השבת. במובן זה, אמר לי ה"גבאי" אני הייתי כעין יוצא מן הכלל.

מתוך הסבריו של הגבאי, שהיה אגב יהודי נעים־הליכות ובעל סבר פנים טובות — למרות שגם בשיחות אתו היו בוקעים הדים עמומים ממכאובים נפשיים עמוקים — הסתבר לי, שמספר יהודים מהמתפללים "המסתגרים" מפני מגע כלשהו עם יהודים אחרים, נימנו פעם על "האישים המנהיגים" של המפלגה השמאלנית הקומוניסטית במחתרת בפולין בתקופה שלפני השואה.

לפני שפרצה המלחמה הנוראה בתוצאותיה המיפלצתיות, היו רבים מהנוער היהודי בפולין בין הלוחמים נגד המישטר הקפיטליסטי והם התמסרו במלוא התלהבותם למאבק המהפכני להפלת המשטר הישן בכדי להקים "עולם חדש" טוב יותר. במדינת פולין של הקולוֹנֶלים היתה המפלגה הקומוניסטית בלתי־לגאלית וכל פעולה פוליטית־הסברתית־מהפכנית, נעשתה במחתרת. כולם ידעו שהרבה צעירים מבני ישראל פעילים במחתרת המהפכנית הזאת וגם תופסים עמדות חשובות בפעילויות המחתרתיות שבוצעו במסירות נפש והקרבה עצמית...

בסיומה של המלחמה, כש"הצבא האדום" שיחרר את פולין והשלטון האזרחי הוקם ביוזמת צבאות המנצחים, צפו ועלו על פני השטח רבים מבין אנשי המחתרת הקומוניסטית שהיו ממוצא יהודי. אבל הם לא נשארו זמן רב בעמדות שלטוניות גבוהות. כפי שאומר הפתגם: הכושי היהודי עשה את שלו, ועכשיו; כשהגיע הזמן לקטוף את פירות הנצחון, הרחיקו אותם מכל העמדות ואמרו להם שהם "יכולים ללכת" למקומות נחותים ביותר או שנשארו בכלל ללא מעמד ופרנסה.

★

ימי שהותי בוורשה היו קצרים. למחרת השבת העצובה תיכננתי לבקר שוב בבית־הקברות היהודי של גֶנְשָׁה העזוב והמוזנח. הפעם החלטתי לארגן לי עזרה. הצעתי לנהג המונית הפולני, צעיר שלא הכיר כמעט יהודים והמושג "זְיִידְזְ'י" היה בשבילו ענין "היסטורי" מן העבר הרחוק אותו לא הכיר כי טרם נולד — שיצטרף אלי בביקורי בבית־הקברות היהודי וגם יעשה לי שירות מסויים.

הבאתי אתי מצלמה טובה המצלמת תמונות בצבעים טבעיים. רציתי להנציח כמה מהמצבות המפורסמות שנתקלתי בהן. המצלמה היא אוטומטית, אולם אני הייתי כל הזמן במתח רב ולא הייתי בטוח כי אצליח לטפל יפה במצלמה. נתתי לנהג הפולני תֶּשֶׁר מכובד — והוא הסכים מיד לעזור לי כמיטב יכולתו.

"אשאר אתך כמה זמן שרק תרצה, "שַׁאנוֹבְּנִי פַּאנֶיָע'," הבטיח לי.

כשנכנסנו לשדה־הקברות, הצביע הנהג הגוי לעברו האחר הפתוח של השדה ואמר:

"תביט שם, על הבתים החדשים, שצמחו שם ליד הקברים. הבתים האלה נבנו על "עצמות יהודיות" (בלשונו: 'קוֹשְׂצִ'י זְ'ידוֹבְּסֶקֶה'!)

הצבתי לעצמי שלוש מטרות בחיפושי בין שורות המצבות, שכוסו בצמחיה סבוכה מאוד.

קודם־כל חיפשתי, כמובן, את קברו של סבי. מלבד זאת נתבקשתי בטרם עָזבי את ניו־יורק, להסתכל היטב בהיותי בבית־העלמין הוורשאי הגדול, אולי אגלה את אהליהם של האדמו"ר מנוֹבוֹ־מִינְסְק, וכן את האֹהל של האדמו"ר מסוֹקוֹלוֹב, זכר צדיקים לברכה, ששניהם הובאו למנוחות שם.

★

שעות תמימות התהלכתי בין סבכי הג'ונגל הזה, פה ושם נמשכה העין אחר אבן־מצבה המזדקרת מתוך העזובה וההרס ועליה חרוט שם מוכר!

"פריוועס!"

חשתי כעין דקירה בגב. שם מפורסם כזה: "פריוועס" — שֵׁם שבו כרוכים יחדיו "תורה וגדולה". אינני יליד וורשה ובשנות נעורי כבר הועם הברק והקסם של השם "פריוועס".

מצבת־שיש לבנה. אותיות די ברורות, שחורות, כאילו נצבעו זה

מקרוב מחדש: ר׳ מנחם מנדל פריוועס, בנו של ר׳ישעי׳ הלוי״... זה קברו של אחד הבנים של ר׳ ישעי׳ פריוועס, החסיד המפורסם מגור, שהיו מספרים אגדות על עושרו ועוד יותר על למדנותו והתלהבותו החסידית...

אני רומז לנהג הפולני המלווה אותי, מכוון את המצלמה ומבקשו שילחץ עליה — מחמת החשש שידי רועדות מהתרגשות.

מתוך סבך שיחים דוקרניים אני מבחין במבנה צנוע — זה ׳אוהל׳. חזות עלובה, הטיח מתפורר, אבל הַשֶּׁלֶט ליד הדלת נקרא ללא קושי:

״הרב האדמו״ר הצדיק הקדוש מו״ה אהרן צבי זצלה״ה מִבְּיַאלָע... נאסף... שנת עת״ר.

את אוהליהם של האדמו״רים ידועי־השם, שנתבקשתי לאתרם — לא מצאתי. אולם את האוהל של האדמו״ר הזקן מִבְּיַאלָה גיליתי במפתיע.

תגלית זו דירבנה אותי להמשיך בחיפושים ללא לאות. ואז עליתי על עקבות שורה מוסתרת של מצבות. אני מתכופף לפענח את הכתובות, שכמה מהן שלמות ללא פגיעה ואורו עיני:

״מנוחת כבוד...

הרב הגאון האמיתי אשר הרבין תורה ברבים.

והעמיד תלמידים הרבה...

מורנו ורבנו ר׳ יעקב זצ״ל

אב״ד דפה...״

זו מצבתו של הרב הנודע דקהלת־קודש וורשה, ושמו ר׳ יעקב געזונְדְהַייט זצ״ל. ומה שמפליא אותי מאוד — הרי זו מצבה שהוקמה לפני למעלה ממאה שנה!

הרב הגאון מוורשה, שהיה בן דורו של חידושי הרי״ם, נפטר בשנת תרל״ה — והמצבה נשארה שרירה וקיימת וכל פגעי הזמן לא נגעו בה לרעה.

★

מכיוון שעליתי, כפי שמשתמע מהאמור לעיל, על ״איזור מיוחס״ בבית־העלמין הוורשאי, שם נטמנו רבנים גאונים, חכמי התורה, המשכתי לחפש הלאה בקפידה בין המצבות הרעועות וההרוסות למחצה — ומצאתי!

"פ.נ. ירוחם וואלפיש
קבע עתים לתורה..."

תלמיד־חכם בעל־שם, מחריפי המוחות בין הלמדנים בפולין, שחיבר הרבה ספרים (וכמה מהם מובאים חרותים על המצבה)...

ולא הרחק ממצבה זו, שהיתה שבורה למחצה, קורצת אלי מצבה קטנה, אבל עליה אותיות ברורות:

"פ.נ.
ר' אברהם לופטביער
בעל מחבר ספר "זרע אברהם"
בן ר' לייבל מוהל
וחתן הרב מאיר שמחה הכהן שליט"א
מדווינסק..."

זו היתה באמת תגלית מרעישה. קראתי את האותיות השחורות והתרשמתי, כי הצבע השחור נראה טרי, זאת אומרת, שמישהו מהמבקרים בשנים האחרונות טרח לחדש את הכתוב על המצבה.

"בעל מחבר ספר 'זרע אברהם'?" — הרהרתי.

"הרי זהו החיבור המשותף של הגאון הצעיר, שנפטר בדמי ימיו, רבי אברהם לופטביער עם הגאון האדיר שבאדירים, מענקי הרוח של יהדות פולין, הגאון ר' מנחם זֶמְבָּה, הי"ד.

והפרט המאלף הזה: שהיה חתנו של גאון עולם, הרב מדווינסק, אותה שנה כתבו עליו: שליט"א...

★

ושוב ממשיכים החיפושים ללא לאות — ופתאום איזה שם בעל צליל מוכר לי, אם כי ברגע הראשון טרם הובהר לי במלוא משמעותו:

"הרב אברהם יצחק לאמשטיין
חבר מועצת גדולי התורה בפולין
אבד"ק פֶּלְצוֹבִיזְנָה..."

"הרב לאמשטיין?" פשפשתי בזכרוני, ומכל מקום עשיתי צילום והנצחתי את המצבה הזאת. אולם בשובי לניו־יורק נודע לי, כי הרב לאמשטיין היה הרב דמתא פֶּלְצוֹבִיזְנָה, פרבר ליד וורשה, והוא היה אחד מחלוצי העתונות האגודאית בפולין, סופר רב־כשרון, שהלך לעולמו בגיל צעיר. שמו כבר התפרסם בשנות הופעת הבטאון האגודאי

הראשון: ״דער יוד״ בוורשה והרב לאמשטיין זצ״ל היה מפרסם שם סקירות שבועיות בכותרת ״מכתבי אהובי־ידידי״ (״אהובי־ידידי בריוועלעך״).

מסתבר שפרק מרתק של ראשית תולדות תנועת אגודת ישראל בפולין קשור בשם החרוט על המצבה הגלמודה הזאת...

והיתה שם עוד מצבה ועליה חרוט שם ידוע — אחד מְנֻכָּדֵי בעל ״שפת אמת״ מגור.

בקושי פיענחתי את הכתוב על המצבה הדהויה:

״הרב יחיאל אפרים פישל לעווין...

בן ל״ב שנה...

אביו — הרב הגאון צבי חנוך הכהן מבֶּנְדִין...

נין לכ״ק האדמו״ר מגור זצוק״לה...״

אילן־יוחסין כזה! — והכל מחוּוֶר לי...

★

בלב כבד, בנפש כאובה, במצב־רוח מדוכא חזרתי לבית־המלון, אך לא מצאתי מנוח לסערת הרגשות שהתחוללה בי.

בערב, ללא שנידברנו כלל, נפגשנו שוב ״שלושת היהודים״, שהגיעו כאן במטרה ״לחפש את האתמול״.

מספר אותו יהודי מוונצואלה הרחוקה:

״טיילתי ברחוב עם יהודי אחד מסכן, מאחרוני יהודי וורשה, ושוחננו ביידיש.

עברו פולנים מבני הדור הישן, הבינו שאנו מדברים ביידיש, ואחד אמר אל האחר: ״עֶשְׁטֶשֶׁע סאָלי זיִדְקי?״ (״עדיין נמצאים כאן יהודונים?״)

לחווייה מזעזעת ואיומה זו אני מוסיף עוד מקרה, כשהלכתי ברחוב עם יהודי בעל זקן, עבר פולני עם בנו — והבן שואל:

״טַאטושו? טאָ קְשאָנְדז גֶרעצְקי?״ (״אבא׳לה, האם זה כומר יווני?״).

והשלישי, היהודי מספרד, מוסיף הערה כלאחר־יד:

״בליל שבת ירדתי למסעדה בבית־המלון, וראיתי בתפריט הפולני שורה אחת מיוחדת, מודגשת:

״רַבִּי פּוֹ זִידוֹבְסְקוּ״ (״דגים מבושלים כנוהג יהודים״)!...

למרות החוויות האכזריות והמעליבות החלטתי שאני מוכרח לנסוע פעם נוספת לפולין, אחרת, חס וחלילה הכל ימחק מזכרוני!

על קבר אבות בלודז׳

"... העיר האבלה והחרבה...
האבלה מבלי בני׳
והחרבה ממעונותי׳ — — —
ויבלעוה לגיונות ויירשוה
עובדי זרים — — —
ויטילו את עמך ישראל לחרב
ויהרגו בזדון חסידי עליון..."

(תפלת נחם)

כשטסתי במטוס "פאן אמריקן" בדרך לוורשה, הרהרתי למעשה, שבדיוק באותו זמן, שבועיים לפני ראש־השנה בשנת תש"ב, נערך בגיטו לודז׳ הגירוש האכזרי — ה"שְׁפֶּעֶרע" כפי שהנאצים, ימח שמם, כינו אותו.

במשך אותם שבועיים גירשו מגיטו לודז׳ 27 אלף יהודים — גברים, נשים וטף — לאן? רק אחר־כך נודע לנו בדיוק הדבר...

אני חש שראשי סחרחר עלי ויָדי רועדת שעה שאני כותב שורות אלה, ועולים בזכרוני המעשים האכזריים של הרוצחים האיומים וצמאי־הדמים ביותר של זמננו.

הנה אני רואה את אמי, הי"ד, שהיתה אחת הקורבנות... נכון הדבר, שבאותו גירוש המוני חטפו גם אותה אולם העובדה שֶׁהֶעֱזָה וקפצה מעגלת־המשא, האריכה את ימי חייה הצעירים עלי אדמות בעוד שנתיים ימים תמימות. אולם אחר־כך כבר "צעדו" שיירי היהודים בלודז׳ בכוחותיהם האחרונים, אנשים ונשים שחייהם כבר נסתלקו מהם אולם עדיין לא היו מתים, כשהם הולכים בדרכם האחרונה לתאי הגזים של היטלר... — — —

מחשבות אלה כיצד שקעה החמה על יהדות לודז׳ מבלבלות אותך... פתע נדמה לך שאתה שומע צעקות־שבר מקרון רכבת בו כלואים ילדים יהודים קטנים — — — יריה! שוב ירו ביהודים וחייבים לתור אחרי תכריכים... רבני לודז׳ עומדים בתור לקבל... קצת מרק־קליפות תפוחי־אדמה, ור׳ יוסילה כענטשינער, הי״ד, עדין־הנפש והענוג, מתחנן ומבקש רחמים: ״אולי עוד פרוסת לחם?״... והרב מסאמפולנו, הגאון ר׳ שמואל דוד לאסקי זצ״ל עדיין טוען: ״מה פתאום מגיע לי לקבל מנה מיוחדת וקצת יותר מזונות? לדעתי צריכים לשלוח את המנות המיוחדות האלה לבית־היתומים...״

הנה אתה נמצא במארישין, בגיטו לודז׳, קרוב מאוד לבית־הכלא ברחוב טשארניעצקי ואתה שומע זעקות וצריחות ״געוואלד!״ מגברים, נשים וטף...

הנה רואות עיני רוּחֲךָ כיצד צועדות נשים ומחבקות בידים חזקות את תינוקותיהן לחזיהן... הן רצות עירומות למחצה וחלק גדול מהם אפילו ממהר מבולבל לחלוטין, אחרות צונחות תחתן ומוציאות את נשמותיהן — — — הנה אתה רואה במו עיניך יהודים בטלית ותפילין ובסידור מתחת לזרועם, ופתע אתה נזכר בצריחה מהדהדת: ״איפה אבא?!״ — — —

ובתנאים שלא יתוארו כגון אלה עדיין היתה לו לאלתר שנור הסבלנות לכתוב את ״היומן״ שלו ולסיימו ב״שיר של יום״...

הלב הופך לאבן והמוח מבולבל ומטושטש. ואני אומר במאמץ רב לשכני במטוס: ״בדיוק היום, לפני 32 שנה, יצאתי מגיטו לודז׳ בדרך לאוישוויץ...

והזכרונות עולים וצפים כאילו זה קרה אתמול: נטע ירוחם בערלינער, המנהל הראשי של בתי־הספר ״בית־יעקב״, כמעט שנלחץ בדוחק האיום של קרון־המשא של הרכבת, בו בקושי אפשר היה לנשום...

״מים״ התחנן — ״תנו לי קצת מים...״

וכשהגיע לאוישוויץ לקחו אותו ללהבות המשרפות...

★

ודאי נוסעים ללודז׳ אולם בצמרמורת במלוא גופך. מי יודע אם אצליח לפחות למצוא את קברו של אבא?

המונית נוסעת מהר אולם מוחך — ממהר עוד יותר, ולחץ־הדם

שלך ממריא מעלה־מעלה ואתה אילם, ואינך מסוגל אפילו להזיל דמעה אחת ויחידה...

אמרתי לשכני במונית: ״אני מוכרח לנסוע ׳הביתה׳. להביט רק רגע קט על חדר בית־הדין של אבא — האם הוא עומד עדיין על תלו? אם כן, אני חייב לחמוק לבניין, שקרוב אליו נוֹשֶׂקֶת ישיבת ׳בית אברהם׳ וה״שטיבל׳ מסאָאַטשוב, שם היו נכנסים מעת לעת לקבלת שבת...

הגעתי במונית עד המקום, אולם להיכנס לשם פשוט היה למעלה מכוחות אֱנוֹש שלי...

״כאן, משמאל, הבט, הכניסה לבית־העלמין של לודז׳״, אומר אלי וועלוול קאזמינסקי. פשוט, אין להכיר דבר! כנראה שחלק מבית־החיים הושמד ועל חלקת האדמה הקדושה כבר הקימו שיכון גדול של דירות לפולנים...

אתה הולך ורועד כל־כולך, צמרמורת עוברת בגופך וזעה קרה מבצבצת על עורך... ואתה נכנס בשער המוביל לבית־העלמין של לודז׳ — — —

מימין — מצבת רבה של לודז׳, הגאון רבי אלי׳ חיים מייזעל זצ״ל, ובקרבת מקום מצבת הרב ר׳ אליעזר יהודה טרייסטמאן מלודז׳, ומשמאל — האוהל של הרב ר׳ משה אלי׳ האלפערן זצ״ל, שליח־הציבור של אגודת ישראל ל״סיים״ הפולני.

פחד אלקים הוא לראות איזה חורבן עוללו כאן הנאצים. ואם כל זה עדיין אינו די, נשבר בקרבך הלב כשאתה רואה בכניסה לבית־הקברות חתולים וכלבים ותרנגולות...

אוי, מה היה לנו!

★

שלום עליך אבי מורי...

יש לך ההרגשה שהוקל לך כהוא־זה על הלב אחרי שבכית ארוכות ליד קברו של אבא, שם לא ביקרת מאז ״גירשו״ אותך מגיטו לודז׳ בדרך לדכאו ותחנה של מספר ימים באוישוויץ...

שלמה וויינגלאס הוצף דמעות כשמצא את קבר אביו, קורבן גיטו לודז׳, אולם וועלוול קאזשמינסקי עמד מרוב צער מדוכא: שבור:

״אנא, תסתכלו״, אמר אלי, ״את אמא שלחו לתאי־הגז בחֶלְמְנוֹ, בדרך לַאחוֹב, ואבי מונח כאן, בבית־חיים זה, ואינני יודע אפילו היכן נמצא קברו... — — —״

על קבר אבות בלודז׳ ב׳

״הה! הסתכל!״ אמרתי ליהודי שהתלווה אלי, ״מה הם הקברים הגדולים הפתוחים האלה?״ הייתי כה מבולבל ומטושטש שלא הייתי מסוגל בכלל להתקרב למקום הזה. הקברים האלה, אמרו לי, אכן הכינו הנאצים בשביל אותם 800 יהודים בערך שהצליחו להסתתר בגיטו. זאת היתה למעשה הפקודה האחרונה של האנס ביבאוו, המפקד האזרחי של הנהלת הגיטו, שביקש לעקור כל סימן וזכר לקיום יהודי בלודז׳, וממש בדרך נס עלה בידם להתחמק מ״הנסיעה״ לאוישוויץ...

בקברים הפתוחים הגדולים האלה רצו להשתמש כדי להביא לקבורה ספרים קדושים ועשרות ספרי־תורה קרועים ויריעות מוכתמות בדם. תכנית זו, בגלל סיבות בלתי ידועות, לא התגשמה. מדוע? על כך לא יכולתי לקבל תשובה משום אדם.

קבורתם של שמונים ספרי־תורה שחוללו

הכובש ההיטלריסטי לא רק עינה, השפיל, העלה לגרדום והוציא להורג ביירי המוני יהודים ולבסוף שרפם בתנורי הקרמאטוריונים, כולם — יהודים על לא עוול בכפם, — אולם הוא גם חילל את הספרים הקדושים. אחרי השיחרור, ב־6 במאי 1945, נערך בבית־העלמין של לודז׳ טכס מיוחד במינו ומוזר של הַבָּאָה לקבורה שמונים ספרי־תורה שחוללו על ידי הנאצים.

״דאס נייע לעבן״ (״החיים החדשים״) עתון שהופיע אז בפולין, תיאר בצורה קורעת־לבבות את טכס הקבורה:

״...בבית־העלמין, ליד הקברים הפתוחים, מונחות ערמות גדולות של ספרים קרועים, יריעות של ספרי־תורה, חלקי יריעות של תפילין ותשמישי קדושה אחרים. הנה מונחת יריעה פרושה, כתומת דם. עדי־ראייה מספרים: אנשי אס.אס. פרשו את ספרי־התורה, אספו קבוצת יהודים, הריצו אותם על היריעות ופקדו עליהם לדרוס אותן ברגליהם, ואותם יהודים שמאנו למלא את הפקודה הוכו מכות־רצח, הצליפו בהם עוד זוב דם.

לפני הציבור שהתכנס כאן לטכס הזה נושא הספד יושב־ראש הקהילה הדתית היהודית בלודז׳ י. אַטלאַט, ואומר:

״ליד הקבר הקדוש, שם אנו מביאים לקבורה את ספרי־התורה שלנו שחוללו, אין עומדים כאן רק אנחנו בלבד, הקבוצה הקטנה שניצלה מהשחיטה הגדולה, אלא גם נשמותיהם של אחינו הקדושים שעונו על לא עוול בכפם, מיליונים קדושים. את הספרים הקדושים אנו מביאים לקבורה כסמל המיליונים הקדושים שעונו והושמדו, ילדים של עם הספר, שלא באו בעצמם לקבורת ישראל. קבר זה יספר לנצח נצחים, לכל הזמנים והדורות הבאים: בדרך זו הושמד העם ובדרך זו חוללו ספריו.

נכון הדבר, שאנו מעטים וחלשים, אולם יחד אתנו נמצא הספר שלנו, שאיתו עברנו כשאנו נושאים אותו דרך כל הגיהנומים.

כאן, על האדמה הפולנית, ניצב במשך מאות שנים אהל־שם, כאן חיו ויצרו המהרש״ל, הרמ״א, המהר״ם, ר׳ יעקב פולאק, ועוד רבים מגאוני התורה.

לְיַד קבר זה ניצבים אנשי־הרוח של דורות של גאונות יהודית ומעל לחורבות של הישובים היהודים מרחפים גאוני הרוח של כל הזמנים וטוענים לשמים: למה זה הגיע לנו?

האם עלינו להתייאש? לא ולא! עלינו להמשיך ולחשל את חוליות הזהב של שרשרת התורה והחכמה, שהספר ימשיך וישמש מחדש כעמוד האש שיאיר בשבילנו את דרכנו לקראת הבאות״.

הרב לייב שצ׳קאץ׳ אמר קדיש, והחזן אמר ״אל מלא רחמים״ לזכר כל המושמדים. כל הציבור פורץ בבכי מר. הקולות נישאים הרחק על פני השדות סביב.

יהודי לודז׳, שהנאצים הכינו בשבילם את הקברים האלה, מכסים אותם בעפר. חיילים מאלה המוצבים בלודז׳ יורים מטחי כבוד.

האנשים מתפזרים לאטם נרגשים עד עומק לבם.

איש לא היה מסוגל להראות את המקום המדוייק שם נמצאים הקברים האלה. חשבתי: ומה כבר יהיה אם אדע זאת? איזו תפילה חייב יהודי לומר ליד אותם קברים?

כשיצאתי מבית־העלמין של לודז׳ פרצה מגרוני צעקה כאילו היתה בת־קול: ״שמע ישראל, ד׳ אלקינו, ד׳ אחד!״ בכיתי ארוכות ומלמלתי תפילה חרישית. נדמה היה לי שהעצים התנועעו יחד אתי...

שוב ליד ארובות אוישוויץ

הרהורים אחרי ביקור בפולין

איך כבר מסוגל יהודי להרגיש כשהוא מסתובב ברחובות וורשה, באיזור העיר שם כל אבן היתה ספוגה חיים יהודיים, במקום שם כל צעד מזכיר בעוצמה כה רבה ימים עברו, במקום בו — לפי חזות הרבה בנינים נדמה לך שאתה חוֶה מחדש את הטעם של וורשה בתפארתה בזמנים אחרים. אמנם אתה חש צריבה מתמדת בלב כשאתה מבחין כי כל מה שהיה בעבר הלא רחוק נעקר מהשורש ומכל מה שהיה לא נותר זכר כלשהו.

הכל נבנה מחדש. עולם חדש ובו בניינים נהדרים והחשמליות החדשות בצבע האדום הישן הזכירו לך, שבעוד מספר דקות עליך לרדת ברחוב גְזִ׳יבּוֹבְסְקָה מספר 26, שם היתה קיימת פעילות תוססת של הקהילה הגדולה ביותר בפולין מלפני מלחמת העולם השניה והחורבן. היום אין בכלל בנין ברחוב גז׳יבובסקה 26; אפילו לא רב אחד ויחיד או דיין. אין שם פרנסים יהודים ולא עוסקים בצרכי־ציבור באמונה, לא עומדים שם בתור אנשים המשלמים מיסיהם ולא עניים לקבל את קיצבתם... מסביב אתה רואה שם כיצד מסתובבים גויים, כאלה שעדיין זוכרים את ה״זְ׳ידים״ שמילאו כאן את הרחובות וכאלה ששמעו עליהם בלבד ואינם יודעים אפילו כיצד נראה ״זְ׳יד״...

★

המונית נוסעת ברחוב שהיום נקרא על שמו של מרדכי אנילביץ׳, הי״ד, המנהיג הגיבור של מרד גיטו וורשה, והנה אתה רואה מרחוק את השער לבית־העלמין של וורשה.

אתה מסתובב בבית־החיים ומנסה לחפש ולמצוא קבר ובינתיים — עיניך עוטות אפלה בעיצומו של יום, כשאתה רואה אוהל של צדיק

כמעט הרוס כולו וקבר של גדול בישראל, ששבֵרי מצבה נערמו עליו. ואתה נזכר ברבי החסידי מניו־יורק, שבשעת חצות הלילה דיבר אליך וביקש ממך לחפש... וגם מסר לך פתקאות להניח על הקברים של סָבָיו הקדושים... מה אספר לרבי פְּשֶׁאָשׁוּב לניו־יורק?...

★

וכשיהודי, שניצל מאש התופת, כבר נמצא בפולין, איך הוא יכול להתאפק ולא לנסוע לבדו, עוד הפעם, לאוישוויץ?

המוח ההומה היה הרבה יותר חזק מהמהירות בה נסעה המונית, ועיניך לא היו מסוגלות כמעט לראות את שמות הערים דרכם עברת, כגון פְּיֶיטריקוֹב, בֶּנדין וְרַאדוֹמְסק; לפתע אתה מבחין בשלט: 10 קילומטר לקוֹזֶ׳נְלוֹב, והנהג אומר לך כמסביר: ״סוֹסְנוֹבְצֶה!״

במוחך עולים וצָפים זכרונות על פיעטרקוב מהזמנים של הגאון הבלתי־נשכח ר׳ מאיר שאפירא זצ״ל ובית־הדפוס לספרי־קודש של בני משפחת פאלמאן, הרב הקדוש מבנדין, ר׳ חנוך צבי הכהן לעווין זצ״ל והקדוש הגאון ר׳ ארי׳ צבי פרומער הי״ד, שבהקדמה לספרו ״ארץ צבי״, התפלל תפילה זכה, שיוּכל לְזַכּוֹת את הרבים ולהוציא חיבורים נוספים על דבר ה׳ — זו הלכה; והנה אתה כאילו רואה נגד עיניך את צורתו הקדושה של הרבי מראדוֹמסק, הי״ד, שמשך שנים רבות גר גם בסוסנובצה — — —

פיעטריקוב, בנדין, קאזשעגלאָוו, סוסנובצה, היו בימים עברו — אותם ״ימים עברו״ הן היו רק אתמול — שמות יהודיים. שמותיהם היו קשורים אינסטינקטיווית בחצרות רביים, ורבנים מפורסמים; תלמידי־חכמים, מחברים, ישיבות ו׳שטיבלעך׳ של חסידים; שמחות יהודיות ומחלוקות יהודיות; גבירים יהודים ועניים יהודים; פאר הרוחניות ודלות פיסית — —

היום הם שמות בלבד על המפה הפולנית... קשה, קשה מאוד להשלים עם מציאות זו — — —

★

אתה כה מטושטש וגדוש זכרונות ומחשבות, שלא שמעת כלל שהנהג הפולני אומר לך: ״אָנו כבר מתקרבים לאוישוויץ, ואנשים כמוך בטח יחוו מחדש את העינויים האכזריים והאיומים, שאתם התנסיתם כאן בהם על גופכם...״

אי־אפשר לחלוק על דעת אלה הסבורים, שהתערוכה של אוישוויץ אינה אלא מעין "קרדום לחפור בו"... היינו, אמצעי להשיג את עזרתם וגם את הבנתם ורצונם הטוב של עמי המערב, לְפַתֵּח ממשלותיהם שוחרת בתקופה האחרונה ממשלת פולין.

עובדה היא, שבאוישוויץ עצמה, החל בשער הכניסה למחנה המוות האיום והנורא, ועל פני כל השטח הענק, שם שלט המלאך המשחית ללא מצָרים במשך הרבה שנים, ניתן היה לראות אלפי פולנים גברים, נשים וטף, וכן מאות רבות של מבקרים מכל פינות תבל, שהלכו בראשים רכונים, שותקים, כאילו להוקיע מדוע המנהיגים של מדינותיהם לא עשו שום דבר — או אולי לא רצו לעשות משהו — שעה שמכונת הרצח עבדה במלוא המרץ שעות נוספות "מעל המיכְסָה" במחנות ההשמדה של אוישוויץ ובירקֶנאוּ. כי למען האמת, על אף מה שיאמרו "חוקרי החורבן" ו"הפרופסורים של השואה", וחרף כל החומר מכל הסוגים שהם משתמשים בו להוכיח את מטרות חקירותיהם, כל אלה עם הפירושים והסברות והפלפולים אם כן היתה קדושה וגבורה אצל הקדושים המושמדים — כל אלה יחדיו אינם שווים "להצצה אחת על הארובה" שם בער ונשרף כלל ישראל באירופה...

★

כשהבטתי היום — שלושים ואחת שנים אחר־כך — פעם נוספת על הארובה, חשבתי בלבי: מובעות דעות שונות בכל ארצות תבל — ממש מסוף העולם ועד סופו — איך עלינו לבכות, לקונן, ואילו דברי קינות עלינו לומר על החורבן האיום והנורא של יהדות אירופה, שאין לו אח ודוגמה בתולדות העם היהודי. אולם כאן נשאלת השאלה:

כלום התייעץ איש עם מישהו משרידי הפליטה, שארית הניצולים מהשואה האיומה? האם פנה מישהו ליהודים האלה, שנותרו שניים מעיר ואחד ממשפחה מאותן ארובות ההשמדה, ושאל אותם: מה אתם אומרים?

אותם יהודים שהשאירו אחריהם משפחות שלמות במשרפות אוישוויץ, חושבים תכופות ורוצים לצעוק: כמה זמן עוד יישבו ויחְקְרוּ, וידונו "בכובד־ראש", כיצד חייבים להתייחד — אם בכלל — עם זכרם הקדוש של מיליוני הקדושים שאפרם פוזר במלוא מרחבי שדות אוישוויץ וסביבותיה?

עדיין מהדהדות באוזני, ובאמת אין אפשרות כלל לשכוח, מה ששמעתי מאחד, יהודי בשנות השישים, עם מספר חרות על זרועו, שעמד ליד הכניסה של המוזיאון שזה עתה נפתח לקהל המבקר באוישוויץ (שאגב, טרם סיימו את בניינו וסידורו), וכל הזמן חזר ואמר:

"הטלית! אוי, הטלית! נדמה לי שהטלית הזאת היא של אבי... ויתכן שזו הטלית שלי? הן השארתי אז במקום הזה גם טלית — — — "

כשמדברים על החורבן ועל הדרך איך להנציח את זכר השואה, חייבים להקשיב בראש וראשונה למה שיש ליהודים האלה, השרידים, לומר; לשאול קודם־כל את אלה האנשים שהיו שם בגופם ובנפשם, והם שספגו על גבותיהם היהודיים את הצליפות האיומות של אוישוויץ, ובמו עיניהם ראו את הארובות הבוערות שם הושמדו בני המשפחה הקרובים אליהם ביותר.

נעלה מכל ספק שחייבים ללמוד משהו מדבריו של ירמיהו הנביא, שמצא לנכון לומר: "אני הגבר ראה עני בשבט עברתו".

★

מועקה קשה רובצת על הלב ועוד יותר מייסרים הכאב והצער ששם, דווקא באוישוויץ עצמה, מציינים את השמדתם של ארבעה מיליונים פולנים "ובני לאומים אחרים"; החורבן היהודי כמעט שאינו נראה לעין באורח בולט; טובה עשו עמנו בכך שהתקינו מזוזה בכניסה ל"ביתן היהודי".

אולם עובדה עצובה היא ויש לי הרצון לצעוק: אנחנו אשמים! אנחנו היהודים, בכל אתר ואתר, בכל מקום שנהיה, הרי אנו עושים מעט מאוד בשטח זה. אנחנו איננו עושים את המוטל עלינו מבחינת החינוך והלימוד של החורבן. ואם יהודים כבר עושים משהו בשטח זה, הרי עושים זאת רק כדי לספר לילדינו בצורה שטחית מאוד כיצד רצחו מיליונים יהודים במחנות המוות.

ואילו העם הפולני דווקא מתמסר לזכור ולהעלות את הנושא הזה, כפי שאירע להם, ומראים מה אירע כאן באוישוויץ. איש אינו חייב לחשוד בי שאני מחפש כאן זכות כלשהי על הפולנים. אין ספק שלעולם לא יעשה זאת אדם כמוני, שחש על גבו את חמת יד התקופה בה שלטו הנאצים בפולין. אולם את האמת, גם אם כואב הדבר, חייבים

לספר. הם, הפולנים, להבדיל, הם מקיימים את הפסוק "והי' כי ישאלך בנך מחר לאמר" — — — (ראה פירוש רש"י באותו מקום: יש מחר שהוא עכשיו ויש מחר שהוא לאחר זמן).

הגברת הפולנית, הממונה על מוזיאון אוישוויץ, התלוותה אלינו כשנכנסנו ל"ביתן היהודי", שם נשמרים מסמכים ותמונות לאין קץ המעידות ומאמתות את פעולת ההשמדה הנאצית של יהודי אירופה.

לפי צורת הדיבור שלה והידיעות הרבות שהיו בפיה, יתכן שהיא יהודיה לשעבר או ממשפחה יהודית. אני פשוט התנסיתי בתחושת בושה עמוקה, כששמעתי מפיה מֵידַע כה מפורט ועובדות כה רבות על הקדושה והגבורה "של היהודים הקדושים", שמסרו את נשמותיהם הקדושות במחנות המוות, אולם הרבה צעירים יהודים, שאני עצמי מכיר אותם, ילדים שנולדו במשפחות משארית הפליטה, כמעט ואין להם מושג על כל הדברים האלה שהגברת הפולניה סיפרה לנו, וזה פשוט משום, שאת הפרק העצוב והנורא ביותר בתולדות ישראל, איש לא טרח ללמד אותם.

הנה אני ניצב לבדי בתא־הגאזים: אתה פורש את ידיך לדלתות המשרפות ואתה מהרהר בכך שאנשי חינוך ומדע עדיין מתווכחים, בינם לבין עצמם, איך ומה לספר לדור הצעיר, ובינתיים חולפות שנים ושום דבר אינו נעשה בשטח כָּאוֹב זה — — —

כי מטבע הדברים, הלא דור שארית הפליטה הולך ומתמעט, ומה יהיה על מֵידַע היסטורי זה בשנים הבאות? מי בכלל יאמין וכיצד יגיעו הדברים לידיעתם של הדורות הבאים, אם לא נספר, ונחזר ונשַנֵּן באוזניהם מה אירע כאן בימי ממשלת זדון?

ילדים גְּדֵלים והם סקרנים ורוצים לדעת. ואכן, למה לא ידעו את כל האמת על הדבר הֶאָיוֹם והנורא שהתרחש כאן באוישוויץ ויתר המקומות של מחנות המוות וההשמדה? מחנכים בעלי רמה והבנה עמוקה חייבים לחשוב ברצינות מאין כמוה כיצד עליהם למלא את הכתוב "והי' כי ישאלך בנך מחר לאמר..." חוסר־הטעם והיחס הנפסד של אותן "ההצגות על השואה" המוגשות לפעמים מעל מסכי הטלוויזיה, עם כל העובדות הבלתי נכונות ה"דרמטיות" הכוזבת, לעולם לא יצליחו למלא את התפקיד החשוב הזה המוטל כיום על המחנכים הרציניים של הדור הצעיר.

★

עדיין מהדהדים באוזני הדברים ששמעתי בשבת בבוקר אחרי התפילה בבית־הכנסת של נוז׳יק ברחוב טָווארְדָה 6, באותו בית־כנסת אחד ויחיד שנותר לפליטה מוורשה היהודית בימים עברו.

היהודי החי־המת, שעדיין לא החזיר את נשמתו לְקוֹנוֹ, שלא רצה אפילו לומר לך מה שמו, רעד כולו כשאמר:

״עשרים ושבעה היהודים שראית כאן, כל אחד מהם הוא שליח ציבור של מאה אלף יהודים... וכל סידור הוא זכר לגווילין נשרפין ואותיות פורחות באוויר״ — — —

ברחמים שאלתי את היהודי, ביקשתי ממנו שיאמר לי: מי אתה ומאיין אתה, באיזו עיר נולדת ואיפה היית בשנות המלחמה?

כתשובה על שאלותי אמר:

״מה נפקא מינא מי אני, מוטב שתסתכל היכן אתה נמצא!״

ואותו יהודי בלתי מוכר לי דיבר אלי ביידיש הקלוקלת שבפיו (מדבריו יכולתי להבין, שהיידיש שלו נעשתה קלוקלת בשנות החורבן ואולי גם בתקופה שלאחר מכן), והמשיך במרירות:

״אתה נמצא בוורשה, ר׳ יהודי!, אתה שומע?! שבת היום, ורק יהודים ספורים באו להתפלל: בוורשה לא לומדים יותר, בתי־הכנסת וה׳שטיבלעך׳ בסימטאות הצרות נהרסו ואין איש שיאמר זמירות — — — אין אף איש אחד ויחיד — — —״

בדרכי חזרה לניו־יורק הרהרתי כל הזמן באותו יהודי בלתי מוכר לי; בעמידתו הייחודית ופשטות דיבורו היה מסוגל ללא כל ספק לזעזע את לבות היהודים בכל אַתַר ואַתַר, ואין ספק שהיה מעורר את אלה, שעדיין יש להם חששות וספיקות אם חייבים ללמד את הדור הצעיר היהודי ולזעזע את נשמותיהם הרכות. אותם האנשים המפקפקים עדיין ״אם מותר או חייבים״ לספר לדור הצעיר כל מה שהתרחש בימים האיומים ההם צריכים רק להציץ לקבר אחים ענקי, לשם השליכו את גוויותיהם של מאות יהודים; זה היה משפיע אחת ולתמיד, שהדור המבוגָר יקשיב לאנחה הבוקעת ממעמקים של הרבי מ׳בלוז׳וב (עכשיו בניו־יורק), הוא עצמו יהודי מוּצָל מֵאֵש, הדורש ללא הרף ש״זָכוֹר״ ו״לא תִּשְׁכַּח״ הם צו השעה.

זו תהיה בכייה לדורות אם יהודים מאמינים משלנו, שבאמת כואב להם, ירשו שאחרים יחלישו את החלטתם הנחושה ויוותרו לחלוטין

על דרישתם, לקבוע יום בו נזכיר לדור הצעיר את החובה להתייחד עם זכר קדושי השואה.

היטלר ומשרתיו, רצחו את כולם; המלאך המשחית לא הבחין בין אדם לאדם — — — ואנחנו שנותרנו בחיים, ב״ה, חייבים לזכור זאת ולדרוש:

יום זכרון אחד;

דרך ייחודית כיצד לזכור ולא לשכוח.

כבר הגיע הזמן, שאחרי עשרות שנים של וויכוחים על נושא זה יציעו צעדים של ממש בנידון.

״יש מחר שהוא עכשיו
ויש מחר שהוא לאחר זמן...״

על חורבות הבית הישן

יומן אחרי ביקור שני בפולין

בשדה־התעופה של וורשה התנועה היתה דלילה. בין הנוסעים שירדו מהמטוס יחד אתי, היו בחלקם הגדול אנשים שהגיעו בציפִּיַּית חדווה. באולם ההמתנה אכן ניתן היה לראות מספר רב של תושבי וורשה, שבאו לקבל את פני אלה שהגיעו אליהם כאורחים מעבר לים. לי לא חיפה איש. הבדידות וההרגשה, שעכשיו אולי תהיה לי שוב אותי הרגשה לחַוות את "היציאה האחרונה" מפולין, חודרת עמוק לעצמות ועוטה אותה באווירה של מֶלַנְכוליה וצער.

מילא, חשבתי לעצמי, עכשיו יותר קל לי לשאת את הצער הרב מאשר לפני מספר שנים אחרי הביקור הראשון שלי בפולין. בביקור הראשון ההוא, לפני ארבע שנים בערך, היתה זו חווייה שממש לא נתנה לי רגע מנוחה נפשית, לא ביום ולא בלילה, ככל שעשיתי מאמצים להרגיע את עצמי, הרי המוח והלב המשיכו בשלהם... הפעם הגעתי בדיוק בתשעת הימים, בין הַמְּצָרִים ולא היה קשה כל כך להבין את ה"איכה ישבה בדד, העיר רבתי עם..."

כשהגעתי לבית־המלון בנסיעה ישירה משדה התעופה, המצב היה שונה, כי אפשר היה באמת לראות אנשים שהגיעו הנה מארבע פינות העולם. בית־המלון, בנין נהדר בגובה עשרים ושתיים קומות, שחברת בניה שוודית הקימה כאן לפני עשר שנים, נמצא במרְכָּז העיר, בלבו של הרחוב המפורסם מרשאלקובסקה. ולמרות שהתנועה בבית־המלון היתה סואנת, גדושה אורחים שבאו לבקר את קרוביהם וידידיהם, היתה לי בכל זאת ההרגשה כאילו מָאן־דְהוּ עוקב אחרי

כל הזמן. היה זה יהודי בשנות השישים לחייו, שהגיע הנה יחד עם אשתו לביקור בפולין על "קבר אבות". נודע לי, שהם נמצאים כאן כבר מספר ימים ולא הצליחו למצוא משהו בבית העלמין ברחוב אוקופובה... הם היו יוצאי דרום־אמריקה ומהצורה בה דיברו "מאמע־לשון", יידיש, ניכר היה בקלות שהם עצמם ילידי וורשה היהודית. כפי שאומרים, וורשאים מבטן ומלידה.

"נעלה מכל ספק, שביקור מעין זה אינו מוסיף בריאות", אמר לי היהודי: זכרונות, חֲוָיוֹת — — — נדמה לי, אפילו, שאני מרגיש מחדש את הצליפות האכזריות שספגנו כאן מהגרמנים, ימח שמם וזכרם, כשחטפו אותנו לעבודה" — — — כשהקשבתי לדבָרָיו ידעתי, שאינני היהודי היחיד כאן שמחלחלות בתוכו ההרגשות האלה. כך בדיוק מרגיש גם כל יהודי אחר המגיע לפולין.

"אתה נשאר כאן ליום השבת?" שאל אותי היהודי ועל תשובתי החיובית, העיר: "אדם חייב להיות 'מברזל' לשבות ביום השבת בוורשה ולהתפלל בבית־הכנסת, שם אולי תפגוש שלושה מניינים יהודים ישישים, שהם סך־הכול הקהל המגיע להתפלל, והם עצמם נראים כשלושה מניינים של יהודים על מפתן החיים, אולם איכשהו חיים"...

ועד הקהילות בפולין

מי שביקר פעם בוורשה, בעיקר בשנים האחרונות, משתוקק בוודאי לבקר בבית "ועד הקהילות" ברחוב טבארדה 6, כתובת שהיתה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה ידועה לכל הבאים לבירת פולין. כי ליד הבניין הזה נמצא בית־הכנסת של "נוז'יק", שם החזן המפורסם בעולם, גֶרשון סִירוֹטָה, עינג עשרות אלפים יהודים בתפילתו־פירושו את התפילות הקדושות, וזהו היום בית־הכנסת היחידי שנותר לפליטה בוורשה.

בעניין "ועד הקהילות" עוד תהיה לנו הזדמנות לכתוב. הוא מקיף בערך 16 קהילות קטנות וזעירות בפולין, ומספר היהודים שהוא משמש הוא לכל הדעות זעום. אולם מכל מקום, זו הכתובת היחידה של יהדות מסורתית, הקיימת עדיין בארץ זו. ומה פני הדברים בוועד הזה ובקהילות הקטנות, הרי ניתן לומר, שמצבם היה יכול להיות שפיר ביותר לוא היו יהודי העולם מתעניינים קצת יותר במכורתם מימים עברו.

ידידי משה פינקלשטיין, יושב ראש "ועד הקהילות" בפולין, כבר אמר בְּלֵיל אמש, שיחכה לי במשרדו ברחוב טבארדה. "יעניין אותך, ללא כל ספק, לראות משהו חיובי בקהילה שלנו".

מול החצר ברחוב טבארדה 6, נראית כתובת ידועה מלפני המלחמה, טבארדה 5, שם ככה אמרו לי, גר הרבי מגור, ה"בית ישראל", זצ"ל. שם הסתובבו מדי יום ביומו כמה יהודים זקנים, שחיכו לומר "שלום עליכם" לתַיָיר מעבר לים. מספר יהודים בודדים בפולין, רעבים ממש להושיט יד לאורח ב"שלום עליכם"...

בדיוק שם קיבלה את פני בברכה אשה זקנה, שבקושי עלתה במדרגות. לשאלתי למה הגיעה הנה, ענתה לי: "איבדתי את הלוח ואני רוצה לדעת מתי להדליק נרות שבת"... הישישה סיפרה לי, שהיא נולדה בעיירה קטנה בפולין, בזְיַראְדוב, ליד וורשה. במשך כל שנות מלחמת העולם השניה עברו עליה שבעה מדורי גיהנום במחנות המוות. משפחתה ניספתה כולה בידי הנאצים ועכשיו היא גרה לבדה ומתפרנסת מגימלה שהיא מקבלת מהממשלה הפולנית.

פינקלשטיין עצמו הוא תושב וורוֹצְלַב, שהיתה ידועה קודם בשם ברעסלאו, עיר, שלפני מלחמת העולם השניה היתה שייכת לגרמניה, הוא כבר חיכה לי והדהים אותי אחרי שהוביל אותי לראות את בית־הכנסת 'נוז'יק' בפנים.

בית־הכנסת 'נוז'יק' בוורשה

כבר חלפו כמעט ארבע שנים מאז הגיעה לוורשה משלחת רבנים מאמריקה, שהיו אורחיה הרשמיים של הממשלה הפולנית. אז, נזכרתי, התפללנו בציבור בבית־הכנסת 'נוז'יק'. שליח־הציבור היה הרב ד"ר יצחק לעווין ובין המתפללים היו הרב מסובאלק, ר' דוד ליפשיץ, הרב ר' שמחה אלברג והרב מצ'נסקוביץ, הרב אהרן טייטלבוים. התפילה הזכה של תפילת מנחה והבעת פניהם של המתפללים, לפי מיטב זכרוני, השפיעו במיוחד על יהודי וורשה. אלה הגיעו אז לבית־הכנסת לזכות את האורחים מאמריקה במספר נרות קטנים, כדי להבטיח, שהעמוד לפחות יהיה מואר יותר מאשר הקירות האפלים של בית־הכנסת. איך נראה אז בית־הכנסת קשה מאוד לתאר, אולם ניתן לומר כי המצב היה מֵעֵין: "אבן מקיר תזעק"!

כשפינקלשטיין סיפר לי עכשיו, שהממשלה הפולנית משקיעה למעלה מ־50 מיליון זְלוֹטי בשיפוצו של בית־הכנסת, נראה לי הדבר

כעין סיפור־מעשה מבדח, ולא אתבייש להוסיף שזה היה בעיני אפילו קצת חשוד... אולם כשהתקרבתי יותר לשטח בית־הכנסת, נדהמתי פשוטו כמשמעו.

עובדים במרץ רב, שוברים רצפות וסוחבים לבֵנים והרעש מסביב גדול מאוד. הבניין החדש, אמר לי פינקשלטיין, בנייתו תיגמר כנראה בסתו 1981. בבניין יהיו גם משרדים בשביל "ועד הקהילות" בפולין, ומטבח כשר שיחלק ארוחות חינם ליהודים נצרכים.

התוכניות שהכינו הארכיטקטים, אמר יעז'י קרנאצקי, המנהל הראשי של "ועד הקהילות", כוללות גם בניית מוזיאון במקום ובמוזיאון הזה יוצגו מסמכים בעלי ערך ושיירים של תעודות על "אלף שנים של חיים יהודיים בפולין". תוך כדי דיבור אמר לי קרנאצקי, שהוא מחכה ברגע זה לביקור אורחים מטעם ממשלת פולין. תפקידם של האורחים האלה הוא לאסוף ידיעות ולכנס חומר תיעודי להבטיח כיצד ייראה בית־הכנסת אחרי שיושלם שיפוץ המקום. למען האמת, השתוממתי: מה יכולה להיות המטרה של ביקור כזה מטעם נציגי השלטון הפולני?

קרנאצקי, הוא עצמו פולני, משרת בנאמנות את האינטרסים של יהודי וורשה. ניכר היה, שהוא עצמו כבר היו לו מספיק ידיעות מהימנות על בתי־כנסת, ובשעה שנציגי הממשלה הפולנית התחילו לנהל אתנו שיחה, הם הקשיבו בסקרנות להצעותיו של קרנאצקי. אולם נראה היה, שהם לא רצו להסתמך אך ורק על ידיעותיו והקשיבו בעניין רב גם להערות שאני העליתי בנוגע לעניינים שונים הקשורים בפעולות "ועד הקהילות" ובנין בית־הכנסת ושיפוצו.

כשעניתי על שאלותיהם שרבות מהן העידו על יידע רב בענייני בתי־כנסת יהודיים, חשבתי לעצמי, שאני מפקפק מאוד אם חברים של "המינהל האדמיניסטרטיבי" מאי־אלה "בתי־כנסת" באמריקה, יודעים כה הרבה פרטים על קדושת בתי־הכנסת כפי שידעו זאת שלושת נציגי הממשלה הפולנית הלא־יהודים. כשהבעתי את השתוממותי מאין הם יודעים בדייקנות כזאת את כל הפרטים האלה, ענו השלושה בגאווה, שחלק גדול של "מדע היהדות" למדו באוניברסיטת וורשה. אני חייב להודות, שהדבר זה היה מֵסֵב לי הרבה נחת־רוח, ותחת זאת נתעוררו בי חשדות לא מעטים...

כל הענין הזה של בנייה מחדש ושיפוץ בית־הכנסת 'נוז'יק' ביוזמת הממשלה הפולנית, עדיין אינו נָהִיר לחלוטין. מה משמעות הדבר? למה עושים זאת פתאום עכשיו, שלושים שנה אחרי תום המלחמה

והחורבן האיום? כלום משמעות הדבר היא מדיניות חדשה כלפי היהודים? ואולי החלו לנשב רוחות חדשות בפולין?

קשה לתת תשובה מניחה את הדעת על שאלות אלה. אולם מסתבר, שהשלטונות הפולניים זוכרים היטב את האינטרסים שלהם. ואולי בנוסף לכך הם גם הסיקו את המסקנה, שמבחינה היסטורית, חייבות להישאר אנדרטאות שתדגמנה כלפי הנצח, שעל האדמה הזאת נוצרו התולדות רבי התהילה של יהדות פולין. ואולי יש כאן מעין מיזוג בין התחושה וההתחייבות כלפי העבר ובין הראייה המעשית של הדרוש לפולין כלפי העתיד. גם לפי השכל הישר אין הדבר סביר, שתייר שיבוא לפולין מעבר לים לא יוכל להתרשם ולראות בזעיר אנפין משהו מהיצירה הגדולה של העם היהודי שפעל על אדמת פולין במשך אלף שנים.

ועידה במיניסטריון

מספר ימים אחר־כך, כשנערכה התכנסות עם השר הפולני לענייני דתות, פרופסור יזשי קוברסקי, העיר לי השר, שחבל שלא ביקרתי בטיקטין, או כפי שקוראים לעיר הזאת היום טִיקוֹצִ׳ין. ״אם רצונך לדעת כיצד ייראה בית־הכנסת של נוז׳יק אחרי שיבוא על סיומו מפעל הבניה והשיפוץ, סַע לטיקוצ׳ין״, אמר.

השר קוברסקי, אדם בשנות החמישים, הוא אינטלקטואל בעל מוח חריף מאוד וחוש יוצא מגדר הרגיל ליחסי־ציבור. הוא שנון ומבריק וגילה בשיחתנו עניין רב. קוברסקי הוכיח את הבנתו לגבי הבעיות השונות שהעלינו לפניו, ולפי הערותיו גילה נכונות לעזור לפתרונן באורח מעשי.

כאן המקום להזכיר, שהשר קוברסקי הוא יושב־ראש הוועד הבינלאומי להנצחת זכרו של ד״ר הענריק גולדשמידט, גיבור אגדי של גיטו וורשה, הידוע בשם ד״ר יאנוש קורצ׳אק. עכשיו כבר מותר לספר מה ששמעתי ממנו בסוד: הוא מתכונן לנסוע לישראל לנהל משא ומתן עם מועצת המנהלים של ״יד ושם״ למטרה זו. הרהרתי ביני לבין עצמי, שבשביל נציג ממשלה שאין לה יחסים דיפלומטיים עם מדינת ישראל, צעד מעין זה הוא מעשה אמיץ. מאידך קשה להניח, שהחליט על צעד זה על אחריותו האישית, וזה גם כן מוכיח על משהו מיוחד.

מספר ימים לאחר מכן, בערב חגיגי במכון ההיסטורי היהודי,

שבנינו שוכן ברחוב שוויערצעווקיעגאָ, שהיה ידוע קודם בשם רחוב טָלוֹמָאצקֶה, הייתי עֵר במיוחד לנאום שנשא טַאדֶאוּש דושיק, סגן־השר לענייני דתות. דושיק, בנוכחות נציגים נוספים של הממשלה הפולנית, הצהיר שם, שהמיניסטריון לענייני דתות מעוניין, לא רק בעבודות המחקר של המכון מתקופת הכיבוש הגרמני, אלא בתולדות היהודים בפולין בכלל. כשדושיק העיר, "אנו מעוניינים שיתייחסו במלוא ערכם לחיים היהודיים בפולין מאתמול ומהיום", כבר היה לי קל יותר להבין למה הממשלה הפולנית משקיעה עכשיו, אחרי כל כך הרבה שנים, סכומי עתק כדי להאיר ולוא רק חלק מיזער של החיים היהודיים בתולדות בפולין.

סגן־השר טאדאוש דושיק, עורך־דין במקצועו, עמו כבר עשיתי היכרות קודם, מעוּרֶה בבעיות היהודים בפולין וביידע היהדות בכלל. מטבעו דושיק הוא דיפלומט, ואפשר ללמוד זאת מאורח דיבורו הדיפלומטי בשפה הפולנית... אולם עובדה, כך מסרו לי יודעי דבר, שדושיק עֵר מאוד ומטה אוזן קשבת לבעיותינו. השתכנעתי, שאומנם כך הוא הדבר, מאחר שסידר ביעילות עניין שהיה לו קשר עם השליחות שהטיל עלי האדמו"ר מבּוֹבּוֹב שליט"א. השלטון המקומי החליט להקציב לעצמו חלק של בית־עלמין בעיר אחת, אולם דושיק אישית התנגד לכך במלוא התוקף.

היתה זו בעיה הקשורה לבית־העלמין של העיר דְזִ'יקֶב, שם נמצא הציון של בעל "אמרי נועם", בנו של הרב ר' אליעזר מדזִ'יקֶב ונכד האדמו"ר ר' נפתלי ראפשיצער זצ"ל. דושיק ניצח בהתמודדות זו. ההוראה של השלטון המקומי להרוס את בית העלמין בוטלה. ר' מנדל רייכברג תושב בּוֹרוֹ־פארק, שהיה אז בוורשה, נהנה מאוד כשבקשתי ממנו להיות שליח לדבר מצווה, להביא את הבשורה הטובה לרבי של בּוֹבּוֹב.

ההישגים בטיקוצ'ין והעבודה בבית־הכנסת של נוז'יק לא שיפרו את מצב רוחי בשיחה גלויית־הלב עם השר וממלא המקום שלו. כי למען האמת, אם מבקרים במקומות שונים בפולין ומסתכלים בשיירי האוכלוסיה היהודית שנותרה שם כיום, אותן "עצמות יבשות" של בית ישראל הפולני, דבר זה בלבד עשוי להביך יהודי בצורה מיוחדת, והמוח גם הוא ממלא את תפקידו כשהוא נזכר "בימים ההם" בגיטו ובמחנות ההשמדה.

היה לי דווקא חשק לנסוע לטיקטין לראות את בית־הכנסת שניבנה

מחדש בעיר בה היה פעיל הרב האחרון של טיקטין, הרב ר׳ אברהם קלמנוביץ׳ הבלתי־נשכח זצ״ל, שהיה מייסד ישיבת מיר בברוקלין, אחד מעמודי התווך בעבודת ההצלה בימי מלחמת העולם השניה ותקופת השואה.

כפי שמסרו לי נבנה בית־הכנסת בשנת 1652. הרוצחים הנאצים ומלאכי־החבלה שלהם הרסו את הבניין בתקופת המלחמה האחרונה. נותרו קירות עירומים בלבד. משום כך רציתי מאוד לראות את בית־הכנסת הזה ששופץ וחודש כולו, אולם כוחותי אזלו ולא הייתי מסוגל בכלל לנסוע לשם.

מסופקני אם קיים שם בכלל מניין יהודים המתפלל בבית־הכנסת של טיקטין; אין לי מושג אם מתפללים שם בכלל. אולם לפי התמונות של בית־הכנסת המשוקם שהראו לי בוורשה החלטתי, שאם יהי׳ אלקים עמדי — בביקור הקרוב בפולין אסע אי״ה לטִיקְטִין.

בשביל התושבים לשעבר של טיקטין, הגרים כיום בארצות־הברית ובארצות אחרות, תעורר הידיעה הד רב, כשיוודע להם שבית־הכנסת הישן שלהם ניבנה מחדש.

ביקור בבית הקברות של אדמו"רי גור

אין תייר אחד המבקר בפולין שלא יסע לראות את גור. כל יהודי פולני, שנגע בשעתו רק בידית בחצר גוּר או שלפעמים פתח ספר ב׳שטיבל׳ של חסידי גור, אינו מסוגל להחליט שלא לנסוע לעיר זו. אפילו יהודים שרק שמעו על גוּר, מבלי שיהיו בעצמם חסידי־גוּר, באים שם לבקר ולראות, מחמת סקרנות בלבד, מה מראה המקום כיום.

נתן קאַרפמאַן, יהודי שנולד בגוּר, הסתתר בשנות המלחמה ביער בקרבת מקום לעיר גוּר הקדיש את מלוא כוחותיו לשמירה על הקברים של "חידושי הרי"ם" ו"שפת אמת", זכר צדיקים לברכה. אולם חרף כל מאמציו, היה עֵד, עַד עכשיו, לתמונה קורעת־לב של הקברים, שהוקפו בחומת לבנים בגובה מטר בערך, ושם חרוט בשפה הפולנית: "הקברים של משפחת אלתר" (בפולנית: "גְרוּבּ רָאדְזִ׳ינִי אַלְטֶערוּבּ"). להרב ר׳ פיניע לעווין הבלתי־נשכח, זצ"ל, גרמה עובדה זו הרבה צער וכאב, ובזכרוני חרותה עמוק השליחות שר׳ פיניע הטיל עלי בתיווכו של הרב ד"ר יצחק לעווין.

כבר חלפו כמעט שנתיים ימים מאז קיבלתי נוסח מיוחד של בקשה כתובה בכתב־סופרים בירושלים — שאתעניין באפשרות להקים מצבה במקום הציון הזה. ועכשיו הדבר עלה בידי, בע"ה.

עוד יבוא הזמן בו נוכל לספר כיצד הוגשמה השליחות הקדושה הזאת, אולם זו פרשה בפני עצמה.

פרק התהילים שאמרתי ליד הקבר הרעיש אותי מאוד. מחד גיסא, התחושה של "נרעש ונפחד מפחד" ומאידך גיסא, ההרגשה של הישג כללי ואישי שהנוסח הפולני על ציון המקום כבר איננו קיים שם.

מבלי להיכנס לפרטי־הפרטים, כדאי בכל זאת להעיר, שלמרבה הצער העניינים שם מאוד זנוחים.

כאן המקום, אגב, להביא דוגמה למה שניתן היה לעשות בעניינים אלה. קיימת בפולין עיר בשם ליגניץ, במחוז שלֶזיה, שבשנים הראשונות אחרי תום מלחמת העולם השניה הפכה למקום ריכוז של אלפי יהודים. היו שם יהודים שניצלו ברוסיה וכן מספר מסויים של יהודים שניצלו כשהסתתרו אצל נוצרים. כפי שסיפרו לי, קיימת שם היום קהילה יהודית פעילה, אם כי אינה גדולה במיוחד, אולם בכל זאת היא מונה כמה מאות יהודים. מה תרמו יהודים אלה לעשיית סדר ונקיון בבית־העלמין היהודי? דבר פשוט בתכלית. הם תרמו עבודה וגם כסף. בעתון ״פאלקס־שטימע״ המופיע בוורשה, מיום ה־29 בדצמבר 1979, מודפס דין־וחשבון, שניתן לקרוא בו את השורות הבאות: ״באסיפה שנערכה בעיר ליגניץ בקהילה היהודית, הוחלט לארגן מגבית בקרב היהודים המקומיים, במטרה להכניס סדר ונקיון בבית־העלמין היהודי במקום. המגבית נערכה בהצלחה רבה ובעזרת הכספים שנתרמו, ניקו את המצבות וכן את המשעולים והשבילים״.

היהודים בליגניץ בטח לא ייעלבו אם נספר, שאין הם חיים חיי מותרות ובתנאי עושר, והוצאה של כמה מאות זלוטי היא הוצאה גדולה לקהילה קטנה זו. ולמרות זאת הם היו מודעים לעובדה, שמוטלת עליהם החובה המוסרית והאחריות ההיסטורית לתקן מה שנהרס ונחרב ולפחות להשגיח שמראה בית־הקברות היהודי יעורר תחושת כבוד ולא תגובות של חרפה ולעג. יהודים בתפוצות היו עושים מעשה טוב ומועיל, אילו היו מתעניינים באותן בעיות. ואלה החושבים — ולפעמים אומרים זאת בפה מלא: ״שוב בענייני בתי־עלמין?״ — לאותם יהודים יקרים הייתי מייעץ שיטריחו את עצמם לפולין ויראו במו עיניהם... אין לי צל של ספק, שהם יהיו האנשים שיופיעו ראשונים בקריאה דחופה ומרעישה... כי ככלות הכל, מי אם לא שרידי דור השואה הם־הם החייבים להתעניין באותה בעייה כְּאוּבָה ששמה: קדושת בתי־העלמין, שנותרו עדיין אחרי יהדות פולין?!

בבית־הכנסת בוורשה עם חסידים צעירים מארצות־הברית

עם רובם של מתפללי בית־הכנסת נוז׳יק כבר נפגשתי מספר פעמים. יש שם בדרך כלל בשעת התפילה כמה מנינים. רובם — כמעט בשנות השישים לחייהם. הפעם, כשהתפללתי בבית־הכנסת היו שם כמה אנשים צעירים וראיתי שם גם שני נערים צעירים שטרם הגיעו לגיל בר־מצוה. הבחנתי שהצעירים התמצאו בסידורים שבידיהם. סיפרו לי, שהשוחט בוורשה משה שאפירא, יהודי מרוֹבְנָה, שנושא עדיין זקן ופיאות, לימד אותם להתפלל.

מצב־הרוח היה נוגה מאוד. אומנם בעל־התפילה אמר ״לכו נרננה״ בנוסח חסידי, אולם האווירה היתה כבעת קריאת מגילת ״איכה״...

כוחותי המדולדלים מאותם ימים ספורים שכבר ביקרתי בפולין, התרעננו כשנכנסה לבית־הכנסת קבוצת צעירים, בני־ישיבה אמריקאית, שבאו לפולין ״ללמוד״ על העבר ולראות במו עיניהם את חורבן יהדות פולין במחנות־ההשמדה השונים על אודותיהם שמעו... ואינה דומה ראי׳ לשמיעה...

אחד הצעירים אפילו התגאה בקפוטת המשי שלו בה הגיע לתפילה — ולמעשה, למה לא? הבחורים הצעירים האלה אמרו לי, כי כאשר ישובו לניו־יורק הם ינהיגו תוכנית של ״למען ידעו דורותיכם״... מהבעת פניהם, עליהם נָחָה נְהָרַת שִׁבְתּ־חֲזוֹן, ניכר היה שהם יקיימו את הבטחתם בדחילו ורחימו.

מה הביא את בני־התורה הצעירים לבוא לבקר בפולין? חשבתי שיתכן, שזה אירע בגלל הוריהם או בני משפחה אחרים קרובים להם, שהתנסו בכל מוראות השואה. כנראה שהיתה גם מידה מסויימת של סקרנות, שמשכה אותם לבוא ולראות את עמק הבכא במו עיניהם,

אחרי ששמעו סיפורים כה רבים על כל מה שסבלו יהודי מחנות־המוות בימי ממשלת הזדון.

ביקוריהם במחנות־המוות של אוישוויץ, מַיְדַאנֶק וטרבלינקה, וגם בשטח שהיה הגיטו של וורשה, השפיעו עליהם עמוקות. זו כבר היתה חווייה קשה ואיומה נוספת — אחרי ביקוריהם בעיירות בהן גרו בני משפחותיהם, ושם לא מצאו זכר כלשהו לכך שקודם חי ופעל שם קיבוץ יהודי תוסס. לא הייתי חייב לעשות מאמץ מיוחד כדי להבחין כי אווירת השבת הזאת לא היתה מסוג ״עם מדושני עונג״, כי אם ההרגשה של ״עם שרידי חרב״...

כשם שבדרך כלל שררה דומיה עמוקה בבית־המדרש הזמני המשמש את יהודי וורשה, עד שבית־הכנסת נוז׳יק ישופץ, פרצה דווקא עכשיו מהומה לפני תפילת מוסף. המריבה נגרמה בגלל... טלית — לא היו מספיק טליתות בשביל היהודים שביקשו זאת. כדאי שיחשבו על כך לשלוח מספר מסויים של תשמישי קדושה.

ניכר היה באנשים שהתעוררו אצלם געגועים לקצת יהדות. והא ראיה, שאצלי הם ביקשו לא חלילה נדבות, כי אם מספר מזוזות... ומי מסוגל בכלל להעריך ולהבין את המתחולל בלבותיהם של אנשים שנפשותיהם נכספות לאווירה של יהדות ותפילה?...

איש לא יָעֵז לומר ששם נוצרה ״תנועה של חזרה בתשובה״, באותו היקף שבאמריקה ובארץ־ישראל כבר הצליחה להתפשט ולהכות שרשים. אולם, כשקוראים בעתון המקומי של וורשה, ש״בחגי הימים הנוראים באו היהודים לבית־הכנסת להתפלל ובחג שמחת־תורה ישבו כל הקהל ליד שולחנות ערוכים במאכלי יום־טוב״ או־אז אפשר להבין את המשמעות של ״כי לא ידח ממנו נידח״...

כנראה, שקיימים הרבה דברים הניתנים להעשות, וזאת ללא קשיים מיוחדים — ואז היינו מקיימים את המצווה ״והחזקת בו״.

בחדר צדדי בקהילת וורשה

המראה הדל של בניין ועד הקהילות, שם נמצא גם מטבח המגיש ארוחות חינם ליהודים נצרכים, נמצא במצב כה עגום, שכל פעם כשחוצים את מפתן הבניין חשים מועקה בלב...

בכניסה לאחד החדרים הבחנתי במאות ספרים מוטלים על הרצפה.

אחרי שנכנסתי לחדר, קיבלה את פני אשה פולניה בשנות החמישים וניהלה אתי שיחה בעברית די שוטפת.

הספרים המוטלים על הרצפה דמו בעיני כערימת שלדים, שהיו רגילים לראות כמותם במחנות המוות. חשתי מחנק בגרוני כמעט עד דמעות. אולם הסתבר, שפינקלשטיין מנהל מפעל של איסוף ספרים, בעיקר ספרי־קודש, מכל ערי ועיירות פולין, ואותה אשה שפגשתי שם עוסקת בקיטלוג הספרים האלה. בין אותם הספרים הבחנתי במספר גמרות, שאלות ותשובות, ספרי הרמב״ם וכדומה.

כפי שניתן היה להבין, חלק גדול של הספרים היה מוסתר במשך עשרות שנים ולא אוּוְרוּ כלל, חוץ מזה היו רבים מהם ספוגי מים, באופן שחלק מאותם ספרי־קודש כבר היו במצב בלתי ניתן לשימוש, לא לקריאה ולא ללימוד.

ושוב בפולין

אין צל של ספק בלבי, שכמה קוראים, ובתוכם אולי גם ידידי, משתוממים: מה מושך אותי כל כך לפולין? ואני כבר שמעתי זאת מפי אנשים מסויימים, שטענו נגדי: היתכן? לשם מה אתה נוסע?

לתת תשובה על כך בכתב קשה מאוד. אולם אני כמעט בטוח, שלוא היו יהודים מפולין מגלים אומץ־לב להיכנס לעיר או עיירה בפולין, שם ינקו וספגו לתוכם את מלוא מהות היהדות, יתכן שהיתה נוצרת תנועה שהיתה מקבלת על עצמה לדאוג להרבה דברים.

אפשר היה ליצור ולפעול, שכל מה שנותר שם ימשיך להתקיים ויישמר והיתה ניתנת האפשרות לחזק את ידיהם ורוחם של כל המצפים לחיזוק מעין זה.

מי חייב לעשות זאת, כיצד ובאלה אמצעים — על כך אני יכול רק לומר: "אליכם אישים אקרא — וקולי אל בני אדם"!

כי ככלות הכל, לוא נוצר גוף מאורגן שהיה ניגש לעבודה ברתת ואימה — הרי יהודים בארצות־הברית וארצות אחרות שהם ממוצא פולני, בוודאי לא היו נשארים לשבת בחיבוק ידיים.

יהודים, אנשים משלנו, שדברים מעין אלה קרובים לליבותיהם, חייבים להבין שכאן לא מדובר בענין הקשור לחסד ולצדקה; זהו מיכלול של בעיות, המטיל אחריות היסטורית שאסור שישאר ללא מען וללא כתובת יהודית מאורגנת ופעילה.

אני פשוט אינני מסוגל להאמין, שפְּנִיָה כגון זו תישאר "קול קורא במדבר"!

חזנות ברדיו־הפולני

יתכן, שזה נשמע מוזר. חזנות ברדיו הפולני? בשביל מי? חשבתי בלבי.

אלה היו מחשבותי הראשונות אחרי שקיבלתי הזמנה להשתתף בישיבה, שהיתה צריכה להערך בדירה פרטית, אליה הוזמנו גם אישים חשובים כנציגים של ועד הקהילות בפולין.

בסך־הכל היינו חמישה אנשים ושניים מהקבוצה שלנו היו פולנים, אזרחים בעלי אינטליגנציה רבה מהרגיל, ובעלי ידיעות מקיפות על המסורת היהודית.

בנאום־הפתיחה של הפגישה נדהמתי לשמוע, שהממשלה הפולנית מגלה עניין מיוחד לפרסם ברבים את התוכן העשיר של מנהגים יהודיים ואת היופי של המסורות היהודיות.

היה ידוע לי מקודם שהשלטונות הפולניים מעוניינים להנציח את התרומה התרבותית של יהדות פולין, שפעלה ויצרה בארץ כמעט במשך אלף שנים רצופות.

אולם בשום פנים ואופן לא עלה על דעתי, שההתעניינות הזאת כוללת גם שידורי־רדיו מיוחדים שיספרו על ימים־טובים ומנהגים יהודיים.

ד״ר שמעון דַאטְנֶר, שהרשים אותי בעברית העשירה שלו, הציע את התוכנית שלו כפתיחה לתוכנית חג הפסח, שהיתה צריכה להיות השידור הפולני הראשון מסוג זה בגלי האֶתֶר של הרדיו הלאומי הפולני...

ד״ר דַאטְנֶר פרש לפני המשתתפים בפגישה את המשמעות ההיסטורית של יציאת מצרים ואת תרומתו של העם היהודי למוּסָר ולאתיקה האנושית.

ככל שהייתי מעוניין לתרום ברצון רב לתוכנית זו, עדיין הייתי שרוי במצב רוח נורא ביותר, שרק לפני ימים ספורים אי־אפשר היה לאסוף בוורשה כולה מניין ובשום מקום לא שרו זמירות...

קול הטנור הנהדר של החזן משה קוסוויצקי, מבית־הכנסת טלומצקה ופירושו את התפילות שלנו, שהוקלטו במיוחד בשביל התוכנית שהוצעה לרדיו הפולני, נסכו בי רוח־חיים, וכְדַאַמְרִי אִינְשֵׁי, עוררו אותי כאילו נתברכתי בנשמה חדשה.

כאן חובה להזכיר שתוכנית זו כללה גם פירוט מקיף ומעניין בשפה הפולנית של המנהגים המסורתיים בסדר פסח ותירגום הזמירות הפופולריות אצל כל יהודי העולם.

במידה ותוכנית זו ברדיו הפולני עוררה את התעניינותם של האלפים הספורים של היהודים הנמצאים בפולין כיום, חובה לברך על יוזמתו הברוכה של משה פינקלשטיין, יושב־ראש ועד הקהילות של פולין, שהיה הגורם העיקרי להמשך אותו סוג של שידורי רדיו כפתיחה לכל החגים היהודיים.

״אינך יכול לתאר לעצמך איזה הישג הוא הדבר הזה״, אמר לי יהודי זקן החי בבדידות כמעט בשלושים השנים האחרונות.

״שירי החזנות המעטים שאנו שומעים מזמן לזמן, מעלים מחדש זכרונות על תקופה בה יהדות פולין פעלה ויצרה בפאר ובהדר״, הוסיף ואמר בקול חנוק למחצה.

★

אחרי הודעה ב״פאלקס־שטימע״ של וורשה, השבועון של ״אירגון התרבות היהודית״ בפולין, נודע לי, שכמה מאות יהודים באו לבית־הכנסת נוז׳יק, וביניהם מספר גדול של נוצרים, לשמוע את קולותיהם וזמירותיהם של החזנים הפולנים שהועברו ביום זה ברמקולים על ידי השידור הממלכתי הפולני.

מסתבר, שהכיסופים לשמוע תפילות יהודיות עדיין קיימים בזכרונם של יהודים שניצלו מן השואה וגרים עד היום בפולין.

אולם יש לי הרגשה משונה ששארית הפליטה של יהדות פולין כמעט ונשכחה מלבות רבים וטובים מאתנו.

היתכן שאין שום דרך כיצד להתמיד בקשר עם האוכלוסיה היהודית המעטה שנותרה עדיין בפולין, שְׁאֵרִיוֹת מהקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה לפני מלחמת העולם השניה?

בנסיעות בלבד לקבר אבות בפולין, בהזלת דמעות במוזיאונים של מחנות־ההשמדה ובביקורים בעיר זו או אחרת, שם היה מוצאם של אבותינו, בזה בלבד לא מלאנו את אחריותנו המוסרית כלפי הציבור היהודי הקטן המקומי בפולין, הרוצה בכל מאודו לעמוד בקשר הדוק עם ישובי היהודים מעבר לים.

מנהיגים יהודיים בעלי אחריות לאומית חייבים לחשוב על כך ברצינות.

יש דרכים רבות בהן ניתן להשתמש ואמצעים רבים בהם ניתן לנקוט בכדי לעזור ליהודים אלה.

ביקור במכון ההיסטורי היהודי בוורשה

הדבר כבר הפך אצלי כעין מסורת, שבדרכי לתל־אביב אני שט דרך וורשה לבקר שם. ואיך אפשר להיות בוורשה ולא לבקר בבית־הכנסת נוז׳יק, היחידי שנותר לפליטה בוורשה?

כשאני מסתובב בבית־הכנסת, הריני מתחיל לנבור, כמעט בהיסח־הדעת, בַּספרים העבשים המוטלים. ולמען האמת כבר חשבתי לא פעם, שזה עוול בל יכופר, שאנו, שיש לנו כל כך הרבה גבאים בינלאומיים ודואגים לצרכי־הקהל, לא עשינו עד היום הזה ולא כלום להציל את מה שנשאר מספרי יהדות פולין.

במכון ההיסטורי היהודי בוורשה, שלמעשה הוא מחלקה של הממשלה הפולנית, נמצאים אוצרות של ספרים וכתבי־יד, ירושה מיהדות פולין שהושמדה. וחובה להדגיש, שלמרות שהמכון מנוהל על ידי היסטוריונים מפורסמים ואנשי־מדע יהודיים, הרי אף אחד מהם אינו בעל הכשרונות הדרושים למיין את האוצרות האלה. חולפים חודשים ושנים ואוצרות אלה מונחים שם מיותמים, מוזנחים ונגועי עָש...

הרבה פעמים כבר חשבתי אל מי אפשר לפנות בכדי לארגן את השמירה — ואולי, בסידור יעיל יותר, להוציא משם את האוצרות יקרי־הערך האלה, שללא ספק היו גורמים נחת־רוח לכל יודעי־ספר בעולם כולו.

ואכן, חשבתי לי לחובה לבקר במכון ההיסטורי היהודי בוורשה. מנהל המכון הוא פרופסור אפשטיין וממלא־מקומו הוא, פרופסור מאוריצי הארן — אגב, שני אלה לא היו אז במכון —. מצאתי שם את מנהל המשרד, יאן רוכוורגר, יהודי גליצאי ופולקובניק לשעבר בצבא הפולני. הוא אדם נעים־הליכות, שעדיין אוהב לשוחח על יהודי פולין מהתקופה שלפני מלחמת העולם השניה.

עשיתי היכרות עם רוכוורגר על ידי משה פינקלשטיין, הנשיא של שש־עשרה הקהילות היהודיות הפעילות עדיין היום על אדמת פולין.

פינקלשטיין, יהודי מלמברג, שבעצמו עברו עליו שבעה מדורי גיהנום בשעת הכיבוש הנאצי בפולין, איננו רק יושב ראש ועד הקהילות היהודיות בפולין, אלא גם איש הקשר עם מיניסטריון הדתות הפולני. ממנו שמעתי שהשלטונות מתייחסים בחיוב רב לצָרכי הקהילות היהודיות.

בשביל אדם, המבקר תכופות בפולין, לא קשה לרשום לפניו את

ההישגים העצומים של ה״ג׳וינט האמריקאי״ לטובת שארית הקהילות היהודיות בפולין, בפיקוחן של ד״ר עקיבא כהנא.

אירגון ה״ג׳וינט״ באמריקה, המקבל את תקציבו מהמגבית המאוחדת האמריקאית ואירגוני הצדקה המקומיים, הקרואים ׳פדרציות׳, הצליח לרכוש שֵם טוֹב אצל אנשי השלטון הפולני. העזרה המעשית שלהם בתקציבים למטבחים הציבוריים בערים השונות, שם עדיין קיימים כמה מאות אנשים זקנים, מהווה ממש מעשה חסד בעל משמעות רבה ביותר. הפעילות של אירגון ה״ג׳וינט״ כוללת גם עזרה ותקציבים לצרכים דתיים ותרבותיים והם גם דואגים למשלוח תרופות, שאין להשיגן בפולין.

כשחציתי את סף המכון, לא האמנתי שתינתן לי הזדמנות לעלעל מחדש בספרים הרבים, שיש להם קשר לחורבן יהדות פולין.

ראיתי שעובדים שם במרץ רב ומספר רב של פועלים היה עסוק בשיפוץ ובשיקום מרכז התרבות הזה.

רוכוורגר, עם חיוך על שפתיו וברכת שלום עליכם חמה, הזמין אותי ללשכתו. השולחן שלו היה מלא וגדוש מסמכים שונים, ספרים מאובקים למחצה היו מסודרים על המדפים, ונדמה היה שהספרים כמעט מבקשים שמָאן־דֶהוּ יקחֵם ליד.

עיני התעכבה על ספר אחד כתוב בשפה הפולנית על ״השמדת היהודים על אדמת פולין בתקופת הכיבוש הגרמני״.

הספר, המכיל כמעט 400 עמודים, הופיע בשנת 1957, בהוצאת המכון ההיסטורי היהודי ובו אוסף מסמכים הקשורים לפקודות הנאצים בדבר הגזירות השונות על היהודים.

על מסמך, שיש לו קשר ישיר עם ספרים מגיטו לודז׳ — בפרק הבא.

בין הספרים המאובקים

זכרונות מהזמן בו למדתי בישיבה, נחרטו עמוק בזכרון. ובין זכרונות אלה נשארו גם ביטויים מהספרות התלמודית, שתרמו בצורה ניכרת לעיצוב שנות נעורי. בשנות המלחמה היו האימרות האלה של חכמי התלמוד ומפרשיהם, מקור נאמן לחיזוק האמונה, לאישוש הנפש והגוף, אפילו בשעות הקשות ביותר של ייאוש ואובדן האמונה בעתיד. ביטוי בעל משמעות ייחודית של חז״ל, שבתנאים האיומים ביותר שימש כמקור לאמונה ובטחון היה המאמר שליווה אותי תמיד, אפילו

ברגעים שנדמה היה לי שחוד החרב כבר מוטל על צווארי.

חז"ל — (גמרא סוכה, נ"ג) אומרים:

"רגליו של אדם אחראים לכך, שלמקום שם אדם חייב להגיע, הן מובילות אותו שם". כנראה, שזה לא היה סתם מקרה שדחף אותי לביקור הזה במכון ההיסטורי היהודי בוורשה. כי בשעה שישבתי מהורהר ושקוע כל־כולי בספר המיסמכים, כאילו יצא לעומתי ממש המיסמך הבא (עמוד 105 מס' 77).

תוכנו כלהלן:

"אוי!" כמעט צעקתי לעצמי, הלא אלה הם הספרים בהם טיפלתי לפני למעלה מארבעים שנה במשרד הראשי של הגיסטאפו בלודז'.

יאן רוכוורגר לא היה מסוגל להבין ברגע הראשון, למה נשארתי יושב ללא הגה וכמעט לגמרי מטושטש. כששאלתי את רוכוורגר אם אני יכול לקחת אתי את הספר, ענה לי: בחיוך: "אדרבא! אתה ודאי תשתמש בו למטרה חשובה". אולם הוא לא ידע שהספר הזה כמעט הוביל אותי חזרה לגיטו...

לנגד עיני חלפו תמונות מחיי הגיטו וכל זה כאילו תָאַם את הצעקות ההיסטריות של אמי, שעה שהכניסו אותי יחד עם מושקוביץ' בפעם הראשונה למכונית של הגיסטאפו.

אפילו לא הבחנתי שרוכוורגר נגע בכתפי בחביבות ואמרתי פתאום: "אכן, כך קורה שהמקום אליו חייב אדם להגיע, בדיוק לשם מובילות אותו רגליו".

רוכוורגר לא הבין כלל למה התכוונתי בהערתי זו.

אולם בשבילי היה ברור, שביקורי במכון היהודי ההיסטורי של וורשה, היתה לו משמעות היסטורית.

מי אני?

אצל יהודי וורשה כבר אינני האורח מארצות־הברית. רואים בי אחד היהודים הבודדים המנסה ומשתדל להבינם — ותמיד מוכן ומזומן לעזור להם בדרכים ובאמצעים שונים ומגוּוָנים.

גם אצל המזכירות העובדות במשרד של ועד הקהילות היהודיות בפולין, ביניהן עובדות לא־יהודיות — אינני פנים חדשות והן מתייחסות אלי בידידות חמה.

אולם לגבי אותם האנשים, שאין לי אתם שום קשר, הופעתי בלבד מעוררת הרגשה מוזרה של חשד וחוסר־אמון.

אחד מאלה, שפגשתי בליל שבת בשעת התפילה, היה טיפוס מוזר, שקשה היה להבחין בו אם הוא יהודי או לא. הסיבה לכך היתה פשוטה בהחלט: הוא לא החזיק בידו סידור, וחוץ מזה, כשם שהוא עורר את סקרנותי, כך הוא לא הסיר עין ממני.

הוא היה לבוש בגדי חורף, כובע־פרווה על הראש ובעיניים מזוגגות למחצה הביט בי בסקרנות — וכך הסתכל גם ביתר המתפללים.

שהאיש לא היה בן־בית בבית־הכנסת, היה קל מאוד להבחין. אולם מאידך ניכר היה עליו, שהוא מחפש קשר למישהו, מעין רצון עמוק להזדהות עם שני המניינים של המתפללים, שעל פניהם ניתן היה להבחין ללא קושי שהם חיים בתחושה של כיסופים לעבר...

אני שיערתי, שהלבוש האמריקאי שלי כיהודי שהגיע מעבר לים, ימנע ממנו לקשור אתי דברים. אולם למרות הרגשת הזרות, פניתי אליו בתעוזה מוזרה והצעתי ששנינו נשוחח בצורה ידידותית בארבע עיניים.

לא עלה בקושי מיוחד לשכנע אותו, שאין הוא חייב לפחד מפני, וכבר ברגעים הראשונים של שיחתנו נוצרה בינינו תחושה של קירבה. הכפור בחוץ חדר עד לעצמות אולם החמימות של השיחה הלבבית

והגלויה הכניסה את שנינו לאווירה של ידידות ואמון הדדי.

במשך השעה שהתנהלה בינינו השיחה הבנתי, שהאיש איננו סתם יהודי פשוט. זה בלט במיוחד מלשונו הפולנית האינטליגנטית, שבה באו לידי ביטוי ידיעות מעניינות מאוד על חיי היהודים בפולין בימים עברו. לתדהמתי, החייה ממש את נפשי גם בידיעותיו על מדינת ישראל, ואני אפילו ניסיתי להביע דעה מנוגדת לביקורתו על מנחם בגין, אותו ציין "כמנהיג הטרוריסטים" בארץ הקודש.

לא היתה זו משימה קלה בשבילי להיוודע ממנו על תולדות חייו, אותם רשמתי למחרת בפנקסי, והדברים נקראים כך:

בזמן הכיבוש הגרמני של פולין, גר כילד קטן בכפר שהיה במרחק של כ־60 קילומטר מוורשה. נודע לי גם שהוא נשוי ואב לארבעה ילדים. במקצועו הוא מהנדס ואין לו בעיות פרנסה.

ואירע פעם אחת, כאשר היו מסובים בבית פרטי בחגיגה משפחתית של ידידים באותו כפר, שתו רבים לשָׂכְרָה ואחד האורחים צעק אליו פתאום:

"אתה יהודי! יהודי מלוכלך!"

מובן מאליו, סיפר לי ידידי החדש, שזיכיתי את הברנש במכות נמרצות עד שהשארתי אותו מתבוסס בדמו. "עלבון שכזה! חשבתי אז לעצמי, שיָכֹנו אותי בשם כה מלוכלך — יהודי?!"

"כשישבתי בכלא מספר חדשים, חשבתי לי לפעמים: היתכן, שאותו ברנש שזיכה אותי בשם כה מלוכלך — יהודי — היתכן שהוא צודק? האומנם אפשרי הדבר שמוצאי מהעם היהודי?.

ואכן נודע לי אחר־כך שהדבר אמת, שאני אכן יהודי!

האמת נודעה לי מפי "אמי" שסיפרה לי:

"ההורים האמיתיים שלך זרקו אותך דרך חלון הרכבת בשעה שנשלחו למחנה ההשמדה.

"אדם אחד מצא אותך ליד עץ עֵבוֹת בקרבת מקום לתחנת הרכבת ומשם הביאו אותך אלינו למשק שלנו.

"אנו גידלנו אותך במשך כל השנים באהבה אמיתית בדיוק כאילו היית ילדנו. נכון הדבר שגידלנו אותך כילד נוצרי, אולם כנוצריה מאמינה לא ראיתי שום דרך אחרת כיצד להציל את חייך.

"ויתכן", סיפרה האשה הישישה בדמעות, "שהדברים שאליהם התייחסת אז בכעס, כשפינו אותך יהודי, הם אות משמיים, שתדע מי אתה ומה הם שרשיך האמיתיים..."

★

״מאז אותו מאורע — המשיך המהנדס לספר — לא חדלתי לחפש, לְגַבּוֹר במסמכים, כדי למצוא אם קיים באיזה שהוא מקום אדם היכול לעזור לי למצוא מי אני ומאיין מוצאי.

״הייתי נותן כל מה שיש ברשותי, לדעת מי היו אבי ואמי ואיפה נולדתי״, אמר בפנותו אלי. ״היש אדם שיוכל להבין אֶת צערי וכאבי? נכון שאינני יודע להתפלל, אולם מפעם לפעם אני מזדמן לבית־הכנסת, כדי להראות לפני עם ועדה שאני שייך לעם היהודי!״

★

עוד יחלפו ימים רבים עד שאירוע זה ופגישה זו ייטשטשו בזכרוני. הדבר השפיע עלי בצורה כה עמוקה, שמסרתי לחוגים יהודיים רבים את סיפור אותו מהנדס. במידה שאותו סיפור — ובטוחני שאין זה הסיפור היחיד מסוג זה — השפיע על שומעי, שיבינו ביתר עמקות את המהות האמיתית של הטרגדיה היהודית, הרי נעלה מכל ספק שמקרה זה עורר את מצפונם של הללו שאצלם המושג ״שואה״ אינו אלא חלק של ההיסטוריה היהודית רבת הסבל והתהפוכות.

זו טעות מרה ויסודית לחשוב שתקופת היטלר נסתיימה עם סופה של מלחמת העולם השניה.

הן אנחנו רואים בעין, שבאיזורים שונים וארצות רבות התעוררה מחדש תנועה שמתפקידה לעורר את השנאה האנטישמית והתעמולה האנטי־יהודית, והדבר הזה בא לידי ביטוי אפילו במקומות שם לא היתה מעולם דריסת רגל לאדם מישראל.

קדיש

לפי מראהו נראה היה לי שהוא יהודי בשנות השבעים לחייו. אולם עמידתו העירנית והצורה בה נהג העידו על זריזות רבה. אם זכרוני אינו מטעה אותי נפגשתי עמו בפעם הראשונה בביקורי הראשון בפולין ובוורשה, שעה שהגעתי יחד עם משלחת רבנים מארצות־הברית.

תשוש אחרי ישיבה ממושכת במיניסטריון הפולני לענייני דתות בה נדונו הרבה בעיות הקשורות ליהדות פולין שהושמדה, פגשתי את האיש הזה בדלת הכניסה לבית־הכנסת.

זה אירע בדיוק ביום הזכרון לפטירת אמי, עליה השלום, שהוציאה את נשמתה בתאי הגזים של אוישוויץ.

מאז הפגישה ההיא התיידדנו במידה מסויימת.

בפעם השניה נפגשתי עמו שנה אחר־כך בשבת בבוקר בשעת התפילה. שם גם נודע לי, לתדהמתי, שהוא אינו עם־הארץ בלשון העברית.

לפי נוסח תפילתו לפני העמוד ומהמבטא העברי הטהור מסתבר, שבעל־התפילה מוצאו מעיירה קטנה בפולין, מספר קילומטרים מוורשה.

באורח לבבי שוחחנו על הכול ובעיקר על יהדות פולין מימים עברו. בין היתר היו לו ידיעות מהימנות על רבי חסידי אחד, שבשעתו קנה לו שם כאחד החלוצים במחנה הדתי, שבזמנו חלם לייסד עיירה חסידית בארץ ישראל.

בן־שיחי נדהם לשמוע, שהעיירה בישראל התפתחה מאוד, והוא — כמוני — לא יכול היה להאמין, שאותו רבי, אותו עוד הכיר בילדותו, מקום מושבו דווקא בארצות־הברית.

המשכנו בשיחתנו גם אחרי התפילה, וכאילו בהיסח־הדעת שאלתי

אותו "אנא, הסבר לי, למה אתה אומר כל הזמן 'קדיש'? כלום יום זכרון הוא למישהו ממשפחתך?"

מניה וביה הרגשתי שעשיתי עוול בעצם הצגת שאלתי. היהודי כאילו נאלם דום. תשובה על שאלתי לא קיבלתי.

העליתי לפניו שנית את שאלתי.

"תקשיב היטב", אמר אלי, "אתה באמת רוצה לדעת, אחרי מי אני אומר 'קדיש'? אם כך — תקשיב בשום־שכל — אחרי עצמי!

"אתה שומע מה שאני אומר לך?

"אחרי עצמי..."

כשיצאתי מבית־הכנסת היתה לי ההרגשה המוזרה, כאילו בת־קול רודפת אחרי ואני שומע כל הזמן, ממש ללא הרף: "אחרי עצמי, אחרי עצמי..."

★

"כלום ניתן לדעת מי עוד אומר קדיש אחרי עצמו," הרהרתי כשחזרתי בדרך מבית־הכנסת לבית־המלון.

"יתכן", אמרתי לאיש שהתלווה אלי, "שהוא אינו היהודי היחיד האומר 'קדיש' אחרי עצמו". נראה, שיש עוד הרבה יהודים שנפשם דוכאה עד עפר בפולין והם הוגים בחשאי מחשבות מעין אלה, ואין הם מסוגלים אפילו לדובב את עצמם ולספר את המעיק על לבם ואפילו לא לצעוק כדי להקל על עצמם...

★

נשארתי לבדי, בודד בחדרי בבית־המלון.

במוחי התערבבו האמירה "קדיש אחרי עצמי" עם הילולות קורעות־הלב של האסירים באוישוויץ וצעקותיהם־קריאותיהם "שמע ישראל!" שהגיעו לאוזני כולם בטרם דחפו אותם בכוח לתאי הגזים.

הצייר־האמן

הופעתו ועמידתו עוררו סקרנות ואפילו התגנב חשד ללב שיש משהו מסתורי במראה פניו.

הגוף החסון והגבוה והזקן השחור משחור, כאילו תאמו את לבושו הייחודי, שייצג דמות של צייר־אמן מהמאה הקודמת.

פגשתי אותו בבית־הכנסת נוֹוִ'יק בוורשה.

סקרנותי גברה על איפוקי, ובקשתי להיכנס לשיחה עם אותו טיפוס מיסתורי. משה פינקלשטיין, יושב ראש ועד הקהילות בפולין, הפגיש אותנו, בהעירו: "אפשר לדבר אתו". התפתחה שיחה מעניינת ולבבית עד שלשנינו היה קשה אחר כך להיפרד זה מזה.

כתוצאה משיחה זו רשמתי אחר־כך את המידע כלהלן:

בשום פנים ואופן לא רצה להגיד לי את שמו. שוחחנו בשפה הפולנית וּמְדָבָרִים שגלגלנו היה נהיר לי שהוא יודע על בוריה גם את השפה הגרמנית.

התחוור לי, שהוא מתפרנס, אם כי בצמצום, רק מעבודותיו האמנותיות. בעצם, הדגיש שהוא מתמסר לרישומים אמנותיים על נושאים יהודיים בלבד.

ככל שהתאמצתי לקבל ממנו פרטים על בעיותיו האישיות, עָבָרוֹ וצורת חייו המוזרה, הוא התחמק מלדבר על נושאים אלה.

מהשיחה שניהלנו התחוור לי, שיושב מולי אדם בעל אינטילגנציה, שכללה גם ידיעות מסויימות במנהגים יהודיים ויידע על מסורות יהודיות.

בשעות שיחתנו הוא הֵצִיץ כל הזמן לספר שהחזיק בידיו — שאגב, לא נראה כלל כסידור — ובשעת מעשה גם התנועע, כאילו הוא אומר תפילה חרישית.

אם כי למרות מאמצי לא עלה בידי להיוודע ממנו על זהותו נודע לי כששוחחתי עם כמה יהודים מוורשה, שאתם התידדתי, סיפור מזעזע על אותו טיפוס מיסתורי.

הם סיפרו לי שהצייר־האמן הוא פולני; היו גם אחרים שהבטיחו, שאכן הוא נולד בפולין, אולם הוא ממוצא גרמני. היהודים סיפרו דברים מרעישים מעברו ומהי העילה שנעשה יוצא ונכנס לבית־הכנסת נוז׳יק. והרי סיפור המעשה:

בתקופת הכיבוש הגרמני הוא היה נוכח בגירושים האכזריים של היהודים מגיטו וורשה. כנראה — כך סיפרו לי היהודים — שמעשיהם של הגרמנים, רציחותיהם האיומות ואכזריותם הנוראה כמעט שיבשו עליו את דעתו. הוא גם היה עֵד־ראייה כיצד הנאצים וְיֶתֶר הגרמנים, שיכורים־למחצה, היו זורקים לאוויר תינוקות יהודיים וגופותיהם הרכים התרסקו על אבני הרחובות.

מאז היה עֵד למאורעות איומים אלה — סיפר לי — החליט ״האמן המיסתורי״ לקבל עליו ״תענית־דיבור״. פשוט — והדבר רחוק מאוד מלהיות כה פשוט! — במשך עשרים שנה עמד בהחלטתו, לא הוציא מלה מפיו, שתק כל הימים. הוא עמד בקשר עם אנשים ומכר את תמונותיו ורישומיו על ידי כתיבה על פיסות נייר.

סיפרו לי גם, שמזמן לזמן היה רושם על פתק, שאם אנשים, היצורים המושלמים ביותר שאלקים יצר, הפכו להיות חיות צמאות דם, אז עם אנושות זו אין הוא רוצה יותר שום מגע ושום שייכות...

כששאלתי את היהודים האלה, מה גרם לכך ששינה במידה כה יסודית את מנהגי חייו ומדוע הוא בא בתכיפות כה רבה לבית־הכנסת, קיבלתי תשובה מוזרה:

לדעתו של האמן — ביקוריו בבית־הכנסת ו״תפילתו״ בצוותא עם השרידים החיים־למחצה של היהדות הפולנית הנהדרת, מביעים תחושה מסויימת של הזדהות עם אלה שהמלאך המשחית לא היתה לו שליטה עליהם...

★

את המתנה שהביא לי למחרת, ציור־שמן של יהודי בעל זקן ופיאות, קיבלתי ממנו ברצון.

אולם זה טרם השביע את סקרנותי לדעת מי האיש הזה ומי יודע אלו סודות הוא נושא עמו, סודות שאולי לעולם לא יראו את אור היום.

שליחות בניו־יורק

המזוודות שלי כבר היו ארוזות, ומחשבותי התרכזו סביב עניינים מסויימים, שהניעו אותי — ואולי גם כפו עלי — לבקר פעם נוספת בפולין.

זה אירע ביום שישי בבוקר, כשהופיע במשרדי אורח בלתי צפוי; האורח, יהודי מכובד ממוצא פולני, שחָוָה בגופו ובנפשו את כל תקופת המלחמה העולמית השניה באחד ממחנות־המוות הגרמניים. הוא הראה לי מכתב, שזה עתה קיבל מאת דודה שלו בדרום־אמריקה.

תוכן המכתב היה ממש קורע־לב. היא הודיעה במכתבה, שזה עתה קיבלה ידיעה שפַּת אחותה נשארה בחיים והיא נמצאת בפולין.

ידיעות מסוג זה, שנים כה רבות אחרי תום מלחמת העולם השניה, הן דבר נדיר. והעיקר — מה בדיוק ביקש ממני האורח?

"תיפגש עמה", אמר לי, "אם רק יהיה הדבר לְאֵל ידך, אמור לה בשמי, שאעשה הכל כדי להביאה לניו־יורק ולהתאחד עם משפחתנו".

אורחי נדהם כששמע שמחר, במוצאי־שבת, אני נוסע לפולין. "האמן לי", העיר לי, "תזכה במצוה אם תביא לי דרישת־שלום אישית מהדודנית שלי".

הַבטחתי שאעשה הכול כדי להיפגש אתה, הסירה את הקדרות מעל פניו.

★

את הכתובת שקיבלתי בניו־יורק מצאתי ללא קשיים מיוחדים. אולם הבעיה התחילה שעה שנודע לי, שבעיירה הזאת קיים רק טלפון אחד ויחיד.

השיחה שלנו נערכה מאוחר בלילה ושמחתי היתה רבה, כאילו,

למשל, מצאתי מישהי ממשפחתי. סיכמנו שניפגש במקום מסויים בוורשה, והמקום הזה, כפי שמסרו לי, נמצא בדיוק מול מקום מושבו של השגריר האמריקאי.

★

למחרת, כשהייתי בדרך למקום הפגישה, היה קשה לי להחליט באיזו שפה עלי לשוחח עם אשה, שזו לי פעם ראשונה בחיי שאני נפגש עמה.

כפי שמסר לי ידידי בניו־יורק, מוצאה היה מאחת המשפחות הידועות והמפורסמות בגליציה שלפני מלחמת העולם השניה. ידידי הוסיף והדגיש, ש"אַתם תוכלו להבין זה את זה ביידיש, ואם, בלית ברירה, תהיה חייב לדבר אתה פולנית, הרי ללא כל ספק כבר תִסתדר גם בשפה זו".

כשהגעתי לכתובת עליה סיכמנו, נצבתי נבהל ומשתומם. ברכי כשלו ופשוט לא הייתי מסוגל להוציא הגה מפי.

עמדנו ליד כניסה לכנסיה. משתומם הערתי לנהג הפולני שלי. "אתה בטח טעית".

תוך כדי חילופי דברים עם הנהג, ניגשה אלי נזירה בלבושה המסורתי ואמרה:

"האם אתה האיש שהביא לי דרישת־שלום ישירה מהדודן שלי בניו־יורק?"

ההלם היה כה חזק, שאני אפילו אינני זוכר מה עניתי לה. בנוסף לכך הייתי מבולבל לגמרי ששתי נזירות נוספות, אחת מהן אשה מבוגרת, מביטות עלי בפיות פעורים, שעה שעמדנו ליד הכניסה לבניין הכנסיה.

"הנזירה־הדודנית" התייחסה באדיבות רבה לבקשתי, שננהל את שיחתנו במשרד. "אני מבינה היטב לרגשותיך הדתיים", אמרה הנזירה, "ואני מעריכה בכבוד רב את בקשתך הרצינית", הוסיפה.

★

דומיה שררה בחדר כאילו לא היה שם אדם.

ובבת־אחת — קול משונה, שהיה בו מיזוג של שברון־לב ותעוזה. הנזירה התחילה את סיפורה: "בסך־הכול הייתי ילדה צעירה, לא מלאו לי עדיין 16 שנה, שעה שהשתחררתי מאוישוויץ".

היה ברור שביקשה להבטיח, לבל אפקפק באמיתות סיפור־המעשה

שלה, היא קיפלה את שרוולה והראתה לי את זרועה עליה היה מקועקע המספר שסימנו אותה בו באוישוויץ.

"הייתי בודדה, חולה, הרוסה מבחינה פיסית, אולם מייד אחרי שהצבא הרוסי פתח את שערי מחנה אוישוויץ ושיחרר אותנו, השתמשתי באמצעים רבים כדי להיוודע אם מישהו מבני משפחתי נשאר בחיים".

"כל המאמצים שלי בכיוון זה לא נשאו פרי", הדגישה, כשמעיניה זולגות כל הזמן דמעות.

"אבא'לה שלי היה יהודי מאוד אדוק", אמרה ביידיש עסיסית. "אני זוכרת אפילו, כשהייתי עדיין ילדה קטנה, כשאבא'לה היה נושק את המזוזה, היה נוהג לומר: "השם ישמור צאתנו ובואנו לחיים ולשלום מעתה ועד עולם".

כשהקשבתי לאותן מילים ספורות, במבטא גליצאי מובהק, נשארתי יושב, מבלי שאהיה מסוגל להוציא מפי הֶגֶה.

"פַּת אחת של הכנסיה הקתולית לקחה אותי תחת חסותה... הוציאו אותנו מאוישוויץ והובילו אותנו לבית הבראה. חודשים מספר אחר־כך, שיכנו אותנו בבית־ספר שפעל תחת השגחת הכנסיה.

"אתה חייב להבין אותי, שלא המרתי את אמונתי... ככלות הכל עליך לזכור שאנחנו מתפללים כולנו לאותו אלקים... אלקי הצדק והרחמים.

"ואתה יכול להאמין לי, שבמשך כל הזמן, שנים כה רבות אחרי מישטר היטלר, לא קרה אף פעם שלא אתפלל לבריאותם של בני עמי. אני האמנתי וקיוויתי, שמישהו מהמשפחה שלי עדיין נותר בחיים, ושבאיזה מקום בלתי ידוע עדיין נמצא מישהו המחפש אותי".

כשאמרה את הדברים האלה הוסיפה בנימה של "אמירות איכה": "אני עדיין קשורה ל"עמי" ואני זוכרת אפילו את הזמירות שאבא'לה שלי היה שר בליל שבת ליד השולחן".

"כל מקדש שביעי כראוי לו", פרצו המילים מגרונה בקול של דיבוק...

"ודאי הדבר שאינך מסוגל לחדור לנשמתי ואינך יכול בשום פנים ואופן להבין את המתחולל בלבי", העירה בנימה של תמימות. "ככלות הכל, אתה חייב להבין, שאני חייבת תודה עמוקה ואמיתית לאלה שהצילו אותי ודאגו לי שחיי יהיו קדושים למטרה ותוכן".

"אני ממלאת שליחות חשובה בחיי בכך שאני עוזרת לחנך דור

שיבין את חשיבות הדבר לאהוב את האנושות ללא הבדל מי הם ומאין מוצאם.

״דודי ודודתי בטח יתביישו בי מפני שעזבתי אותם, והם עכשיו בטח לפי חשבוני מאוד מבוגרים והדודה היא ודאי בת שמונים ומעלה.

״בקש אותם, אם תהיה מוכן לעשות זאת, שימחלו לי; הם הלא יודעים שרבון העולם הוא אלקים של סליחה וכפרה...

״הייתי רוצה מאוד להיפגש ולגלות לפניהם את לבי — — — כלום אתה חושב שהם ימחלו לי? ככלות הכל, הלא הם חלק מבשרי ודמי!

״כלום אינך חושב, שהם חייבים להבין את צערו של אדם סובל שנותר בחיים על פי נס, אחרי מהפכת סדום ועמורה כזאת שאין מָשָׁלָה בתולדות האנושות?

״אמור להם — כי אני רואה שאתה אדם בעל הגיון ושכל — אמור להם אפוא, שאני מתפללת לבריאותם ואני חושבת עליהם כל הזמן. מה דעתך? האומנם יהיו מוכנים למחול לי?״

★

הרהרתי בלבי: פגישה מוזרה.. הנה מסבים בצוותא שני יהודים, שבשנות נעוריהם סבלו יחדיו את מוראות אוישוויץ, עֻדים חיים לאותן משרפות אדם, אחד מהם בכיפה לראשו, השניה בלבוש נזירה קתולית, שמגרונה בוקעות זמירות אביה.

הגרמנים הרוצחים, שרפו גוויות יהודים ואפילו את שמות השרידים שחיים עדיין — השמידו.

איזו דרישת־שלום אהיה מסוגל למסור לידידי בניו־יורק, חשבתי כשנסעתי חזרה לבית־המלון.

התלבטתי בבעיה. אם לגלות את האמת או להסתיר אותה מהם.

למרות הכאב והתיסכול החלטתי כי אני חייב לספר הכול לדוד בניו־יורק, וככל שאזדרז לעשות זאת, הייתי בטוח, שיוטב גם לי.

★

הפגישה עם המשפחה שלה, שנערכה בביתי במוצאי־שבת הראשון לשוּבי מוורשה, היתה בשבילי חווייה, שתישאר ימים ארוכים מאוד בזכרוני.

אני חושב, שלא אפריז אם אומר בגילוי־לב, שלא ידעתי איך למסור את ״דרישת השלום הישירה״ מוורשה. שולחן הכתיבה שלי היה רטוב

מדמעות, ואינני מתבייש לספר, שגם אני בעצמי בכיתי אתם.

בכיתי על האסון הזה, שהוא המשך לא טבעי של תקופת היטלר, וחשבתי לעצמי, מי יודע כמה אסירים של אוישוויץ, "יראי־אלקים" בדומה לנזירה יהודיה זו, עדיין נמצאים כיום הזה בכנסיות, בחשאי, בחדרי חדרים, עדיין מדברים או מלחשים לעצמם — — — "אבא׳לה שלי..."

★

מה שידוע לי היום הוא, שהדוד מניו־יורק נמצא בקשר מכתבים עם הנזירה.

אם יגיע היום בו יתאחדו שלושת השרידים של חורבן היטלר — קשה לַנַּבֵּא.

ימים ידַבֵּרו...

אחרית דבר

בסיומו של ספר תעודה זו שוב אני עומד המום ונסער — אם מילים אלה אכן מבטאות שמץ מכל המסופר ומתואר בו — מול החורבן האיום של יהדות פולין — וזו של לודז׳, עיר מולדתי בפרט — ואינני מסוגל לתפוס את המשמעות האיומה של השואה, השמדת ששה מיליון יהודים, גברים, נשים וטף בגלל הרעיון המטורף של האשמדאי־היטלר, שהטיל על העם הגרמני להשמיד ולסלק מאדמת אירופה את בני העם היהודי, אך ורק בגלל היותם יהודים.

בעוד הגרמנים עושים כל שֶׁלְּאֵל ידם למלא אחרי הפקודה האיומה הזאת, שאין לה אח ודוגמה בתולדות האנושות, אנו עדים למאבק יומיומי להישרדות של המוני העם היהודי, יחידים — אבות המקריבים את חייהם, אמהות הנושאות את תינוקותיהן, אחים ואחיות, חכמים גדולי־תורה ופשוטי עם — הקמים מדי יום ביומו אחרי לילות בַּלָּהָה וסיוטים להמשיך להאבק על קיומם, לשרוד כיהודים, כיחידים וכעם, על אף צו ההשמדהָ האיום והנורא הרובץ לפתח בתיהם, האורב להם על כל צעד ושעל.

כשאני חוזר ומעלעל, יושב וקורא, את שהעליתי בדם לבי על הנייר, זכרונות נעורים, דמויות אבא ואמא ז״ל, מלמדים שלי, רבנים שהייתי שרוי במחיצתם, קורות הגירושים והכליאה בגיטו, הגירושים למחנות המוות הנוראים, המאבק הנואש לפת לחם, לקערת מרק, מנת קמח זעומה, הדביקות הנואשת לשמור על אכילת מצה בחג הפסח, התפילה בציבור — יש לי ההרגשה, שאני ממשיך את המלחמה הנצחית של כלל ישראל — וכל יחיד בעמנו — על מהות חיינו, טעם קיומנו, תקוות עתידנו למרות השמדת שליש עמנו בשואה.

אינני יודע אם נִיחַנְתִי באותה השראה אלקית המחזקת את ידיו

של כל אדם בישראל, למלא את תפקידו כמיטב יכולתו וכשרונותיו, במטרה להנחיל לדורות הבאים חווייה מרעישה, מדריכת מנוחה, המצווה לכל יהודי בכל אתר ואתר להילחם על ההמשך האלוקי של העם היהודי בכל דרך, והעיקר באותה דרך שהיתה כה אופיינית — ותהיה אופיינית עד קץ הימים — להעלות על הנייר את הקורות, ללא כְּחַל וּשְׂרָק, רק לספר את האמת; להראות את גדולתם ואומץ לבם של גדולי־תורה ופשוטי־עם במאבק המשותף, לשרוד, לְבַלות את האוייב האיום והנורא; לספר לדורות הבאים את תולדות האנושות במלחמות ההתגוננות של המוני העם היהודי בכל הדרכים והאמצעים שנמצאו להם, להרחיק את יום הדין הסופי ולשָׂרוד, להמשיך ולהתקיים באמונה בלב שֶׁנֶצַח ישראל לא ישַׁקר.

אני מבין, שקורא שורות אלה אולי יהרהר, שכותב הדברים האלה מגזים באמונת העם ובנצח ישראל. אני גם מודע לכך, שיש מקום לשאלות נוקבות ולהערכות שונות, על תפקיד ה״יודענראטים״ ומנהיגיהם, מי שמנסה ללמד זכות על אחדים מהם ומי שמגנה את המנהיגים היהודים בפה מלא. אולם לעניות דעתי עלינו להיזהר מלהחפז ולהוציא משפט על אלה שנמצאו בתנאים האיומים ביותר שניתן בכלל להעלות על הדעת, ונעלֶה מכל ספק שֶׁעֲנִיָה וַדַלָה הִכולת שלנו למסור כל מה שחשו אחינו הקורבנות — כשעמדו מול השונא הנורא ללא אמצעי הגנה, ללא כוחות, מורעבים, מושפלים כבני־אדם וכיהודים, ובכל זאת לא אפסה האמונה בלבם. נהפוך הוא: אני מזכיר בספרי גם מקרים שיהודים מתבוללים שבמשך כל ימי חייהם ניסו לברוח מבני עמם, לא לחיות בסביבתם, לא לדרוך על סף בית־כנסת, חזרו בשעות האיומות האחרונות למקור מחצבתם ממלמלים באמונה פסוקים מזכרונם או חוזרים אחרי אחרים שזכרו. על הסף בין החיים והמוות חזרו לאמונתם, לתורת חייהם של אבות וסבים, ונכנסו למשרפות הגז והחנק כיהודים ששבו למקור מחצבתם.

בדפים ובפרקים שניסיתי בכל מאודי להעלות באמונה את פרשת מאבקי ה״יודענראטים״ — בעיקר זה של לודז׳ ואישיותו של מרדכי חיים רומקובסקי ורבים אחרים — הירשיתי לעצמי גם לשפוט את ראש ה״יודענראט״ שסוף סוף הלא שיתף פעולה עם הגרמנים — אולם בראייה לאחור ממרחק של כמעט שני דורות, עשיתי הכל שלא לשים את עצמי פוסק אחרון ומוציא גזר־דין. מה שעשיתי, הוא — למסור עדות נאמנה — והדורות הבאים של חוקרים יהודים

— ואולי גם לא יהודים מחסידי אומות העולם — הם שיסיקו את המסקנות.

ואכן — פרשת המעשים מדברת בעד עצמה, אולם אין היא כה פשוטה כדי להוציא גזר־דין ללא צל של ספק. אם אזכיר בלבד, שגיטו לודז׳ עדיין מנה עשרות אלפים נפשות יהודיות על סף סיומה של המלחמה, שגיטו לודז׳ היה האחרון, או אחד האחרונים, שהושמד מכל קהילות אירופה, ואלמלא היו נעצרים כוחות הצבא האדום על הויסלה בקרב הנואש של הפולנים נגד הגרמנים, יתכן שיהודים רבים, אולי עשרות אלפים מגיטו לודז׳ בלבד, היו ניצלים ושורדים לראות את מפלתו של האוייב הגרמני־נאצי.

מי יכול ומסוגל לשפוט את מהלכי ההיסטוריה בכלל ואת מהלכי מלחמת העולם השניה בפרט. הסתום עדיין רב מן הגלוי. הארכיונים הסודיים מתחילים רק עכשיו להוציא לאור את המיסמכים הסודיים של מלחמת העולם המערבי נגד ההוּנִים הגרמנים. ולכן אינני מַשְׂלֶה את עצמי להוציא משפט, אולם אני תורם בדפים אלה, אמיתות היסטוריות שכל חוקר נאמן לתפקידו ולמשימתו יוכל להסתמך עליהם, להסיק את המסקנות המתבקשות מאליהן להעמיד למשפט הדורות הבאים גם את מעשיהם של ה״יודענראטים״ ומנהיגיהם.

הקורא יבחין בדפים הרבים שהקדשתי לבעיית המזונות בגיטו. נעלה מכל ספק, שכוונת הגרמנים היתה בראש וראשונה להשמיד את היהודים ברעב ובמחלות ובצמצום כל עזרה רפואית. דרך זוועתית זו הצליחה בהרבה מקומות לחסל חלק נכבד של תושבי הגיטאות, וכך קרה הדבר גם בגיטו לודז׳. למעשה, המצב בלודז׳ לא היה שונה במקומות אחרים.

אולם אין להתעלם מהעובדה שהרבה אנשים, נשים וילדים — אלה שהצליחו לשרוד ולא ליפול לידי הגרמנים הרוצחים — החזיקו מעמד במשך כל שנות המלחמה למרות מדיניות ההרעבה של הנאצים. כמובן, הדבר עלה בידם בכל מיני תחבולות ובעוד יותר יסורים שהיום, בראייה לאחור, אי־אפשר כלל להבין איך הצליחו להתגבר על הרעב המציק והמַתְיש במשך שבועות, חודשים, שנים. מסתבר, שאילו ה״יודענראטים״ ומנהיגיהם היו מנהלים מדיניות יותר עקבית ומסורה להצלת האוכלוסיה היהודית, התוצאות היו יכולות להיות הרבה יותר חיוביות. לכן, אין בליבי ספק, שחוקרים והיסטוריונים יגיעו למסקנה — החוזרת ונישנית במאות ואלפי מיסמכים ועדויות מתקופת הגיטאות

במלחמת העולם השניה — שבעיית המזונות והתרופות למחלות היו המניעים הראשונים של המדיניות הנאצית להשמיד את העם היהודי ולהעמיד פנים כלפי העולם — ומשום כך גם כלפי ההיסטוריה — שידם לא היתה במזימה, מאחר שתנאי המלחמה כפו עליהם מדיניות של צמצומים והגבלות בשטח המזונות, דבר שהיה מקובל אצל כל האוכלוסיה האזרחית בארצות שנמצאו במצב מלחמה. כל המזונות היו קצובים בשביל כל האזרחים, ומובן מאליו, שאותו גורל פקד גם את אוכלוסיית היהודים בגיטאות בארצות הכבושות.

אולם האמת ההיסטורית היא שונה לחלוטין. ההרעבה של האוכלוסיה היהודית בגיטאות היתה "מדיניות מוצהרת" שהיתה נקוטה בידי השלטונות הגרמנים הכובשים בעיקר במזרח־אירופה. ותשמש עדות לכך העובדה, שכשהגרמנים הבחינו כי קציר המוות מרעב ומחלות "אינו מניח" את דעתם, עברו למדיניות גירושים מהגיטאות למחנות מוות, שם עסקו במו ידיהם בחיסול מאות אלפים ומליונים יהודים בתאי־גזים ומשרפות. ולא זו בלבד. שם העסיקו את מגורשי הגיטאות בעבודות־סרק למרר את חייהם ולקרב את קיצם גם על ידי קיצוב מזונות אכזרי. מה עוד שמזונות אלה לא היו ראויים לשמם ולא היו אמורים כלל להזין אפילו את היהודים העובדים ב"קומאנדום" ובעבודות טישטוש העקבות של הפשעים האיומים.

ניסיתי לגעת במירב ההיבטים של מדיניות החיסול אותה ניהל השלטון הגרמני הכובש. אולם חובה לציין שללא עזרתם של ה'פולקסדויטשה' וגם הפולנים עצמם, הגרמנים לא היו מצליחים לבצע מדיניות זו. ההסטוריונים והחוקרים יהיו חייבים לגלות את מלוא אומץ־הלב כדי להצביע על האשמים הנוספים שעזרו, שירתו וגם נהנו מן העזרה שהושיטו לגרמנים בהשמדת היהודים ובהחרמות, גזילות ושוד.

פרשה זוועתית מיוחדת היא מדיניות הגזרות הרשמיות נגד היהודים, שניהלו המוסדות והשלטונות הגרמנים וכפו אותם במלוא האכזריות על ידי אירגוני הגיסטאפו וה־אֶס־אֶס וגם המשטרה הפלילית. הגרמנים ועוזריהם ידעו, או הבינו מעצם ההחלטות והגזירות, שמדובר במדיניות נגד יהודים שתהיה מלוּוָה "בהחלטות סופיות". ואין תימה בכך. הלא המנהיג המטורף של גרמניה הנאצית הודיע על כך בפומבי שנים לפני כן, שתפקידה של גרמניה לחסל את נוכחות היהודים על אדמת אירופה. כל בר־בי־רב היה יכול מיד להבחין שמדובר כאן בפתרון

סופי, חיסול ממש, גם אם קשה היה להעלות על הדעת שמדיניות הגרמנים תגיע לזוועת־הזוועות של השמדת יהודים במחנות מוות, בתאי־גזים ובמשרפות. אולם ברור היה שהמדיניות הגרמנית כלפי היהודים מנוהלת בכיוון של נקיטת "החלטות סופיות" לחיסול הקיום היהודי באירופה.

אני מביא את הדברים בפירוט, אם כי רבים מהדברים כבר ידועים בספרות המחקר והתיעוד של השואה. אולם ספר־התעודה שאני מגיש כאן לקורא ולחוקר הוא יחודי בכך, שהוא מתרכז בתיאור ההתפתחות של מדיניות ההשמדה הנאצית בגיטו אחד, זה של לודז׳, ודווקא בגיטו שהיה כמעט מהאחרונים — אם לא האחרון ממש — להשמדה.

לא התעלמתי גם מההיבטים השליליים השונים כגון "שתדלנות" ומדיניות ה"יודענראט" מזה, ותיאור מעשים ואנדאליים של הגרמנים בהרס כל זכר לקיום היהודי בקהילת לודז׳, מזה. הבאתי את הֶרֶס "בית־הכנסת הישן" בלודז׳, שהיה אחד מבתי הכנסת המפוארים באירופה בכלל ובפולין בפרט.

למותר כאן להוסיף, שמצב דומה היה מנת חלקם של כל בתי־הכנסת ובתי־המדרש ברחבי פולין, להוציא בניינים ספורים — כגון בית הכנסת נוז״יק, לדוגמה — שנותרו בדרך נס שלמים, ועכשיו הם משוקמים. אולם העובדה ההיסטורית מספרת ברורות, בעובדות שאין איש מסוגל להכחישן, שהגרמנים לא זו בלבד שרצו לעקור מן השורש את הקיום הפיסי של היהודים. אלא גם להשמיד ולהחריב את כל אוצרות הרוח והיצירה של יהדות פולין ומזרח־אירופה, שמעטים בעמים הגדולים והמתורבתים בעולם המערבי יכולים להתגאות בשכמותם.

הברבריות הגרמנית — המתיימרת עוד היום להיות אחת המדינות הנאורות והמפותחות בעולם — באה כאן לידי ביטוי מזעזע. אין זה חשוב כלל, לעניות דעתי, אם הגרמנים הוציאו מתוכם יוצרים מהוללים, מוסיקאים ראשונים במעלה ומה לא. מה שקובע בשבילנו היהודים — ולכל אדם נאור ומשכיל מחסידי אומות העולם — שהגרמנים היו מסוגלים לרדת לתהומות אפלות של פראות וברבריות שלא היתה כדוגמתם בעולם, וזה ישאר כאות קין וככתם שאין לו כפרה ולא מחילה. תקופת השואה תישאר לָעַד, בזכרון האנושות, ואנו, העם היהודי, נזכור לנצח את האיומה בשואות שפגעה בנו ושהעם הגרמני כולו נושא באשמה זו עד סוף כל הדורות.

השיפלות והאכזריות, הבהמיות והחייתיות, הגיעו לשיאן

ב"מדיניות" שקבעו הגרמנים במסירת ניהול הטבח הלאומי הנורא בידי... "מנהיגים־יהודים", ששיתפו אתם פעולה. נעלה מכל ספק, שכל ראשי "היודענראטים" ומשרתיהם העלובים והנכנעים ידעו שהם כלי־שרת בידי הגרמנים, לעזור להם להצליח במשימת "הפתרון הסופי". כיום יש חוקרים ואנשי־הגות גם בתוכנו, המלמדים מי פחות ומי יותר, זכות על ה"מנהיגים" האלה. הם נתלים באמירה של חז"ל: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו". אולם הגישה הזאת, לעניות דעתי, מופרכת מעיקרה. משתפי־הפעולה האלה עם הנאצים כבר אינם בחיים. אף אחד מהם לא נותר, למיטב ידיעתי, בחיים, כדי לבוא ולעמוד למשפט האומה ולגזר־דין הדורות הבאים. אולם קיימים רבים שניצלו מהגיטאות וממחנות המוות והם עדים חיים לכל המעשים האיומים להם היו מסוגלים "מנהיגים" אלה כדי לשרת בנאמנות את הגרמנים הרוצחים, בתואנה, שעל ידי הפקרת חלק מהאומה, החלשים, החולים, הזקנים, וגם הילדים למטה מגיל מסויים — בדרך זו יצליחו להציל את הבריאים והחזקים שֶׁיִּבָּלו את האויב. זה טיעון סרק המסנוור עיני תמימים. עיני אלה המביטים על תקופת השואה ממרחק של שני דורות, אלה שנותרו בחיים, כמוני, שומה עליהם לפרסם את האמת לאמיתה ומשום כך החלטתי למסור את עדותי לפני הדור של בָּנינו והדורות הבאים, כדי שנדע את האמת ולבל נשכח את אשר אירע לנו בתקופה השחורה מני שחור של החורבן והשואה. ומשום כך גם ניסיתי למצות את פרשת מרדכי חיים רומקובסקי ומלכות הגיטו שלו, כי הוא משמש דוגמה למה שייצגו ה"יודענראטים", מנהיגיהם ומשרתיהם בשביל המוני העם היהודי שגסס יומיום במוראות ובזוועות הגיטו ובאיומים שבמחנות שהמציא השטן.

אם אזכיר רק את העובדה, שכל חברי "היודענראט" הראשון בלודז' הוצאו מייד להורג ורק מרדכי חיים רומקובסקי לבדו נותר בחיים, והוא האיש שהרכיב את ה"יודענראט" החדש, השני, ועמד בראשו. — האין זו דוגמה מסמרת שיער למה שהיה מסוגל "מנהיג" משתף־פעולה עם הגיסטאפו וה־אֶס.אֶס.? וגולת הכותרת של מעלליו היא פנייתו לציבור היהודים הנותרים בהצעה, שיצילו את עצמם על ידי כך שיסגירו את הילדים והחולים לידי הנאצים לגירוש מהגיטו מרצונם החופשי! אני נמנע מלהוסיף דוגמאות, כי הדברים הובאו במלואם בספר־התעודה הזה שאני מגיש לקורא, זו האמת האיומה: "היודענראטים" ומנהיגיהם ומשרתיהם ועושי דברם, מילאו אחרי כל

ההוראות הבזויות והשפלות של הגרמנים, עשו בידיהם היהודיות מה שהגרמנים הטילו עליהם, כדאי היה הדבר לגרמנים, כלפי העתיד, כלפי העולם, להוכיח, שמנהיגי היהודים בעצמם הוציאו את כל הצווים הרשמיים, הצמצומים במזונות, האיסורים להיות בחוצות אחרי שעת ערב מסויימת, הם אירגנו את מנות־הרעב של המוני בית־ישראל, הם — באחת — היו המכשיר היעיל ביותר בידי הגרמנים לחסל את היהודים בידי... יהודים.

מובא כאן בפרטי־פרטים כיצד הפך רומקובסקי מעבד נרצע ומלחך־פינכה אצל הגרמנים, ל״קיסר יהודי הגיטו״. את השלטון שנמסר לידו ניצל לחיזוק מעמדו, לטובתו ולטובת עוזריו עושי־דברו, כי בידו נתנו הגרמנים את ההחלטה האיומה והזוועתית: לשפוט, להוציא גזר־דין, מי יחיה ומי ימות, מי ירעב למוות ומי יאכל ויחיה. מרדכי חיים רומקובסקי היה זה שפיזר את כל מוסדות הציבור בעיר והפך בעצמו המכניס והמוציא בכל ענייני הגיטו ותושביו האומללים, הנידונים לחיי רעב, מחלות ומוות. לו היתה ״משטרה יהודית״ שעמדה לרשותו ומילאה את כל הוראותיו ללא צל של רחמים או התחשבות במצב החולים והישישים או הנשים המסכנות שנשארו עם ילדיהן לבדן ללא פרנסה ולא סיכויים להשיג פת לחם. בפקודתו אורגנו מחדש המוסדות היהודיים בצורת מחלקות ב״ממלכתו״.

נכון הדבר, שהחרמת ההון היהודי, נכסיהם, סחורותיהם ומלוא רכושם נעשו על ידי הגרמנים עצמם, אולם המסחר ברכוש היהודי נעשה על ידי יהודים. היו יהודים שעבדו בהערכת המוצרים השונים שהחרימו הגרמנים והם שאיפשרו לגרמנים להשיג את הסכומים האדירים בכסף מלא בעשותם את העבודה הנוראה של גזל הון יהודי, כלים, רהיטים, בידי מחלקה יהודית מיוחדת שאורגנה על ידי ה״יודענראט״.

למותר לתאר את בעיית הפליטים היהודים שהגיעו לגיטו המרכזי של לודז׳ מעיירות שבסביבה ומצאו את עצמם ללא גג לראשם, והיהודים שהגיעו מגרמניה, מאוסטריה, מהולנד ומצ׳כוסלובקיה לגיטו לודז׳ נושלו מהמעט שהותר להם לקחת. הם היו חייבים למכור את בגדיהם המשובחים לקנות להם מזונות, והכסף שהורשו להביא אתם היו חייבים למסור לשלטונות הגרמניים.

הפרטים שמסרתי על הרעב בגיטו והתנאים האיומים של החיים שם, הם מעט־מן־המעט ממה שניתן היום לתאר על גבי הנייר.

הפירוט המובא מעתון הגיטו משמש רק דוגמה לאנשים החיים כיום בתנאים סבירים שירגישו כהוא־זה את הזוועה שהיתה נחלת אבותיהם וקרוביהם בתקופה ההיא. המובא כאן מלמד בכעין "ראשי פרקים" על התנאים האיומים והסבל הנורא שהיו מנת חלקם של יהודי הגיטו. מה שהתחולל בנשמותיהם של האבות והאמהות, הילדים התמימים, הבנים והבנות, אין יד אדם מסוגלת להעלות על הנייר.

לאלה המוכנים היום ללמד זכות על ה"יודענראטים" ומנהיגיהם, הבאתי פרק מיוחד בכותרת: "מרדכי חיים רומקובסקי — רשעותו וצדקתו". איש זה שהיה הממונה על בית־היתומים של 'הלנובק', וכינו אותו אפילו ה"אבא של הילדים", הפך את עורו בגיטו והתאכזר דווקא לילדים, ובכך העמיד את עצמו בשורה אחת עם גדולי הרשעים מפרעה והצו שלו: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", ועם חיות־האדם הגרמניות שבמו ידיהם רוצצו גופות ילדים ותינוקות. ומאידך גיסא, רומקובסקי זה היה נוטה להקל על רבנים ובני תורה בכל מיני מקרים שנזקקו לעזרה, למרות שהיה ידוע לפני המלחמה כאחד שנלחם תמיד נגד "הקלריקליות", זאת אומרת, נגד החוגים החרדיים מכל חצרות הרבנים והצדיקים. אולם לדעת כותב שורות אלה, אין העובדה הזאת מסוגלת להקל במשהו על מעשיו הזדוניים ורשעותו של "קיסר" הגיטו היהודי בלודז'.

ניסיתי בספר זה להעלות את זכרם של אנשים מיוחדים, שהשפיעו עלי אישית בימי נעורי או שהיתה להם עמדה מיוחדת בציבור. ביקשתי להזכיר את שמותיהם לטובה ולהוכיח, שגם בתנאים האיומים שֶׁשָׂררו בגיטו נמצאו תמיד אנשים בעלי שאר־רוח, שהקרינו סביבם טוב־לב וחום.

מכל האירועים והדברים המחרידים שאירעו בגיטו, העליתי כאן את הזוועה שגם אחרי סבלות החיים, נוצרה בעיה מיוחדת בגיטו והיא הסבל והיסורים אחרי המוות. זה נשמע פרדוכסלי, אולם זה קרה בגיטו לודז', ולפי מיטב ידיעתי גם בגיטאות אחרים, היינו, שֶׁמֵּתִים נִשְׁאֲרוּ ימים ולילות ללא קבורת ישראל. בגיטו לודז' המאורגן והפועל לפי צווים ופקודות של השליט הכול־יכול מרדכי חיים רומקובסקי, לא ננקטו הצעדים המתאימים לסידור ואירגון הבאת המתים לקבורת ישראל — מעשה שלא נדרש לקבל על כך "רשות" מהגרמנים, והיה בסמכותו ללא עוררין. ידוע לי, שהמצב בגיטו וורשה, למשל, היה אלף מונים גרוע מבחינה זו. אולם בלודז', אחד הגיטאות המאורגנים

לכאורה תחת שלטונו של יהודי כל־יכול, הן ניתן היה לפחות לשמור על כבוד המת, אחרי שחייו הנוראים באו על סיומם.

ברצוני להסב כאן את תשומת הלב לאישיותו של הרב שמואל דוד לאסקי, שהיה אחד היחידים שנלחמו נגד שלטונו ורשעותו של מרדכי חיים רומקובסקי. זו היתה תופעה נדירה אפילו בקרב הרבנים, אולם אישיותו ועמידתו התקיפה ללא חֵת של הרב לאסקי מהווה אחד הדפים המזהירים — בהתגוננות היהודית בגיטו דוקא מצד אחד מגדולי התורה, גאון ומלומד, שהתייחס לרומקובסקי בשאט־נפש על דרכיו ומעלליו.

הגיטו בלודז׳ היה עולם מיוחד במינו. בו היו מהלכים לכסף־גיטו מיוחד ורומקובסקי ניהל גם קופה מיוחדת וטיפל בעיסקות שונות שהיו חיבות באישורו האישי, או בזה של אלה מיועציו הקרובים והנאמנים עליו.

פרשת הגניבות בגיטו, המשטרה היהודית, מחלקת הביקורת שפעולתה היתה אפסית בגיטו, השגת פת לחם נוספת, קמח או סוכר, היו דברים של חיים ומוות. כל אחד היה מוכן להשיג ללא אישור מנת מזון או ירקות נוספת בכל האמצעים והדרכים שעמדו לרשותו ובלבד לזכות בעוד יום של חיים ללא רעב מציק. המכון לביקורת והמפקחים עצמם לא עמדו בפיתוי להשיג בדרך עקיפה תוספת מזונות להם ולמשפחתם.

אם כי נעשה נסיון של פיקוח על המזונות, הרי בסופו של חשבון, ניתַן הדבר לשלטונו הבלעדי של האיש רומקובסקי, שהיה שַמָשַם ועושה דְבָרָם של הגרמנים.

★

אני נמנע לדון כאן בבעיית הגירושים מהגיטו והידיעות הראשונות שהגיעו מֵחֶלְמְנוֹ על השמדת יהודים. דברים ואירועים איומים אלה, כבר הופיעו במאות ספרים, תעודות, מסמכים, עדויות. הדברים המובאים בגוף ספר התעודה שלי מדברים בעד עצמם.

רצוני להסב את תשומת לב הקורא לשתי עובדות בלבד: האחת, ששינתה את מהלך חיי, מאחר שהתנסיתי אישית בכל המאורעות והמוראות של הגיטו ומחנות המוות, בשנות בחרותי הראשונות. דברים כאלה נחרתים לעד בנשמה, במוח, בהכרה.

העובדה השניה: הכוח שדחף אותי לחזור לפולין ארבעים שנה

אחר־כך ולבקר שם כמעט כל פעם כשאני נוסע לביקור בישראל, כאילו היתה זו תחנת ביניים לארץ הגאולה, לארץ המובטחת.

לא הרביתי לתאר את נעורי, אולי משום שהדבר היה למעלה מכוחי, ואולי בשל הבלהה המתמדת שנמשכה ימים, שבועות, חודשים, שנים, והפכה את נעוַרַי למסכת אחת שחורה, במידה מסויימת. אולם העובדה שאני חזרתי עכשיו, שני דורות אחרי השואה האיומה, לכתוב את זכרונותי, או יותר נכון, מה שנשמר בזכרוני, מוכיחה בעליל, כי השנים הארוכות זיכְכו במידה מסויימת את זכרוני וגם כפו עלי לספר את שעיני ראו ואוזני שמעו. כאילו אני חוֹזֶה וחוֹוֶה אותם היום. הרגשה זו של נעורים חוזרים לעת זיקנה, הם במידה מסויימת חוב שאני משלם לדורות הבאים — קודם כל לדור שלי.

בעיה זו של עתיד היהודים שנותרו עדיין בפולין, והמשך הנוכחות של בתי הכנסת והקמת אנדרטאות שישמשו כגל־עד לכל מה שנוצר על אדמת פולין על ידי אבותינו שנכרתו מארץ החיים בצורה כה שטנית שרירה וקיימת גם כיום. למרות הסבל, הצרות, הגזירות, המלחמות מהם סבלו יהודי פולין במשך דורות, המשיכו בחיים יהודיים וביצירת גאון ישראל והשיגו שיאים בהבנת התורה, מושגיה, מהותה, תכניה, טהרת האמונה בתורת ובדת ישראל.

לצערי־צערנו הרב שכחנו את מקור מחצבתנו. משום כך, אני רואה לעצמי חובה קדושה להמשיך במסורת יהדות פולין ומזרח־אירופה, מסורת זו כופה עלינו המשכיות, ואין המשכיות אלא במעשים לשמירה על הקיים. כל עוד יהיו יהודים בפולין, אנו חייבים לעמוד לצידם ולעזור להם ככל יכולתנו. אם, חלילה, יקיץ הקץ על אחרוני הדור הנצמדים עדיין לחייהם על אדמת פולין, הרי כפולה ומכופלת היא מחוייבותנו להמשכיות תולדות יהדות פולין ומזרח אירופה בשמירה על בניינים, בתי־כנסת, בתי־עלמין, אנדרטאות וכל דבר המשמש ״יד ושם״ לעברה של יהדות זו, קרוב לאלף שנה.

★

התיעוד המובא בספר זה מהווה בשביל כותב שורות אלה חובה קדושה לשמור בזכרון העם את חלקה של יהדות לודז׳ במסכת האיומה של ההכחדה וההשמדה. בעת ובעונה אחת מקננת בי ההרגשה — גם התקווה — שאני מחזיר לחיים את עשרות אלפי הקורבנות החפים מפשע בהחיותי אותם ובהנציחי זכרם לדורות. אני מאמין

באמונה שלמה, שקדושי השואה הכריעו את הכף, שלוש שנים אחר־כך, לקוממיות ישראל ולנצחון הגבורה העילאית על שונאינו שרצו להטביע את הכרזת עצמאותנו הלאומית בנהרי־נחלי דמים — כוחות שחור וזדון שביקשו לסיים את החורבן והשואה גם בהשמדת התקווה האחרונה של עם ישראל לעצמאות.

יעלה זכרם של קדושי האומה, גיבורי ההישרדות, לוחמי הגיטאות, לוחמי הקוממיות היהודית ביערות מזרח־אירופה כפרטיזנים, יחד עם זכרם של לוחמי עצמאות ישראל, הנופלים בקרבות עקובי־דמים על תקומת מדינת ישראל.

"הזכירה היא סוד הגאולה", נאמר בשמו של רבי ישראל בעל שם־טוב.

— — —